

T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ANA BİLİM DALI

145076

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TASVİR FİİLLERİ

DOKTORA TEZİ

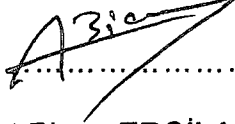
Hazırlayan
Mustafa YILDIZ
145076

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

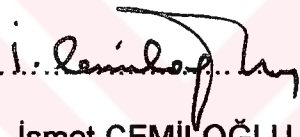
Ankara-2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Mustafa YILDIZ'a ait "Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri" adlı çalışma
jürimiz tarafından Türk Dili Ana Bilim Dalında DOKTORA tezi olarak kabul
edilmiştir.

Başkan.....

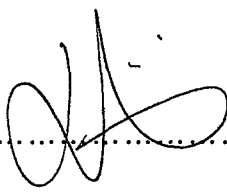
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Üye.....

Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU

Üye.....

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Üye.....

Doç. Dr. Hülya Kasapoğlu ÇENGEL (Danışman)

Üye.....

Doç. Dr. Çetin PEKACAR

ÖN SÖZ

Türk dilinde kelime yapımında işlek olarak kullanılan iki temel yol vardır. Bunlardan biri türetme diğeri ise birleştirmedir. İncelememize konu olan tasvir fiilleri de bu yollardan ikincisi ile oluşturulan bir birleşik fiil çeşididir.

Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri başlıklı bu incelememiz, Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiillerinin yapısını, kullanımını ve işlevlerini tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu incelemede tasvirî ve tahlilî metotla birlikte eş zamanlı (*synchronic*) ve karşılaştırmalı (*comparative*) metot hedeflenmiş; ancak zaman zaman tarihî malzemeye ihtiyaç duyulduğu yerlerde art zamanlı (*diachronic*) metoda da başvurularak tasvir fiillerinin, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerindeki kullanım ve işlevlerine de yer verilmiştir. Bu açıklamaların genellikle dipnotta yer almasına gayret gösterilmiştir. Tarihî dönemlere ait malzeme için *Eski Türkçenin Grameri* (Gabain 1988), *Çağatayca El Kitabı* (Eckmann 1988), *Divânu Lûgat-it Türk* (Atalay 1991-1992), *Kutadgu Bilig* , Metin-Çeviri-İndeks (Arat 1991, 1994, 1979), *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-* (Ercilasun 1984), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* (Clauson 1972) adlı çalışmalardan faydalanılmıştır. Karşılaştırma ise, hem tarihî dönemler hem de gerekli olan yerlerde Yeni Uygur Türkçesiyle aynı grupta (Güneydoğu Türk yazı dilleri) yer alan Özbek Türkçesi arasında yapılmıştır. Zaman zaman söz konusu fiillerin diğer Türk yazı dillerindeki farklı kullanımları ve işlevleri ile ilgili olarak da karşılaştırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Başlangıçta bu incelemeye Özbek Türkçesini de dahil etmek niyetindeydik; ancak, Özbek Türkçesindeki tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiiller Azim Hacıyev tarafından hazırlanmış olan *Özbek Tilide Kömekçi Peiller* adını taşıyan müstakil bir çalışmada ele alındığı için incelememizi Yeni Uygur Türkçesi ile sınırlandırdık.

Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden sebeplerin başında daha önce bu konu üzerinde müstakil olarak yeterli ve tam bir araştırmanın yapılmamış olması gelmektedir. İkinci sebep ise mevcut gramerlerdeki bilgilerin yabancı dil gramerlerinin etkisinden kurtulamamış olmasıdır. Yeni Uygur Türkçesi, tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiiller bakımından oldukça zengin bir lehçe olmasına rağmen 1984 yılında Scharlipp tarafından hazırlanmış olan *Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* adlı incelemede bu fiillerden sadece 11 tanesine yer verilmiştir. *al-*, *başla-*, *bol-*, *çüş-*, *ävät-*, *kıl-*, *kir-*, *mañ-*, *oltur-*, *öt-*, *sal-*, *tohta-*, *-A;-y tur-*, *tügät-*, *yat-*, *yät-* ve *yür-* yardımcı fiilleri üzerinde hiç durulmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerle ilgili olarak eksik bir inceleme olmuştur.

Biz bu incelemede Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmakta olan 27 tasvir fiilini, (*al-*, *bağ-*, *bar-*, *başla-*, *bär-*, *bol-*, *çık-*, *çüş-*, *ät-(ävät-)*, *kal-*, *käl-*, *kät-*, *kıl-*, *kir-*, *koy-*, *kör-*, *mañ-*, *oltur-*, *öt-*, *sal-*, *taşla-*, *tohta-*, *tur-*, *tügät-*, *yat-*, *yät-*, *yür-*) alfabetik sıraya göre; yapı, kullanım ve işlevler olmak üzere üç ana başlık altında ele aldık. *Yapı* bölümünde, tasvir fiili olarak kullanılan bu fiillerin müstakil olarak hangi özelliklere sahip olduğunu belirledik. *Kullanım* bölümünde, fiillerin hangi zarf-fiil ekleriyle kullanıldığını tespit ettik. *İşlevler* bölümünde de fiillerin esas fiile bağlanırken almış oldukları zarf-fiil ekleriyle birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde durduk. Fiillerin işlevlerini tespit etmek için seçmiş olduğumuz örnek cümleler, Yeni Uygur Türkçesinin yazı dilini en iyi şekilde yansıtabilecek nitelikte olan şiir, roman, hikâye, inceleme, dergi ve gazete gibi yazılı kaynaklardan seçilmiş; özellikle Modern Uygur Edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Ziya Samediy (*Mayimhan*, *Jillar Siri*, *Ähmät Äpändi*), Abdurrahim Ötkür (*Oyğanğan Zemin*), Celaleddin Behram (*Käbrä Beşidiki Çüş*) gibi şair ve yazarların eserlerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmada örnek cümlelere dayalı olarak işlev tespit ederken Yeni Uygur Türkçesine ait gramer (Tohti

Abihan, *Hazirki Zaman Uygur Tili Asasliri*; A. T. Kaydarov, *Hazirki Zaman Uygur Tili II-Morfologiya ve Sintaksis*; E. N. Nadzhip, *Modern Uigur*; G. S. Sadvakasov, *Stroy Uygurskogo Yazıka*; I. Şemiyeva ve I. Ehmetov, *Uygur Tili Grammatikisi I-Fonetika Hem Morfologiya*; Hamit Tömür, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi*; Çen Şilyan, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi*) ve sözlüklere (E. N. Nadzhip, *Uygurçe-Rusçe Luget*, *Uygur Tilinin İzahlik Lugiti*) de başvurulmuştur. Paralel işlevlerin yanı sıra Yeni Uygur gramerlerinde bulunmayıp bizim örnekler vasıtasıyla tespit ettiğimiz işlevler de ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında mevcut gramerlerde yer almadığı halde taradığımız metinlerde tasvir fiili olarak kullanılan yeni fiiller (*tohta-*, *kıl-*) tespit edilmiştir.

Bu çalışmam sırasında her zaman maddî ve manevî desteğini gördüğüm, bilgisini ve değerli vaktini benden esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL'e; danışmanımın bir ara yurt dışında bulunması sebebiyle bir yıl kadar danışmanlığını yürütmüş olan ve her zaman bize çalışmalarımızda ufuk açan Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN hocama; tezimle ilgili kaynak ve makalelere ulaşmamda bana yardımcı olan Yard. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK ile Yard. Doç. Dr. Ferhat TAMİR'e teşekkür etmeyi yerine getirilmesi gereken zevkli bir borç kabul ederim.

Temmuz 2004

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	VIII
İŞARETLER.....	X
ALFABELER VE ÇEVİRİ YAZIDAKİ KARŞILIKLARI.....	XI
I. GİRİŞ.....	1
BİRLEŞİK FİİL	1
YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TASVİR FİİLLERİ.....	9
II. İNCELEME	16
1. al-.....	17
1. 1. Yapı.....	17
1. 2. Kullanım.....	17
1. 2. 1. –A;-y zarf-fiil eki ile kullanım.....	18
1. 2. 2. –(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	19
1. 3. İşlevler.....	21
1. 3. 1. –A;-y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	21
1. 3. 2. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	27
2. bak-.....	33
2. 1. Yapı.....	33
2. 2. Kullanım.....	33
2. 2. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	33
2. 3. İşlevler.....	34
2. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	35
3. bar-.....	40
3. 1. Yapı.....	40
3. 2. Kullanım.....	40
3. 2. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	41
3. 3. İşlevler.....	41
3. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	42

4. başla-.....	46
4. 1. Yapı.....	46
4. 2. Kullanım.....	46
4. 2. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile kullanım.....	47
4. 2. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım.....	48
4. 3. İşlevler.....	48
4. 3. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	49
4. 3. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	49
5. bär-.....	51
5. 1. Yapı.....	51
5. 2. Kullanım.....	51
5. 2. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile kullanım.....	52
5. 2. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	53
5. 3. İşlevler.....	54
5. 3. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	54
5. 3. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	57
6. bol-.....	62
6. 1. Yapı.....	62
6. 2. Kullanım.....	62
6. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	62
6. 2. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım.....	63
6. 3. İşlevler.....	64
6. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	64
6. 3. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	67
7. çık-.....	71
7. 1. Yapı.....	71
7. 2. Kullanım.....	71
7. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	71
7. 3. İşlevler.....	72
7. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	72

8. çüş-	76
8. 1. Yapı	76
8. 2. Kullanım	76
8. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	76
8. 3. İşlevler	77
8. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	78
9. ät- (ävät-)	81
9. 1. Yapı	81
9. 2. Kullanım	82
9. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	83
9. 3. İşlevler	84
9. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	84
10. kal-	88
10. 1. Yapı	88
10. 2. Kullanım	88
10. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	88
10. 3. İşlevler	90
10. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	90
11. käl-	99
11. 1. Yapı	99
11. 2. Kullanım	99
11. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	99
11. 3. İşlevler	100
11. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	101
12. kät-	106
12. 1. Yapı	106
12. 2. Kullanım	106
12. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	106
12. 3. İşlevler	107
12. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	107

13. kıl-	115
13. 1. Yapı.....	115
13. 2. Kullanım.....	115
13. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	115
13. 3. İşlevler.....	116
13. 3.1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	116
14. kir-	117
14. 1. Yapı.....	117
14. 2. Kullanım.....	117
14. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	117
14. 3. İşlevler.....	118
14. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	118
15. koy-	121
15. 1. Yapı.....	121
15. 2. Kullanım.....	121
15. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	121
15. 2. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım.....	122
15. 3. İşlevler.....	123
15. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	123
15. 3. 2. -gili/-gili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	130
16. kör-	132
16. 1. Yapı.....	132
16. 2. Kullanım.....	132
16. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	132
16. 3. İşlevler.....	133
16. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	133
17. mañ-	138
17. 1. Yapı.....	138
17. 2. Kullanım.....	138
17. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	138

17. 3. İşlevler.....	138
17. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	139
18. otur-.....	141
18. 1. Yapı.....	141
18. 2. Kullanım.....	141
18. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	141
18. 3. İşlevler.....	142
18. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	143
19. öt-.....	148
19. 1. Yapı.....	148
19. 2. Kullanım.....	148
19. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	148
19. 3. İşlevler.....	149
19. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	150
20. sal-.....	155
20. 1. Yapı.....	155
20. 2. Kullanım.....	155
20. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	156
20. 3. İşlevler.....	156
20. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	157
21. taşı-.....	159
21. 1. Yapı.....	159
21. 2. Kullanım.....	159
21. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	160
21. 3. İşlevler.....	160
21. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	161
22. tohta-.....	165
22. 1. Yapı	165
22. 2. Kullanım	165
22. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	165

22. 3. İşlevler	166
22. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	166
23. tur-.....	167
23. 1. Yapı.....	167
23. 2. Kullanım.....	167
23. 2. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile kullanım.....	168
23. 2. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	168
23. 2. 3. -gili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım.....	170
23. 3. İşlevler.....	170
23. 3. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	171
23. 3. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	173
23. 3. 3. -gili/-gili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	181
24. tügät-.....	183
24. 1. Yapı.....	183
24. 2. Kullanım.....	183
24. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	184
24. 3. İşlevler.....	184
24. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	184
25. yat-.....	186
25. 1. Yapı.....	186
25. 2. Kullanım.....	186
25. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	187
25. 3. İşlevler.....	188
25. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	189
26. yät-.....	194
26. 1. Yapı.....	194
26. 2. Kullanım.....	194
26. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım.....	195
26. 3. İşlevler.....	195
26. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler.....	196

27. yür-	198
27. 1. Yapı	198
27. 2. Kullanım	198
27. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım	199
27. 3. İşlevler	200
27. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler	201
 SONUÇ	206
KAYNAKLAR	216
A. TARANAN ESERLER	216
B. FAYDALANILAN ESERLER	216
TÜRKÇE ÖZET	220
İNGİLİZCE ÖZET	222
TASVİR FİİLİ YAPILARINDA KULLANILAN YARDIMCI FİİLLER İLE BU FİİLLERİN BİRLİKTE KULLANILDIKLARI ZARF-FİİL EKLERİNİ GÖSTEREN TABLO	

KISATMALAR**1. Kelime Kısaltmaları**

age.	: Adı geçen eser
Azr.	: Azerbaycan Türkçesi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
bk.	: Bakınız
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
C.	: cilt
çev.	: çeviren
hızl.	: hazırlayan
Krg.	: Kırgız Türkçesi
KKalp.	: Karakalpak Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
s.	: sayfa
S.	: sayı
Tat.	: Tatar Türkçesi
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi
YUyg.	: Uygur Türkçesi
vb.	: ve benzeri

2. Kaynak Eser Kısaltmaları

DLT : *Divanü Lûgat-it-Türk*

KB : *Kutadgu Bilig*

KTLS : *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*

ÖTİL : *Özbek Tilinin İzahli Lügeti*

TTT : *Türkî Tiller Tetkikatı*

UTIL : *Uygur Tilinin İzahlik Luğiti*

3. Taranan Eser Kısaltmaları

AÖŞ : *Abdurrehim Ötkür'ün Şiirleri*

CM : *Cungo Milletliri*

ÄÄ : *Älmät Äpändi*

ÄS : *Äziz Savut*

JS : *Jillar Siri*

M : *Mayimhan*

Ms : *Miras*

OZ : *Oyganğan Zemin*

KBÇ : *Qäbrä Beşidiki Çüş*

QÄ : *Qäşqär Ädäbiyâti*

T : *Tarim*

UFA : *Uygur Folkloriniñ Antologiyasi*

UHM : *Uygur Halk Masallari*

UHD : *Uygur Halk Dastanliri*

UYT : *20. Äsirdin Buyanki Uygur Yezik Täräqqiyâti*

İŞARETLER

- // : fonem parantezi.
+ : isim köküne veya tabanına gelen ek.
- : fiil köküne veya tabanına gelen ek.
< : bu şekle gider.
> : bu şekilden gelir.
A : a/e ünlü değişimi
I : ı/i ünlü değişimi
U : u/ü ünlü değişimi

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ ALFABESİ VE ÇEVİRİ YAZIDAKİ KARŞILIĞI

ARAP(ÇİN)	LATİN		KİRİL(BDT)		LATİN	
ا ا نا	A	a	А	a	A	a
آ آ	Ä	ä	Б	б	B	b
ب	B	b	В	в	V	v
پ	P	p	Г	г	G	g
ت	T	t	Д	д	D	d
ج	C	c	Е	е	E	e
چ	Ç	ç	Ж	ж	J	j
خ	H	h	З	з	Z	z
د	D	d	И	и	İ	i
ر	R	r	Й	й	Y	y
ز	Z	z	К	к	K	k
ژ	J	j	Л	л	L	l
س	S	s	М	м	M	m
ش	Ş	ş	Н	н	N	n
غ	Ğ	ğ	О	о	O	o
ف	F	f	П	п	P	p
ق	Q	q	Р	p	R	r
ك	K	k	С	c	S	s
گ	G	g	Т	t	T	t
ئ		ñ	У	y	U	u
ل	L	l	Ф	ф	F	f
م	M	m	Х	x	H	h
ن	N	n	Ц	ц	Ts	ts
ه	H	h	Ч	ч	Ç	ç
و نو	O	o	Ш	ш	Ş	ş
ۇ ئۇ	U	u	Щ	щ	Şç	şç
ئۆ و	Ö	ö	Ю	ю	Yu	yu
ئۇ و	Ū	ū	Я	я	Ya	ya
ۆ	V	v	Қ	қ	Q	q
ئېپ	E	e	Ң			ñ

ARAP(ÇİN)	LATİN		KİRİL(BDT)		LATİN	
یٰ	İ	i	Ғ	ғ	Ğ	ğ
ي	Y	y	Ү	ү	Ū	ū
			Ө	ө	Ö	ö
			Ж	ж	Č	č
			Ә	ә	Ä	ä
			Һ	һ	H	h

GİRİŞ

BİRLEŞİK FİİL

Türk dilinde birleşik fiiller bugüne kadar hem müstakil çalışmalarda hem de çeşitli lehçe gramerlerinin ilgili bölümlerinde inceleme konusu olmuştur. Yapılan çalışmalara bakıldığında konunun araştırmacılar tarafından farklı şekillerde değerlendirildiği ve bunun sonucunda birleşik fiillerle ilgili olarak pek çok farklı sınıflandırmanın ve tanımın ortaya çıktığı görülmektedir. Öncelikle, birleşik fiil konusunda ortaya konulmuş olan bu çalışmalardaki anlayış farklılıklarını görmek için, yapılan çalışmaları, önce Türkiye dışındaki Türkoloji çevrelerinde yetişen bilim adamlarının yaptığı araştırmalardan başlayarak vermek istiyoruz.

Birleşik fiiller için *fiil birleşmeleri* terimini kullanan Gabain, fiil birleşmelerinin dile son derece zenginlik ve güç kattığını belirtir ve Türkçedeki birleşik fiil yapılarını üç grupta ele alır. Gabain, ilk gruba bir esas fiille yardımcı bir fiilden oluşan birleşik fiilleri dahil etmiştir: *yazmamış oldum, yazar oldum, yazar idim, varıyor idim, sevdi isem, az yer oldum* gibi. İkinci grupta zarf-fiil ekini almış bir esas fiille ona bağlanmış olan bir tasvirî yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller ele alınmıştır. *yorıyu tururken, öte geçer, uyanı geldim, dike kodı, sora verdiler, düşe yazdı, göre yürürsüz gibi*. Son gruptaki birleşik fiiller ise şekil bakımından ikinci gruptakilere benzemektedir. Ancak Gabain, bu gruptaki *başla-, buyur-, bil-, git-, gör-* gibi fiillerin J. Marouzeau tarafından “*verbe semi-auxillaire*” (yarı yardımcı fiil) olarak adlandırıldığını, Almancada ise bu fiillere “*modales Hilfsverb*” (*modal yardımcı fiil*) denildiğini belirtmektedir. Modal yardımcı fiillerin ikinci gruptaki tasvir fiillerinin tersine olarak anlamlarını koruduğunu ifade etmektedir.

Gabain, *tamir et-, tamir kıl-, tamir eyle-* gibi yapıları birleşik fiil olarak görmediğini, birleşik fiili oluşturan esas ve yardımcı unsurun bir fiil (verbal) şeklinden oluşması gerektiğini savunmaktadır (Gabain 1953: 16-24).

Birleşik fiillerin unsurlarının bir kural olarak sadece fiilden oluşması gerektiğini savunan bir başka bilim adamı ise F. Zeynalovdur. Ancak,

Zeynalov, birlşik fiil yapılarında ilk tarafın zarf-fiil ekini almış bir esas fiil, ikinci tarafın ise gerçek anlamını kaybedecek derecede değışmiş fiillerden oluştuğunu ifade etmektedir. Zeynalov, söz konusu birlşik fiil yapılarını, *Hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildirenler, Hareketin sürekliliğini, aniliğini, devamlılığını bildirenler, Hareketin sınırını, bitmesini bildirenler, Hareketin tekrarını ve genelleştirme anlayışını bildirenler* olmak üzere dört gruba ayırmıştır (Zeynalov 1986: 455-468).

Jean Deny, birlşik fiilleri iki grupta ele alır. Birinci grupta *mürekkep fiil* başlığı altında *et-, eyle, kıl-, buyur-, ol-* yardımcı fiilleriyle bir isim unsurunun birlşmesinden oluşan birlşik fiilleri inceler. İkinci grupta ise *complexe* (karmaşık) fiiller başlığı altında *yazmış ol-, yazacak ol-, yazar ol-, ağlamalı ol-, yazı ver-, görüp dur-, baka kal-, seve bil-, düşe yaz-* gibi hem sıfat-fiillerle hem de zarf-fiillerle kurulan birlşik fiillerden bahseder (Deny 1941: 476-479).

Emir Nadzhip, *kulak sal-, tilge al-, otka tut-* gibi yapıları "birlşik fiiller" (*compound verb*) olarak adlandırmakta, *elip (al- + ip) bar-, setip (sat- + ip) al-, jezival- < jaz-ip al-, uruvât- < ur-up âvât-*, gibi zarf-fiillerle kurulan şekiller için de "karmaşık fiiller" (*complex verb*) terimini kullanmaktadır. Ancak Emir Nadzhip, Deny'den farklı olarak bu terimin içine sıfat-fiillerle yapılan birlşik fiilleri dahil etmez. Birinci grupta yer alan birlşik fiillerin *analitik*, ikinci gruptakilerin ise *sintetik* olarak oluşturulduğunu belirtir (Nadzhip 1971: 105-106).

Çağdaş Türk yazı dillerindeki birlşik fiilleri müstakil bir çalışmada ele alan A. A. Yoldaşev, söz konusu çalışmada sadece iki tarafı da fiilden oluşan birlşik fiilleri incelemiştir. Yoldaşev, iki tarafı da fiilden oluşan birlşik fiilleri yalnız zarf-fiilli şekillerden ibaret görmez. Çalışmasına sıfat-fiilli şekillerle birlikte birlşik çekimleri de dahil etmiştir: *-p otur-, -p kel-, -a ber-, -p taşla-, -a bil-, -p bol-, -ası kel-, -ğan bol-, -r bolsa-, -mış olsa-, -yor edi-, -makta edi-, -ğan edi-, -dı edi-* v.b. (Yoldaşev 1965: 274). Azerbaycan Türkçesindeki birlşik fiil konusunu geniş bir şekilde ele almış olan Rüstemoğlu, bilim adamlarını görüşlerindeki farklılıklardan dolayı iki grupta

toplar. Rüstemov, ilk grupta V. M. Nasilov, N. P. Direnkova, N. A. Baskakov, N. T. Sawranbayev, A. A. Palmbah, A. Elekberov gibi Türkologları saymıştır. Bu grupta adı geçen Türkologlar birleşik fiilleri, ilk tarafı zarf-fiil hâlinde olan, ikinci tarafı ise yardımcı bir fiilden oluşan yapılar olarak kabul etmektedirler. İkinci gruba almış olduğu A. N. Kononov, V. V. Reşetov, A. G. Gulamov, V. N. Hangildin, S. Caferov, Z. Bodagova gibi Türkologlar da iki tarafı fiilden oluşan şekillerle birlikte bir tarafı isim diğer tarafı yardımcı bir fiil olan yapıları da birleşik fiil olarak saymaktadırlar. Rüstemov, bilim adamlarının birleşik fiil konusundaki düşüncelerinden dolayı bu şekilde sınıflandırdıktan sonra kendi görüşünü de ortaya koymuştur. Rüstemov, Azerbaycan Türkçesindeki birleşik fiilleri, ikinci gruptaki Türkologlar gibi ele alarak iki tarafı da fiilden oluşan yapıların yanında ilk tarafı isim ikinci tarafı yardımcı fiillerden oluşan şekilleri de birleşik fiil olarak kabul eder (Rüstemov 1965: 136-157). Türkiye dışındaki Türkoloji çevrelerinde yetişen bilim adamlarının birleşik fiil konusundaki görüşleri bu şekildedir. Şimdi konunun Türkiye'deki çalışmalarda ne şekilde ele alındığına bakalım.

Muharrem Ergin, birleşik fiili kelime grubu olarak değerlendirir ve Türkçedeki birleşik fiilleri yardımcı fiilin birleştiği unsura göre iki gruba ayırmaktadır. Ergin'e göre ilk grupta "et-, ol-, eyle-, bulun-, yap-" yardımcı fiilleri ile bir ismin birleşmesinden oluşan birleşik fiiller yer almaktadır. Burada isim unsuru sıfat-fiillerden de oluşabilmektedir. İkinci grupta ise, "bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-" fiillerinin başına fiillerin zarf-fiil almış şekilleri getirilerek oluşturulan birleşik fiiller yer almaktadır (Ergin 1989: 364-367).

Tahsin Banguoğlu, birleşik fiilleri "birleşik fiil tabanları" başlığı altında üç gruba ayırır: "zarf öbeği kalıbında olanlar: *ileri sürmek, ileri gelmek, geri kalmak, geri dönmek, geç kalmak, denk gelmek hoş görmek*" gibi. "çekim öbeği kalıbında olanlar: *kar yağmak, baştan çıkmak, şifa bulmak, göz yummak, yemek yemek, dikiş dikmek* gibi." ve "bağlam öbeği kalıbında olanlar: *sayıp dökmek, yeyip içmek, tellemek pullamak, vermek veriştirmek, evirmek çevirmek, bulup buluşturmak* gibi." (Banguoğlu 1990: 310-318).

Banguoğlu, -e ve -i zarf-fiilleri ile *bil-*, *ver-*, *dur-*, *kal-*, *gör-*, *gel-*, *yaz-* gibi yarı yardımcı fiillerle kurulan yapıları da “birleşik fiil tabanları” olarak kabul eder. Söz konusu yapıları “tasvir fiilleri” olarak “kelime çekimi” bölümünde ele alırken öncekileri “kelime yapımı” bölümünde vermiştir. Banguoğlu, “tasvir fiilleri”ni anlamlarına göre “yeterlik fiilleri”, “ivedilik fiilleri”, “sürek fiilleri”, “yaklaşık fiilleri” ve “yarı tasvir fiilleri” şeklinde sınıflandırmıştır (Banguoğlu, 1990: 488-494). Sıfat-fiillerle *olmak* fiilinin birleşmesinden meydana gelen *öğrenmiş olmak*, *gelir olmak*, *işitmez olmak*, *satacak olmak* gibi fiilleri ise “karmaşık fiiller” (*verbe complexe*) olarak adlandırır (Banguoğlu 1990: 482-488).

Kaya Bilgegil, birleşik fiilleri “yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunanlar; iki fiilin birleşmesiyle teşkil olunanlar ve kaynaşma yoluyla teşkil olunanlar” olmak üzere üç gruba ayırır (Bilgegil 1984: 280).

Türk dilindeki fiilleri yapı bakımından inceleyen Necmettin Hacıeminoğlu, birleşik fiilleri meydana geliş şekillerine göre “iki fiilden teşekkül eden birleşik fiiller” ve “bir isimle bir fiilden teşekkül eden birleşik fiiller” olmak üzere iki gruba ayırır. Hacıeminoğlu, iki tarafı da fiil olan birleşik fiillerde yardımcı unsur olarak yer alan fiillerin Türkçenin çeşitli devir ve bölgelerine göre değişiklik gösterdiğini ve sayılarının aşağı yukarı belli ve sınırlı olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu 1991: 260).

Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı çalışmasında birleşik fiili bir kelime grubu olarak tanımlar. Bu noktadan hareketle birleşik fiili oluşturan unsurların gerçek anlamlarından farklı olarak yeni ve tek bir anlam ifade edecek şekilde bir araya geldiğini belirtir. Bu yönden birleşik fiilin herhangi bir hareketi, oluşu ifade etmede basit ve türemiş bir fiilden farkının olmadığını, sadece söz konusu bu fiil şekillerinin yapı itibarıyla birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Ercilasun, bildirme çekiminde kullanılan *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinin cümle kuruluşunda görev yaptıklarını, bu tür kullanımların birleşik fiil içinde düşünülmemesi gerektiğini de vurgular ve birleşik fiilin ister cümle içinde olsun ister olmasın yeni ve müstakil bir anlamı

karşıladığını söyler. Ercilasun, birleşik fiil konusunda bu tespitleri yaptıktan sonra birleşik fiilleri ikiye ayırır:

1. Bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiiller (isim+fiil),
2. İki tarafı fiil olan birleşik fiiller (fiil+fiil).

Ercilasun, birinci grupta isim unsurunun normal bir isimin yanında sıfat ve zarf da olabileceğini, ayrıca sıfat-fiillerin de bu görevde sıkça kullanıldığını belirtir. İkinci grupta ise zarf-fiil ekini almış bir esas fiille bir yardımcı fiilin birleşmesinden meydana gelen birleşik fiil yapılarını inceler (Ercilasun 1984: 45-87).

Zeynep Korkmaz, "Türkçede birleşik fiiller ve anlam kaymaları" makalesinde birleşik fiilleri yapı ve anlam özellikleri bakımından dört gruba ayırır. Zeynep Korkmazın sınıflandırması ana başlıklar bakımından Kaya Bilgegil'in tasnifine benzemektedir. Ancak Zeynep Korkmaz, Kaya Bilgegil'den farklı olarak üçüncü grupta "karmaşık fiil" diye adlandırılan birleşik fiil yapılarından bahseder. Bu yapılar sıfat-fiillerle *ol-* yardımcı fiilinin birleşmesi sonucunda oluşmuştur: *anlamış ol-*, *bitirmiş ol-*, *utanır ol-*, *uğramaz ol-*, *söyleyecek ol-* vb. (Korkmaz 2003: 1-6).

Buraya kadar vermiş olduğumuz tanım ve sınıflandırmalardan birleşik fiillerle ilgili şu sonuçlara ulaşmamız mümkündür:

1. Bilim adamlarının bir kısmı birleşik fiilin her iki tarafının sadece fiilden oluşması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşte olanlar arasında da tam olarak bir birliğin olduğu söylenemez. Bunlardan bazıları ek fiille yapılan birleşik kip çekimlerini de birleşik fiil gibi değerlendirmektedir. İki tarafı da fiilden oluşan yapılarda ikinci tarafta yer alan yardımcı fiiller müstakil olarak bir manaya sahiptirler. Birleşik fiil yapılarında söz konusu fiiller gerçek anlamlarını az veya çok kaybederler. Yeni ve tek bir kavramı karşılamak üzere esas fiille kaynaşırlar. Oysa ek fiil böyle müstakil bir manaya sahip değildir. Müstakil bir fiil olarak da kullanılmamaktadır.

2. Bir başka husus ise sıfat-fiillerle *ol-* fiilinin oluşturduğu birleşik fiil yapılarının bu sınıflandırmalar içindeki yerinin neresi olacağıdır. Bilim adamlarının bazıları sıfat-fiilleri isim unsuru olarak gördükleri için bu birleşik

fiil yapılarını bir tarafı isim diğer tarafı yardımcı fiillerden oluşan birleşik fiiller içine almışlardır. İsim unsuru olarak değerlendirmeyenler ise her iki tarafı fiil olan birleşik fiiller içinde bir grup olarak ele almışlardır(bk. Gabain 1953: 16-28). Sıfat-fiillerle kurulan birleşik fiil yapıları bir de “karmaşık fiil” kavramı ile ifade edilmektedir. Ancak “karmaşık fiil” kavramının içeriği ile ilgili olarak da bir anlaşmazlık söz konusudur. Deny, bu kavramın içine hem sıfat-fiilli şekilleri hem de zarf-fiillerle kurulan tasvir fiili yapılarını alırken, Emir Necip, sadece zarf-fiillerle kurulan şekilleri dahil eder. Tahsin Banguoğlu ve Zeynep Korkmaz da aynı kavramı kullanmışlar ve bu kavramla yalnız sıfat-fiillerle *ol-* fiilinden oluşan birleşik fiil yapılarını kasdetmişlerdir. Görüldüğü üzere “karmaşık fiil” kavramının içeriği ile ilgili olarak da bir karışıklık söz konusudur. Bu kavramın ne ifade ettiği tam olarak belirgin değildir. Birleşik fiil yapıları ile ilgili olarak yapılan sınıflandırmalarda temel alınan nokta esas ve yardımcı unsurların türleriyle ilgilidir. Biz sıfat-fiilleri fiillerin isim şekilleri olarak görüyoruz ve bu birleşik fiil yapılarını bir tarafı isim unsuru diğer tarafı yardımcı bir fiilden oluşan birleşik fiiller olarak değerlendiriyoruz.

3. Özellikle Türkiye dışındaki Türkoloji çevrelerinde yetişen bilim adamlarının bir kısmı bir isimle *et-*, *eyle-*, *bul-*, *buyur-*, *ol-*, *kıl-*, *yap-* yardımcı fiillerinin birleşmesinden oluşan birleşik fiil yapılarını birleşik fiil olarak saymazlar. Bu yapılardaki yardımcı fiillerin görevi anlamca kaynaşıp birleştikleri isimleri, bir oluş ve kılış bildiren fiil durumuna getirmektir (Korkmaz 2003: 1-6). Dolayısıyla bu yardımcı fiillerle kurulan yapılarda birleşik fiilin bir türü olarak görülmelidir.

Birleşik fiillerle ilgili bu genel değerlendirmeden sonra çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden ve her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiiller üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda vermiş olduğumuz birleşik fiil sınıflandırmalarının içinde bu yapıların “iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiiller”, “complex (karmaşık) fiiller”, “tasvir fiili” gibi isimlerle adlandırıldıklarını gördük. Bilim adamlarının çoğu söz konusu adlandırmalarla hemen hemen zarf-fiillerle kurulan birleşik fiilleri kasdetmişlerdir. Ama bazı bilim adamları söz konusu yapılarla birlikte sıfat-fiillerle kurulan birleşik fiil yapıları ile ek fiille

gerçekleştirilen birleşik fiil çekimlerini de bu grup içine dahil ederler. Biz de her iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiil yapılarının sadece zarf-fiilli şekillerden oluştuğunu kabul ediyoruz ve bu yapılar için “tasvir fiili” kavramını kullanmayı uygun görüyoruz.

Zeynep Korkmaz, tasvir fiilini; zarf-fiil şeklinde olan esas fiille, bu esas fiildeki iş, oluş ve kılışı herhangi bir yönden tasvir eden yardımcı fiilin yeni bir anlam oluşturacak şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak tanımlar (Korkmaz 1992: 146). Gabain, söz konusu birleşik fiilleri iki grupta sınıflandırmıştır: Tasvir fiili (deskriptif) olarak kullanılan fiil, gerçekte müstakil olarak kullanılma özelliğine de sahiptir; ancak yardımcı fiil olarak gerçek anlamını genellikle kaybeder. Gabaine göre bu yardımcı fiil esas fiildeki kılışın çeşidini gösterir. O, bu gruba *dur-, düş-, geç-, gel-, getir-, git-, kal-, ko-, tut-, var-, ver-, yat-, yaz-, yürü-* yardımcı fiillerini almıştır. Gabain’in “modales Hilfsverb” (modal yardımcı fiil) olarak adlandırdığı fiiller ise tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerin tersine kendi anlamlarını korurlar. Bu grupta ise *başla-, bil-, buyur-, git-, gör-* fiilleri yer almaktadır. Yalnız bu gruba alınan *bil-* fiili yukarıdaki tanımın aksine yer aldığı birleşik fiil yapılarında kendi anlamını tamamen kaybetmiş durumdadır. *gitmeye bilirsin, kurtarı bilürseñ, olabilir* bu örneklerde *bil-* fiili muktadirlik veya ihtimal anlamları verir. Gabain, *bil-* fiilini 3. grupta “modal yardımcı fiiller” bölümünde incelemiştir. *bil-* fiili, bu grupta yer alan *başla-, buyur-, gör-, git-* gibi gerçek anlamını kısmen koruyan bir yardımcı fiil değil tersine gerçek anlamını tamamen kaybetmiş tasvir fiili (deskriptif) niteliğindedir. Ayrıca Gabain’in, fiilin olumsuz şekli için verdiği örnek de doğru değildir: *yazmağı bilmiyen kimseler* (Gabain 1953: 24-25).

Görüldüğü üzere bu örnekte geçen *bil-* fiili, tasvir fiili değil; gerçek anlamında kullanılmış müstakil bir fiildir.

Gabain ve Korkmaz gibi “tasvir fiili” terimini kullanan bir başka dilci ise Banguoğlu’dur. O, bu başlık altında zarf-fiilli şekilleri ele almıştır. Banguoğlu, bu birleşik fiil yapılarında temel anlamın zarf-fiil hâlinde olan esas fiilin üzerinde olduğunu belirtir.

Muharrem Ergin, iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiil yapıları için tasvir fiili terimini kullanmaz. Yardımcı fiil durumunda olan fiillerin birleşik fiil yapılarında anlamlarıyla değil sadece bir çekim unsuru olarak görev yaptıklarını söyler (Ergin 1989: 365). Bu noktada Gabain ve Banguoğlu'nun görüşlerinden ayrılır. Çünkü Gabain'in, "modal yardımcı fiil", Banguoğlu'nun da "yarı tasvir fiili" olarak tanımladığı birleşik fiil yapılarında yardımcı fiiller, tasvir fiillerinin tersine hem kendi anlamlarıyla hem de çekim unsuru olarak yer alırlar.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Söz konusu birleşik fiil yapıları için her ne kadar farklı isimlendirmeler yapılmışsa da bu isimlendirmeler altında genel olarak zarf-fiillerle kurulan birleşik fiiller ele alınmıştır. Biz de iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiil yapılarını sadece zarf-fiillerle kurulan yapılardan ibaret sayıyoruz. Ancak *yanıp yakılmak*, *verip veriştirmek*, *atıp tutmak*, *satıp savmak*, *silip süpürmek*, *asıp kesmek* gibi yine zarf-fiil eki ile kurulmuş yapıları tasvir fiili yapısının dışında tutuyoruz. Çünkü bu yapılarda esas ve yardımcı unsur yoktur. İkinci taraftaki fiiller tasvir fiili niteliğinde değildir. Birinci fiille aynı anlam ve değere sahiptirler.

Sıfat-fiillerle kurulan birleşik fiilleri ve ek fiille oluşturulan birleşik kip çekimlerini de bu yapıların dışında tutuyoruz. Çalışmamıza konu olan bu birleşik fiil yapılarını ifade etmek için de "tasvir fiili" kavramını kullanmayı uygun görüyoruz.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TASVİR FİİLLERİ

Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili gramerlere bakıldığında birleşik fiil konusunda bir birliğin, ortak bir düşüncenin olmadığı görülür.

Hamit Tömür, Yeni Uygur Türkçesindeki fiilleri yapılarına göre kök, türemiş ve yardımcı fiiller olmak üzere üç grupta toplar. Yardımcı fiilleri de kendi içinde “tüs yardımçiliri” ve “bağlamçılar” olmak üzere iki ayrı başlıkta inceler. *al-*, *bär-*, *bağ-*, *kör-*, *başla-*, *kal-*, *koy-*, *kät-*, *taşla-*, *bol-*, *çık-*, *käl-*, *öt-*, *yat-*, *oltur-*, *yür-* ve *tur-* fiillerini “tüs yardımçiliri” olarak tanımlar. Bu fiillerin zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil kurduğunu belirtir. Tömür’ün “bağlamçılar” olarak adlandırdığı yardımcı fiiller ise *müällim bol-*, *çiraylık bol-*, *äskär kıl-*, *yağşi kıl-*, *yazidiğan bol-*, *yezivatқан bol-*, *yazğan kıl-*, *yazidiğan kıl-*, *yazgandäk bol-* vb. birleşik fiil yapılarında yer alan isim veya isim unsurunu fiilleştiren yardımcı fiillerdir (Tömür 1987: 216-228).

Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiillerin “analitik” ve “sintetik” olarak iki şekilde oluşturulduğunu belirten Emir Nadzhip, *kulak sal-*, *tilge al-*, *otka tut-*, gibi yapıları (compound verb) “birleşik fiil”; *elip (al- + ip) bar-*, , *setip (sat- + ip) al-*, *jezip al- < jezival-*, *urup ät- < uruvät-* gibi yapıları da (complex verb) “karmaşık fiiller” olarak adlandırır (Nadzhip 1971: 104-109).

Hazirki Zaman Uygur Tilinde “mürekkep fiiller” başlığı altında iki tarafı da fiilden oluşan yapılar birleşik fiil olarak kabul edilmiş, bir tarafı isim bir tarafı yardımcı bir fiilden oluşan yapılar ise birleşik fiil olarak görülmemiştir. Eserde *al-*, *bär-*, *käl-*, *kät-*, *bar-*, *kal-*, *çık-*, *çüş-*, *oltar-*, *tur-*, *yat-*, *jür-*, *yät-*, *tügät-*, *başla-*, *e-* (*edi*, *eken*, *emiş*) gibi yardımcı fiillerin bir kısmının zarf-fiil ekleriyle bir kısmının da sıfat-fiil ekleriyle birleşerek birleşik fiil oluşturduğu belirtilir. *kelip edim < kelivedim*, *kälgän edim*, *kelär edim < kelättim*, *oqup bağ-*, *ötüp kät-*, *oqup al- < oquval-*, *jüre bärmäk < jürivärmäk* vb. (Kaydarov 1966: 180-195).

Tohti Abihan, Yeni Uygur Türkçesindeki fiilleri anlamlarına göre hareket ve durum fiilleri; cümledeki görevine göre de müstakil ve yardımcı fiil şeklinde sınıflandırır. Abihan, birleşik fiil yapılarında kullanılan yardımcı

fiillerin leksik anlam bildirmediğini, bir çekim unsuru olarak kullanıldıklarını belirtir. Yeni Uygur Türkçesindeki yardımcı fiilleri de kendi içinde “tüs yardımçiliri” ve “bağlamçı peillar” olmak üzere iki gruba böler.

Abihan, “tüs yardımçiliri” başlığı altında *yat-, al-, bär-, baq-, kör-, başla-, tur-, qal-, koy-, kät-, ävät-, taşla-, bol-, çık-, käl-, öt-, yür-, oltur-* fiillerini sayar. Bu fiillerin zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil oluşturduğunu söyler (Abihan 1985: 115-119).

Stroy Uygurskogo Yazıka adlı eserinde Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiilleri “glagol” başlığı altında inceleyen Sadvakasov, iki tarafı fiilden oluşan birleşik fiil yapıları için “slojniye glagolı”, bir tarafı isim bir tarafı yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil yapıları için de “otimenniye slojniye glagolı” terimlerini kullanmıştır. Sadvakasov, iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiil yapılarının içine, zarf-fiille kurulan yapıların yanında *imek* fiili ile oluşturulan birleşik kip çekimlerini de dahil eder. *kelivatıdu < kelip yatıdu, ketip qaldı, kalgän edük, kelivedi < kelip edi, kelär edim, oquval- < oqup al-, baralimak < bara almak vb.*

Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikis’nde Uygur Türkçesi’ndeki fiiller kuruluş şekillerine göre “tak peil” (müstakil) ve “koşma peil” (birleşik fiil) olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştır. Müstakil fiillerin kök veya türemiş hâlde olabilecekleri; birleşik fiillerin ise iki ya da daha fazla müstakil kelimenin birleşmesinden meydana geldiği ifade edilir. Söz konusu eserde birleşme şekillerinin farklı olmasından dolayı birleşik fiil yapıları üç grupta incelenmiştir.

1. İsimle fiilin birleşmesinden oluşanlar: *baş tart-, baş қоş-, tayak yä-, çarä kör- vb.*

2. Bazı isim ve sıfatlarla *qıl-, bär-, bol-, sal-, koy-, al-* gibi fiillerin birleşmesinden oluşanlar: *ümit qıl-, arzu qıl-, yäl bär-, qäsäm bär-, yoq bol-, qulaq sal-, nâzär sal-, qol koy- vb.*

3. Hâl eklerini almış bazı isimlerle fiillerin birleşmesinden oluşanlar: *yolğa koy-, ämälgä aşur-, yärdä koy-, yolğa sal- vb.*

Görüldüğü üzere bu sınıflandırmada iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiillere yer verilmemiştir. Birleşik fiillerin bu türü "peillarnıñ tüs kategoriyisi häqqidä çüşänçä" başlığı altında incelenmiş ve zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil kuran *oltur-, yür-, bär-, käl-, bar-, tur-, mañ-, baq-, kör-, al-, ät-, sal-, taşla-, bol-, koy-, qal-, yät-, öt-* ve *çiq-* yardımcı fiilleri incelenmiştir (Şilyan 1996: 443-470).

Buraya kadar Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiil yapılarıyla ilgili olarak vermiş olduğumuz bu sınıflandırmalara baktığımızda Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiil yapıları ile ilgili olarak temelde iki ayrı görüşün olduğunu görmek mümkündür. Bunlardan birincisi Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiil yapılarının hem isim+yardımcı fiil, hem de fiil+fiil şeklinde kurulabileceğini savunan görüş; ikincisi ise birleşik fiil yapılarının her iki tarafının da sadece fiilden oluşması gerektiğini belirten görüştür. Burada bir başka tartışma konusu da *ism+fiil* veya *fiil+fiil* şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarının hangi şekilleri içine aldığıdır. Bu konuda da farklı anlayışların olduğu yapılan tasniflere bakılınca açıkça görülmektedir.

Bizce hem kuruluş özellikleri hem de birleşen unsurların özellikleri bakımından Yeni Uygur Türkçesindeki birleşik fiil yapılarını temel olarak iki grupta toplamak mümkündür:

1. Bir tarafı isim bir tarafı yardımcı fiilden oluşanlar,
2. Her iki tarafı da fiilden oluşanlar.

Bu çalışmanın sınırları itibarıyla birinci gruptaki birleşik fiil yapıları üzerinde durmayacağız. Söz konusu yapılar Yeni Uygur Türkçesinde ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek derecede çeşitlilik ve zenginliğe sahiptir.

Her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiil yapıları için ortaya konulan görüşlerin ortak noktası bu birleşik fiil yapılarının ilk tarafının zarf-fiilli şekillerden, ikinci tarafının ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketi tasvir etme niteliği olan bir yardımcı fiilden oluşmasıdır. Tasniflerin birbirinden ayrıldığı noktalar ise bazı araştırmacıların bu yapıların içine hem sıfat-fiil ekleriyle kurulan birleşik fiil yapılarını dahil etmesi hem de *imek* fiili ile kurulan birleşik kip çekimlerini birleşik fiil olarak görmesidir. Sıfat-fiiller kullanılışları itibarıyla

fiilden daha çok isime yakındırlar. İsim gibi kullanılırlar. Dolayısıyla eklenmiş oldukları fiilleri isimleştirirler. Oysa zarf-fiilli yapılarda zarf-fiil ekini almış durumda olan esas fiil hareket anlamını kaybetmez. Bu bakımdan sıfat-fiille kurulmuş olan birleşik fiil yapılarını isim+yardımcı fiille kurulan birleşik fiil yapılarının içine almak daha doğru olur.

Birleşik kip çekiminde kullanılan *imek* fiili tek başına kullanılmaz. Müstakil olarak bir anlam ifade etmez. Sadece bir çekim unsuru olarak kullanılır. Sözlükte madde başı olabilecek şekilde bir kelime grubu oluşturmaz. Bu açılardan değerlendirildiğinde birleşik kip çekimlerinde birleşik fiilin unsurlarından olan esas ve yardımcı fiilden bahsedilemez. Halbuki iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiillerin ikinci tarafında kullanılan yardımcı fiillerin yardımcılık özellikleri geçicidir. Bu fiiller her zaman müstakil bir fiil olarak da kullanılabilirler. Birleşik fiilin yapısında sadece bir çekim unsuru gibi değil aynı zamanda kendi gerçek anlamlarından farklılaşarak belirli oranda soyutlaşıp esas fiildeki iş, oluş ve hareketi tasvir ederler ve sözlükte madde başı olabilecek nitelikte bir kelime grubu oluştururlar. Bu sebeplerden dolayı *imek* fiili ile oluşturulan birleşik kip çekimlerini de birleşik fiil yapılarının dışında bırakıyoruz.

Bu değerlendirmenin sonucunda her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiil yapıları ile ilgili görüşlerimizi şu şekilde maddeleştirebiliriz.

1. Birleşik fiilin yapısında temel olarak, bir esas ve bir de yardımcı unsur bulunur.
2. Bu yapıların birinci tarafında bulunan esas fiiller (-A, -ğili, -p) zarf-fiil eki almış durumdadır. Birleşik fiilin yapısına esas fiilin anlamı hâkimdir.
3. Birleşik fiilin yapısındaki yardımcı fiiller hem bir çekim unsuru olarak görev yüklenirler, hem de esas fiildeki iş, oluş ve hareketi çeşitli anlamlar bakımından tasvir etme özelliğine sahiptirler.
4. Her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiil yapılarında yer alan yardımcı fiiller, birleşik fiil yapılarının dışında müstakil bir fiil olarak kullanılma özelliğine sahiptir. Yardımcı fiil olma özellikleri geçicidir.

çık- “çıkmaq” tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi tekit eder.

çüş- “düşmek, inmek”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin birden, beklenmedik bir şekilde ortaya çıkışını anlatmaya yarar.

kal- “kalmak” tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını, tesadüfî olduğunu ve sürekliliğini ifade eder.

käl- “gelmek”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kesintisiz devam ettiğini, *kir-* ve *çık-* fiilleriyle birlikte kullanılınca hareketin tesadüfî olduğunu, birden ortaya çıkışını ve tamamlanışını anlatır.

kât- “gitmek” tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin birden ortaya çıkışını ve sürekliliğini bildirir. Söz konusu hareketi tekit eder.

kör- “görmek”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi deneme, gayret etme gibi anlamlarla tasvir eder.

koy- “koymak, bırakmak”; tasvir fiili olarak *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bittiğini ve tesadüfîliğini anlatır.

mañ- “yürümek, gitmek; hareket etmek, ilerlemek”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki hareketin devamlılığını ifade eder.

oltur- “oturmak” tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi kuvvetlendirir.

öt- “geçmek”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını bildirir.

sal- “koymak, yerleştirmek, çıkarmak”; esas fiile *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır ve söz konusu iş, oluş ve hareketin tesadüfî olduğunu belirtir.

taşla- “atmak, fırlatmak, bırakmak”; *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tez ve kesin bir şekilde ortaya çıkışını veya söz konusu hareketin tesadüfî oluşunu ifade etmeye yarar.

tur- “durmak, ayakta durmak, kalkmak”; *-ğili* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılınca esas fiildeki iş, oluş ve hareketin başladığını belirtir. Esas fiile

–*p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanınca hareketin sürekliliğini veya geçici olduğunu anlatır.

yat- “yatmak” tasvir fiili –*p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin devam etmekte olduğunu bildirir.

yür- “yürümek”; –*p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin uzun süre devam etmekte olduğunu veya birçok kere tekrar edildiğini belirtir.

Bu fiillerin yanında sözlükte yardımcı fiil özelliklerinden bahsedilmeyen *başla-*, *ât-(ävât-)*, *kir-*, *tügät-* ve *yät-* fiilleri de Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak kullanılmaktadır. *başla-*; yardımcı fiil olarak hem –*A;-y* hem de –*gili* zarf-fiil ekini alır. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin başladığını anlatmaya yarar.

ât-(ävât-) “göndermek”; –*p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılır ve esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tezlik ve kesinlik içinde yerine getirildiğini tasvir eder.

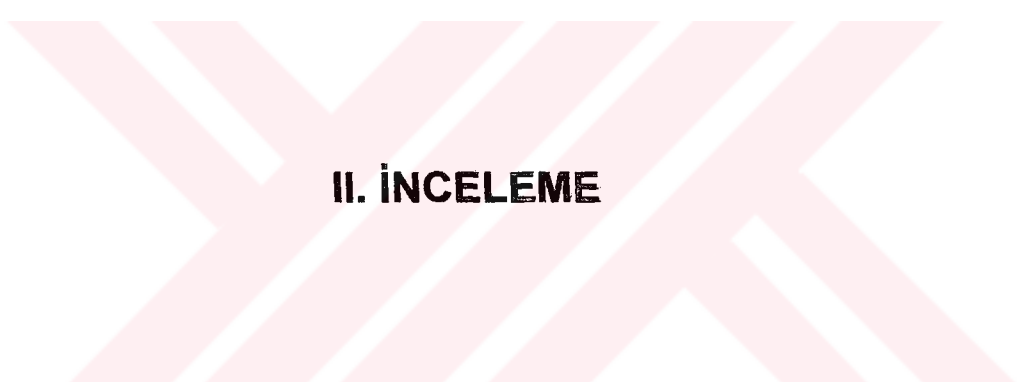
kir- “girmek”; –*p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılır. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin güçlü bir şekilde ortaya çıkışını ifade eder.

tügät- “bitirmek”; –*p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin eksiksiz bir şekilde yerine getirildiğini anlatır.

yät- “varmak, yetişmek”; –*p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bittiğini, tamamlandığını bildirir.

Bu fiillerden başka hem Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde hem de *Uygur Tiliniñ İzahlık Lügiti*’nde tasvir fiili özelliğinden bahsedilmeyen *kıl-* “kılmak, yapmak” ve *tohta-* “durmak” fiilleri de –*p* zarf-fiil eki ile birlikte tasvir fiili olarak kullanılmaktadır.

Şimdi bu yardımcı fiillerin her birini alfabetik sıraya göre yapı, kullanım ve işlevler olmak üzere üç bakımdan inceleyeceğiz.

II. ÎNCELEME

1. al-

1. 1. Yapı

Uygur Türkçesinde hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan *al-* kapalı tek heceye sahip bir kök fiildir. Hem nesne ile hem de nesnesiz kullanılabilmektedir. Uygur Türkçesinde, yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceli kelimeler genellikle dar ünlülü ekler alıp açık hece durumuna geçince hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1972: 53). *eliş* < *al-iş* “alma, alış”, *elişmak* < *al-iş-mak* “karşılıklı almak”, *eliñ* < *al-iñ* “alın, alınız”, *ķunuvelip* < *ķun-up al-i-p* “konup, konuverip”, *kirivelip* < *kir-ip al-i-p* “girip”, *özläştürüveliş* < *özläştür-ü-p al-iş* “kabulleniş” vb.

Bugün tasvir fiili olarak Özbek Türkçesinde de kullanılan *al-* fiilinin ünlüsünde kısmen yuvarlaklaşma meydana gelmiştir.¹

1. 2. Kullanım

al- fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmaya başladığı dönem Harezmi Türkçesi dönemidir. Zeynep Korkmaz, *u-* fiilinin Harezmi sahasında kaleme alınan eserlerde özellikle de Türkmen ve Kıpçak lehçelerinin özelliklerini taşıyanlarda çok az kullanıldığını ve zamanla da düştüğünü belirtir. *bil-* fiilinin yanında *al-* fiilinin yeni bir tasvir fiili olarak ortaya çıktığını söyler (Korkmaz 1995: 610). *al-* tasvir fiili Harezmi ve Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile zarf-fiilin sadece –A şekli ile bağlanmış, iktidar ve ihtimal anlamı veren birleşik fiiller teşkil etmiştir. Bugün bu fiil Oğuz grubunun dışında kalan çağdaş Türk yazı dillerinin hemen hemen hepsinde tasvir fiili olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak söz konusu fiil, bugün esas fiile bağlanırken sadece –A zarf-fiilini almaz, bunun yanında –p zarf-fiil ekiyle de birleşik fiiller oluşturur.

¹ Özb. *yetib āl-* “yetiş-”, *tārtib āl-* “çek-”, *yāzā āl-* “yazabil-” vb. (ÖTİL 1981: 534).

al-, tasvir fiili olarak Uygur Türkçesinde oldukça işlek bir kullanıma sahiptir. Uygur Türkçesinde esas fiile iki şekilde bağlanmaktadır:

a) *-A;-y* zarf-fiil eki ile: *qılalmidi* < *qıl-a al-ma-di* “yapamadı”, *oltıralmay* < *oltur-a al-may* “oturamadan”, *kötürä alğan* < *kötür-ä al-ğan* “kaldırabildi”, *tonuyalmaydu* < *tonu-y al-ma-ydu* “tanıyamaz”, *qılalaymân* < *qıl-a al-a-men* “yapabilirim” vb.

b) *-(l)p* zarf-fiil eki ile: *kirivaldim* < *kir-ip al-di-m* “girdim, giriverdim”, *toğrilavaldim* < *toğrila-p al-di-m* “doğruladım, savundum”, *täyyarlap almidin* < *täyyarla-p al-ma-di-n* “hazırlamadın”, *kuçaklavaldi* < *kuçakla-p al-di* “kucakladı”, *örüvaldin* < *ör-üp al-di-n* “örüverdiniz”, *tutuvaldi* < *tut-up al-di* “tuttu” vb.

Hacıyev, söz konusu fiilin Özbek Türkçesinde esas fiile üç şekilde bağlandığını kaydeder.² Hacıyev, üçüncü grupta, yardımcı fiilin esas fiile zarf-fiil eki yerine görülen geçmiş zaman eki ile bağlandığını söyler.³

Şimdi Uygur Türkçesinde *al-* fiilinin söz konusu zarf-fiil ekleriyle birlikte esas fiile bağlanma şartlarını inceleyelim.

1. 2. 1. *-A;-y* zarf-fiil eki ile kullanım

al-, Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak ünlü ile biten esas fiile *-y*, ünsüzle biten esas fiile ise *-A* zarf-fiil eki ile bağlanır. Bu oluşumda zarf-fiil eki ile *al-* tasvir fiilinin kaynaşması sonucunda fiilin iktidar şekli *-Al-/AIA-/yAIA-* olarak eklenmiştir (Tömür 1985: 129). Örnek: *bina qılalaymân* < *bina qıl-a al-a-mân* “bina yapabilirim”, *bilälmigän* < *bil-ä al-ma-ğan* “bilemedi”, *uqlıyalaydu* < *uqla-y al-a-du* “uyuyabilir”, *işinälmäydu* < *işin-ä al-ma-y-du* “inanamaz”, *eytalmaydikänsän* < *ayt-a al-ma-y-di-kän-sän*

² 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile: *qıkarib äldi* “çıkardı”, *otirib äldi* “oturdu”, 2. *-A;-y* zarf-fiil eki ile: *käräy älädigän* “bakabildi”, *körä älişgän* “görebildiler”, 3. *Arada hiçbir vasıta olmadan: okıdı äldi, bardı-äldi* vb. (Hacıyev 1966: 99-110).

³ bk. Leylâ Karahan, “Görülen Geçmiş Zaman Eki *-dı/-di*’nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair”, TKAE, C. XVIII, 1990, s. 335-341.

“söyleyemiyormuşsun”, *kozğıyalaysän* < *kozğa-y al-a-sän* “ayaklanabilirsin”, *basalmidi* < *bas-a al-ma-di* “bastıramadı” vb. Aynı zamanda *al-* tasvir fiili ile *-A*; *-y* zarf-fiil ekinin kaynaşmadan kullanıldığı birleşik fiil yapıları da vardır: *süyülä alsa* < *süyül-ä al-sa* “sevilebilse”, *tosap ala almas* < *tosap al-a al-mas* “engel olamaz”, *kötürä alğan* < *kötür-ä al-ğan* “kaldırabildi” vb. Metinlerde zarf-fiil eki ile *al-* fiilinin ekleşmiş olduğu birleşik fiil yapıları daha sık kullanılmaktadır. Kaynaşmanın olduğu birleşik fiil yapıları imlâda birleşik, kaynaşma olmayanlar ise ayrı yazılır. *al-* fiili bu birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru olarak görev yapmaktadır. Birleşik fiilin olumsuz şekli, kip ve şahıs eklerinin çekimi *al-* tasvir fiili ile gerçekleştirilir. Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiilinin *-A*; *-y* zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz:

Esas fiil + -A, -y + al-

<i>basalmidi</i>	< <i>bas-a al-ma-di</i>	“bastıramadı”
<i>kılalaymen</i>	< <i>kıl-a al-a män</i>	“yapabilirim”
<i>oltırmay</i>	< <i>oltir-a al-may</i>	“oturamaz”
<i>uqlıyalaydu</i>	< <i>uqla-y-a al-a-du</i>	“uyuyabilir”
<i>kötürä alğan</i>	< <i>kötür-ä al-ğan</i>	“götürebilmiş”
<i>süyülä alsa</i>	< <i>süyül-ä al-sa</i>	“sevilebilse”
<i>ala almas</i>	< <i>al-a al-mas</i>	“alamaz”

1. 2. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

al- tasvir fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiil oluşturduğu bir başka ek ise *-p* zarf-fiil ekidir. Söz konusu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil yapılarında tasvir fiili olarak kullanılmaya başladığı dönemi Karahanlı Türkçesine kadar götürmemiz mümkündür.⁴ Bugün *al-* tasvir fiili

⁴ *kılıçın tiläse kamuğ arzusın, urup alsa, birse, bedütse küsin* “Bütün arzusunu kılıcı ile isterse, vurmali, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir.”, *yigitlik negü yıǵdı erse maña, qarılık kelip aldı kelgey sarja* “Gençlik benim için ne topladı ise, ihtiyarlık gelip aldı; o sana da gelecektir” (Arat 1991: 242-2279, 52-372).

Yeni Uygur Türkçesinin dışında pek çok Türk yazı dilinde de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır.⁵

Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiili ünlü ile biten esas fiillere doğrudan doğruya *-p* zarf-fiil ekiyle, ünsüzle bitenlere ise araya ünlü uyumuna göre */i/*, */ü/*, */u/* ünlülerinden birini alarak bağlanır. Bu oluşumda iki ünlü arasında kalan *-p* zarf-fiil eki önce tonlulaşarak */b/*'ye sonra da sızıcı */v/* sesine dönüşür. Bu ses hadisenin sonucunda zarf-fiil eki ile *al-* fiili birleşir ve *-vAl-* şeklinde bir yapı ortaya çıkar. *kuçaklavaldi* < *kuçakla-p al-di* "kucakladı", *kirivaldim* < *kir-ip al-di-m* "girdim, giriverdim", *içivalay* < *iç-ip al-ay* "içeyim", *tutuvalmay* < *tut-up al-may* "tutuvermeden", *söküvaldim* < *sök-üp al-di-m* "söktüm", *süzüvaldi* < *süz-üp al-di* vb. Bu şekiller, Uygur yazı dilinde oldukça sık kullanılmaktadır. Bu durum Özbek Türkçesi'nde görülmez. Aynı zamanda Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiili ile *-p* zarf-fiil ekinin kaynaşmadığı birleşik fiil yapılarını da görmek mümkündür. *kuçaklap aldi* < *kuçakla-p al-di* "kucakladı", *täyyarlap almidin* < *täyyarla-p al-ma-di-n* "hazırlamadın", *tosap aldim* < *tosa-p al-di-m* "engelledim" vb. Ancak bu şekilde olan birleşik fiil yapıları ekleşmiş şekillere göre daha seyrek bir kullanıma sahiptir. Ekleşmenin olduğu birleşik fiiller birleşik, ekleşmenin olmadığı birleşik fiiller ise ayrı yazılır. *al-* tasvir fiili, *-A* zarf-fiil eki ile kurulmuş olan birleşik fiil yapılarında olduğu gibi *-p* zarf-fiil eki ile kurulmuş olan birleşik fiillerde de çekim unsuru olarak görev yapmaktadır. Olumsuzluk eki ile birlikte kip ve şahıs eklerini *al-* fiili taşır.

Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirebiliriz:

Esas fiil + -(l)p + al-

<i>kuçaklavaldi</i>	< <i>kuçakla-p al-di</i>	"kucakladı"
<i>yetivalayli</i>	< <i>yet-ip al-ayli</i>	"yetişelim"

⁵ Özb. *yâzib âl-* "yazmak", *yâdlâb âl-* "hatırlamak" vb. (Schamiloğlu 1996:156); Kzk. *körp aldi* "gördü", *köşirip aldi* "aktardı" vb. (Iskakov 1974: 266); Tat. *yoklap aldim* "uyudum", *elap aldi* "eledi, seçti" (Yoldaşev 1965: 83).

<i>kirivaldi</i>	< <i>kir-ip al-di</i>	"girdi, giriverdi"
<i>tutuvalalmaptu</i>	< <i>tut-up al-almaptu</i>	"tutamamış"
<i>içivalgansilär</i>	< <i>iç ip al-ğansilär</i>	"içmişsiniz"
<i>ilivaldiñ</i>	< <i>il-ip al-diñ</i>	"bağladın"
<i>toğrilavaldim</i>	< <i>toğrila-p al-dim</i>	"anlattım, doğruladım"

1. 3. İşlevler

al- tasvir fiilinin esas fiile bağlanırken hem *-A*; *-y*, hem de *-(l)p* zarf-fiill ekini aldığını yukarıda belirtmiştik. Buna göre söz konusu fiilin işlevlerini de esas fiile birlikte bağlandığı zarf-fiilin çeşidine göre iki ayrı başlıkta ele almamız mümkündür.

1. 3. 1. *-A*; *-y* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

al- tasvir fiili, *-A* zarf-fiil ekiyle birlikte iktidar, imkân ve ihtimal bildiren birleşik fiiller teşkil eder. Eski Türkçe döneminden Harezmi Türkçesi dönemine kadar iktidar bildiren yapının *u-* ve *bil-* ile kurulduğunu biliyoruz. *bil-* fiilinin tasvir fiili olarak tesbit edildiği eser Kutadgu Bilig'dir. *u-* fiili, bu dönem eserlerinde iktidarın olumlu şekillerinde yerini *bil-* fiiline bırakmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde *u-* fiilinin olumsuz şeklinin iyice seyrekleşmesiyle de *bil-* fiili hem olumlu iktidar hem de olumsuz iktidar şeklini karşılamaya başlamıştır (Korkmaz 1995: 610). *u-* fiilinin olumsuz şekli, Çağatay Türkçesi döneminde tamamen kullanımını kaybetmiş ve bu fiilin yerine *al-* ve *bil-* fiillerinin olumsuz şekilleri yaygınlaşmıştır (Eckmann 1958: 126).

Bugün *al-* tasvir fiili Oğuz grubunun dışında kalan Türk lehçelerinin pek çoğunda da *-A* zarf-fiil eki ile iktidar ve ihtimal bildiren birleşik fiiller teşkil etmektedir. Özbek Türkçesinde de *-A*, *-y* zarf-fiil eki ile kullanılmakta olan *al-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketi yapabilmek için sahip olunan kabiliyeti, imkânı ve yeterliliği ifade etmek için kullanılır (Hacıyev 1973: 34). Uli Schamiloğlu da Özbek Türkçesi'nde *-a*; *-y âl-* yapısının ihtimal anlamı verdiğini belirtir (Schamiloğlu 1996: 156).

Bugün Uygur Türkçesinde muktendirlik ve imkân bildiren birleşik fiil yapısı *al-* tasvir fiilinin *-A;-y* zarf-fiil ekiyle birlikte bir esas fiile bağlanması sonucunda ortaya çıkar. Bu birleşik fiil yapısı, *Hazırki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı Uygur gramerinde “Péilniñ imkân tüslük özek şekli” olarak ifade edilmektedir (Tömür 1987: 396).

Şimdi Uygur Türkçesinde *al-* tasvir fiilinin söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi hangi anlamlarla tasvir ettiğini ortaya koyalım.

1. 3. 1. 1. *al-* tasvir fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yerine getirilebilmesi için gerekli olan kabiliyetin varlığını ifade etmeye yarar:

Bizniñ oğul su üzüşkä şundaq ustiki-däptu padişa köpçilikkä qarap,- suğa baş çökürüp kirip kätse nahayiti uzun vakit ötkändä çıkidu. Bula ämä, tähi su üstidä ondisiğa yetip uqlıyalaydu.

“Bizim oğlan yüzmede o kadar usta ki, demiş padişah, etrafındakilere bakarak: Suyu dalıp girince çok uzun vakit geçtikten sonra çıkar. Sadece bu değil, su üstünde sırt üstü yatıp uyuyabilir de” UHM, 34

-Taptiñ, taptiñ!-däp hoşal bolup vakirivetiptu paşa,-pākāt dünyada mänla muşundaq güzäl bağlarni bina kılaymān. Dünyada meniñ aldımğa ötüdigan küçtüñgür yok! Buniñdin keyin hämmäñlar meniñ ämrimgä boy sunuñlar...

“-Doğru söyledin, diye sevinip haykırmış sivrisine, dünyada sadece ben böyle güzel bahçeler yapabilirim. Dünyada benim önüme geçecek güçlü hiçbir kimse yok! Bundan sonra hepiniz benim emrime boyun eğiniz...”

UHM, 60

Tasvir fiilinin olumsuz olması durumunda ise esas fiildeki söz konusu hareketin işlenebilmesi için gerekli olan kabiliyete sahip olunmadığı anlaşılır:

*Can soñañ, tikän üstidä oltağandäk, ornida teğ **oltırmay**, közliri alağ-calak yaltıratı. U barğançä beşi tövän sañgilap, ikki ayalniñ yöläş küçi bilä jikilmay oltağan Tacigüldin köz üzmetti.*

“Can Reis, diken üstündeymiş gibi yerinde rahat oturamaz, gözleri ürkek ürkek bakar. O, yavaş yavaş başını önüne eğip, iki kadının desteğiyle yıkılmadan duran Tacigül'den gözünü ayırmazdı” JS, 56

*Şuniñ üçünmu ädämlär uni yäni nağşa döp tonup añlaydu. Sän bolsañ başqılamilä doraydikänsän. Hiçbir yäni nağşini **eytalmaydikänsän**. igänniñ sändin zerikkinimu şu.*

“Bunun için insanlar onu yeni bir şarkı diye dinler. Oysa sen hep başkalarını taklit ediyormuşsun. Hiç yeni şarkı söyleyemiyormuşsun. Sahibinin senden sıkılmasının sebebi de budur “ UHM, 30

1. 1. 3. 2. Söz konusu hareketin işlenmesi için lüzumlu olan gücü, kudreti ve imkânı anlatır. Tasvir fiilinin olumsuz olması durumunda ise hareketin gerçekleştirilmesi için sahip olunması gereken güç ve kudretin olmadığı ortaya çıkar.

*-Adämlärniñ qarişi här ħil bolğaçkä kılivatқан işiñiz ançä ħata bolmisimu “u yeri bolmaptu, bu yeri bolmaptu” däydiganlar daim çıkıp turidu. Kılivatқан işiñizniñ toğrılıgıa öziñiz **işänç kılalsiñizla**, här ħil gäp sözlärgä ħulak salmay, öziñizniñ bilişiçä işlävärginiñiz tüzük.*

“İnsanların görüşü türlü türlü olduğu için yaptığınız iş o kadar hatalı olmasa da “orası olmamış, burası olmamış” diyecek olanlar her zaman çıkar. Yaptığınız işin doğruluğuna kendiniz inanabiliyorsanız, kimsenin sözüne kulak asmadan kendi bildiğiniz gibi yapmanız doğrudur.” UHM, 136

*1871 yili Çar padişah ħulcini igilivelip, bir näççä miñ äskär turğuzğanda, Velibay şu Rus äskärliri vâ başqa Rus härbiy-mülkiy ämälدارleriniñ pütün täminatini yätküzüp berişini bir näççä yılğıçä **kötürä***

*ämäldarlırınıñ pütün täminatını yätküzüp berişini bir näççä yilğıçä **kötürä alğan**. Şuniñ bilän özimu alahidä beyip Çar hökümiti aldidiki inaviti zor dāricidä öskān.*

“1871 yılında Çar, padişah Gulca'yı ele geçirip, birkaç bin asker dıkince, Velibay, askerlerinin ve diğer Rus harbî-mülkî memurlarının bütün ihtiyaçlarını sağlama görevini birkaç yıl üstlenebilmiş. Böylece kendisi de fevkalade zenginleşerek Çar hükümeti nezdindeki itibarını son derece artırmıştır” OZ, 74

*Şu sävāptin işçilarnıñ, umumān āmgākçılarnıñ qan tomurini sülüktāk şoriguçılar āsli monu kömür qan eğısi ħanca bilän hökümāt vākili ħitay katip ekānliginimu ila **perik kılişalmatti**.*

“Bu sebepten dolayı, genellikle çalışanların kanını sülük gibi emenlerin, aslında bu kömür ocağının sahibi madenci ile hükümet vekili Çinli kâtip olduğu da anlaşılamaz.” ÄÄ, 93

*İçkiy tävrinişini **basalmığan** Asılkan paññidä ğļāvāttidä, sözini **davam kılalmidi**.*

“İçindeki fırtınayı bastıramayan Asilkan birden ağlayıverdi ve sözünü devam ettiremedi.” JS, 64

Bāk uzaklardın baqdim; kün çıkişdin, kün batışdin, küngäydin vä täskäydin...Sān zor idiñ; haman zor bolup köründüñ, āy tağlarnıñ tağı Tāñri tağı!

*Şunçālik zor vä igizsin, hiç nārsā seni **tosap ala almas idi**. Haman sān bar idiñ...*

“Pek uzaklardan baktım; doğudan, batıdan, güneyden ve kuzeyden...Sen büyüktün; daima büyük göründün, ey dağların dağı!

O kadar büyük ve yükseksin, hiçbir şey sana mani olamazdı. Daima sen vardın” AÖŞ II, 616

Bu gäpni aňlığan väzir, ämäldarlar-mu hoşamätçilik bilen şahzadini ağzi-ağzığa tägmäy mahtaşka kirişiptu. Bu mahtaşlar bilän mäs bolup kätkün şahzadä özini tutuvalalmay, başkılarga öz maharitini körsitip goymakçı bolup “polduň” kılıp däryağa özini etiptu.

“Bu sözü işiten vezir ve maiyetindekiler dalkavuklukla şehzadeyi, ağızları hiç kapanmadan övmeye girişmişler. Bu övgülerle mest olup giden şehzade kendini tutamadan başkalarına maharetini göstermek için “cumburlop” nehre atılmış.” UHM, 34

Nemä säväptin mäglup bolduq? Äzäldän biz küçsiz, ölärmän hälikmu? Altä million nopuşka egä bolup turup çättin kälgän bir oçum bulançılar aldida tiz püküşniň tüp sävävi nädä? Yak! Yetärlük küçmü, kuvvätmu bar ädi, şu küç-gäyritimizni säpärvärlikkä kältürüp, puhta täşkilläşälmiduk...

“Hangi sebepten mağlup olduk? Ezelden biz güçsüz, ölecek bir halk mıydık? Altı milyon nüfusa sahipken dışarıdan gelen bir avuç çapulcu önünde diz çöküşün temel sebebi nedir? Yok yok! Yeterli güç de kuvvet de vardı. Bu gücümüzü gayretimizi seferber edip, iyi bir şekilde teşkilatlanamadık” JS, 407

Burunki zamanda bir padişaniň güzäl bir kızi bar ikän. Uniňga nurgun şähärlärdin älçilär kälgän bolsimu kız rät kıptu. Kızniň köñlidä nimä barlıgini bilälmigän ata-anisi uniň nimä şarti barlıgini soraptu.

“Geçmiş zamanda bir padişahın güzel bir kızı varmış. Ona birçok şehirden elçiler gelmişse de kız bunların hepsini reddetmiş. Kızın gönlünde ne olduğunu bilemeyen anası ile babası, ona ne gibi şartı olduğunu sormuş.”

UHM, 2

Ähmätcan ularni öñidän ämäs, ünidin ila-pärik kılalaydu,- tonuş avaz, tonuş taläppuzlar.

“Ahmetcan onları önünden değil, sesinden fark edebilirdi, tanış ses, tanış telaffuzlar.” ÄÄ, 92

1. 1. 3. 3. *al-* tasvir fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yerine getirilme ihtimalinin olup olmadığını ifade etmeye yarar.

*Ârzidur; tac tügäl, hâr nimä kılsa ,
İngiliz Bayronça **süyülä alsa**,
Öçmäski şamdanda Bayronniñ şâmi,
U idi Anglo-Saksonniñ ruhi...*

“Lâyıktır; tac değil, her ne olsa,
İngiliz Bayron gibi sevebilse;
Sönmezdi şamdanda Bayron’un mumu,
O idi Anglo-Sakson’un ruhu...” AÖŞ II, 668

*Çatağ muşu yârdikän,-däptu bulbul, râncip,-säniñ öz nağşan yökkän,
hâr kaçā çiraylık sayridim diginiñ bilänmu pākāt başkilamiñ nağşini
doraydikänsän. Toğra, bāzi kuşlar ançā çiraylık **sayriyalmaydu**. Lekin u
başkilarni dorimay öziğä has ahan bilän öz muhabbitini, hoşalligini, gem-
kayğusini ipadiläydu.*

“Pürüz işte buradaymış demiş bülbül üzülerək: Senin kendi şarkın yokmuş; ne kadar güzel ötüyorum desen de, aslında başkalarını taklit ediyormuşsun. Doğru, bazı kuşlar o kadar güzel ötmeyebilir. Lakin onlar başkalarını taklit etmeden, kendilerine has âhenk ile kendi öz muhabbetlerini, gamlarını, kaygılarını ifade ederler” UHM, 30

*Eytқанliriñ häk gäp. Birağ bu yärlärdä seniñ kimlikiñni bilidiğan başqa
kişi yok. İzdäp yürgänlärmu ämdi seni **tonuyalmaydu**. Buniñdin ħatircäm
bolsañ bolidu.*

“Söylediklerin doğru. Ancak bu yerlerde seni tanıyan başka kimse yok. Arayıp duranlar da artık seni tanıyamaz. Bundan dolayı rahat ol”

OZ, 86

*-Nemä, işänmäyvatamsız? Toğra, öz közi bilän körmigän kişi älvättä
işinälmäydu. Mana, mänmu öz vaktida hämkarlıq gruppisiniñ başliki
ämäsmidim.*

“-Niçin, inanmıyorsunuz? Doğru, kendi gözüyle görmeyen kişi elbette inanmayabilir. İşte ben de kendi zamanında yardımlaşma grubunun başkanı değil miydim” KBC, 95

-Män Äräpçä yezikni toluk bilmisäm kandaq müällib bolalaymän.

-Här küni gezit-kitap okuysän, bir nemilämi baş kötärmäy yazisängü?!

“-Ben Arap yazısını tam bilmezsem nasıl öğretmen olabilirim.

“-Her gün gazete, kitap okuyorsun, birazını başını kaldırmadan yazarsın değil mi?!” ÄÄ, 89

1. 3. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Uli Schamiloğlu'na göre *-p al-* yapısı, öznenin esas fiildeki hareketin sonucundan faydalanışını bildirmektedir. *Özbek Türkçesinin İzahlı Lügati*'nde de söz konusu fiilin, Uli Schamiloğlu'nun belirttiği anlamı verdiği kaydedilmiştir. Fiilin *Özbek Türkçesi*'ndeki durumunu inceleyen Hacıyev ise *al-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile ifade ettiği anlam ayrıntılarını dört madde de vermiştir. Hacıyev, bu fiilin, yukarıdaki anlamının yanında belirli fiillerle birleştiğinde esas fiildeki iş, oluşun bir kereliğine işlenişini tasvir ettiğini belirtmektedir (Hacıyev 1973, 33). R. Rahmeti Arat, bu fiilin Karahanlı döneminde de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığını belirtir ve iki temel işlevinden bahseder:

1. *al-* esas fiildeki iş, oluş ve hareketin özne için işlendiğini bildirir. Bu bakımdan *-p ber-* yapısına ters bir anlam ifade etmektedir.⁶

2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bittiğini, tamamlandığını bildirir⁷ (Arat 1987: 232-233).

⁶ *qılıçın tilese kamuğ arzusın-urup alsa, birse, bedütse küsin* “Bütün arzusunu kılıcı ile isterse, vurmali, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir.” (Arat 1991, 242-2279).

⁷ *yigittlik negü yıgdi erse maña, qarılık kelip aldı kelgey saña* “Gençlik benim için ne topladı ise, ihtiyarlık gelip aldı; o sana da gelecektir” (age: 52-372).

Şimdi Uygur Türkçesinde -p al- yapısının esas fiildeki hareketi hangi anlamlarla tasvir ettiğine bakalım.

1. 3. 2. 1. al- tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin özneye dönüşünü ifade eder.

-Yepil, tğim, yepil! Mänñigä kirivaldim!-däptu. Şunda ğa yepiliptu. Çoñ batur oğlini körälmäy, ğapa käynigä kaytiptu.

“-Kapan, dağım, kapan! Ben içine girdim! demiş. O zaman dağ kapanmış. Büyük bahadır oğlunu göremeden, üzülerək geriye dönüp gitti.”

UFA, 254

Aş yäydigan äsvapni

Nimä kılivalduķ ämdi?

Buni eytişķa dostlar,

Tilim barmaydu zädi.

“Aş yediğimiz eşyalar

Nereye gitti şimdi?

Bunu söylemeye dostlar,

Dilim varmaz asla” AÖŞ II, 458

U säl ħicil bolğan halda ğäpnı başķa kingä bölüp Ömärgä ħaridi.

-Çay-pay içivalğansilär?däp soridi.

“O biraz utanmış bir halde sözü başķa tarafa çekip Ömere baktı.

-Çay-may içtiniz mi?diye sordu” ÄÄ, 8

Mänmu bir böläk dähķanlar bilän puĥta selingan bir tamniñ üstigä çikıvalğanidim. Yänä bir ögzidiki bir ħotunniñ:

-Vay isit balam! Emdi ħandaķ kılarmän?! degän nalä päryadi añlandi.

“Ben de bir grup köylü ile birlikte sağlam bir şekilde yapılmış bir damın üstüne çıkmıştım. Yine bir başķa çatıdaki hatunun biri:

-Vay yazık balam! Şimdi ne yapacağım?! diyen feryadı duyuldu.”

ÄS, 3

*Çünkü ular ottura maktäptä latin yeziki bilen savatlık bolğan idi. Bu ularnıñ öz ana tilini **igivelişini** mäkşät kılğanidi.*

Çünkü onlar orta okulda latin yazısı ile okuma yazma öğrenmiş idi. Bu onların kendi ana dilini korumak içindi. UYT, 27

*Şundaķ kuyaş, saña oħşaş boluşni, saña oħşaş kuyaş boluşni **öginivalsun!***

“Böyle güneş, sana benzer olmayı, sana benzer güneş olmayı öğrensin!” ÇM, 58

*Çünkü ular Gülmährämniñ yaş boluşıǵa qarımay, özini **tutuvalğan**, tämkin, hämmä cähättin abruyluķ ikänlikini bilişätti.*

“Çünkü onlar Gülmehrem'in genç oluşuna bakmadan, kendini tutan, temkinli, her yönden saygın olduğunu biliyorlardı.” ÄS, 8

al- tasvir fiilin olumsuz olduğu durumlarda ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bitirilmediği, tamamlanmadığı anlaşılır.

Çümülilär:

*-Hoş, yaz künliri özäñ nälärdä yürdüñ, nimişķa kışlık ozuķ-tülüǵiñni **täyyarlap almidiñ?**-däp soraptu.*

“Karıncalar:

-Peki, yaz günleri nerelerde dolaştın, niçin kışlık yiyecek ve içeceklerini hazırlamadın? diye sormuşlar” UHM, 130

*Majuñyiñniñ hăvirini añlğan Hıocaniyaz şu künila atlinip yǵa çıktı. Majuñyiñ Hıocaniyazniñ aldıǵa çıkıp, intayın izzät-hörmät içrä **kütüp aldı.***

“Majunyunin haberini duyan Hocaniyaz hemen o gün ata binip yola çıktı. Majunyunin Hocaniyazın önüne çıkınca, çok saygılı bir şekilde karşıladı.”

JS, 121

1. 3. 2. 2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tezlik ve kolaylık içinde tamamlandığını bildirir.

Şā'ir, kağa āmās, körüngän dārāḥkā **ḵunuvelip** ḵaḵildaveridiğan. Şā'ir, ḥuddi tañ toḥusidur ki, keçiçä tañni çillap tınmas; tañ atqanda, ālni işqa, hayatqa, āmgāk vā icatqa ündär.

“Şair, her gördüğü ağaca konuverip ötecek bir karga değildir. Şair, tıpkı tan horozu gibidir. Çünkü gece boyu tanı çağırır, susmaz; tan vaktinde halkı işe, hayata, emek ve icada çağırır” AÖŞ II, 596

-Hāy sän bir dām düm yatqın, mән hām su **içivalay**, -dāp bulaqniñ süyidin bir yütüm içti. Rodupay beşini kötürüp dediki:

-Āy nainsap, bulaqniñ tatlıq, şerin süyüniñ hāmmisini içip tūgitipsän.

“Hey sen biraz yüzükoyun yat, ben de su içivereyim, deyip pınarın suyundan bir yudum içti. Zorla başını kaldırıp dedi ki:

-Ey insafsız, pınarın tatlı, şirin suyunun hepsini içip tüketmişsin”

UH D, 290

Mayimḥanniñ külkisidin tonidi ana.

-Rastla sänmu, kızım?

-Mән bolmay, cin-şäytan devidiñmu?

-Közümgä är kiyapitidä köründimu, dāymāna!

Kız anisini ḵuḵaklap aldi.

-Cenim apam, saddā apam...

“Mayimhan'ın gülüşünden tanıdı anası.

-Gerçekten sen misin kızım?

-Ben değil de cin-şeytan mı zannettin yoksa?

-Gözüme er kıyafetinde mi göründü diyorum acaba!

Kız anasını kucakladı.

-Canım anam, saf, temiz anam...” M, 72

Bir karap sāhriñ bilän sän **yumuvaldiñ** mu meni,

Örüm-örüm çaqliriñğa **örüvaldiñ** mu meni.

*Hör idim çöldä kiyiktäk közliriñ körmästä män,
 Kirpigiñni ok kılıp sän ilivaldiñ mu meni.
 Heç ketälmäymän keşiñdin yögilip qalğan käbi,
 Putlirimdin yögimäçtäk yögivaldiñ mu meni.*

“Bir bakıp sihrin ile sen uyutuverdın mı beni
 Örüñ özüñ saçlarına özüverdın mı beni
 Hür idim çölde geyik gibi gözlerini görmezken ben,
 Kirpiğini ok kılıp sen bağlayıverdın mı beni.
 Hiç gidemiyorum yanından sarılıp kalmış gibi,
 Ayaklarımdan sarmaşık gibi sarıverdın mı beni.”

AÖŞ II, 476

*Yolvas çışlirini çoçurlitip, şalini çeçip etrapқа bir қur қарап чиққандин
 keyin:*

*-Häy avaқ кени u iplas?!-däp vaқıraptu. Toşқancan қудuқni işaret
 kılıp:*

*Änä padişahi alem, äñä, siliniñ kelişätliklikirini körüp қудuқniñ
 içigä kirivaldi-däptu.*

“Kaplan dişlerini gıcırdatıp salıalarını saçarak etrafa bir bakmış.
 Sonra:

-Hey avanak! Hani o pis hayvan, diye bağırmış. Tavşancık kuyuyu
 işaret ederek:

-İşte alemlerin padişahı, işte, sizin gelmekte olduğunuzu görüp
 kuyunun içine girdi, demiş.” UHM, 74

Käyinki üç kündin bu yan Ähmätcan köpiräk soal beridiğan boluvaldi.

“Sonraki üç günden bu yana Ahmetcan çok fazla soru sorar oluverdi.

ÄÄ, 82

*Gülmähräm dähқан ayalliriğa һas çäbdäs һärikiti bilän yärdin “likkidä”
 kötürülüp harviniñ yan tahtisiğa olturuvaldi-dä, äşäkniñ sağrisiğa tayaқ
 saldi-һit!*

“Gülmehrem köy hanımlarına has çevik hareketi ile yerden “birden” sıçrayıp arabanın yan tarafına oturuverdi ve eşeğin sağrısına vurdu, hit!”

ÄS 8

*-Häy bädbäht, qolumdin nemişka kâğâzni **tartivalisân!**- deginiçä kâğâzni kenizäkniñ qolidin elip körmäkçi boldi.*

“-Hey bedbaht, elimden kâğıdı niçin çektin!- deyinceye kadar kâğıdı cariyenin elinden alıp görmek istedi.” UĤD 34

*Candin äziz bolğan namlarnıñ monu yavuz ağızidin atılışı Mayimħanniñ jürigigä tiğ sançığandäk sezilgän edi. Kız cavap beriş omığa dadisini mäkkäm **kuçaklavaldi.***

“Candan aziz olan bu isimlerin böyle kötü bir kişinin ağzından duyulması Mayimhan'ın yüreğine bıçak sokulmuş gibi oldu. Kız cevap vermek yerine babasını sıkıca kucaklayıverdi” M, 52

2. *bağ-*

2. 1. Yapı

bağ-, kapalı tek heceden oluşan bir fiildir. Hem nesne ile hem de nesnesiz kullanılabilir. Uygur Türkçesinde, yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceli kelimeler, ek alarak açık hece durumuna geçince söz konusu hecenin ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1971: 53-54). *bağ-* fiilinin ek alarak açık hece durumuna gelmesi sonucunda söz konusu hecede bu ses değişikliğini görmek mümkündür. *bağ-* < *beğip* “bakıp”, *bağ-* < *beğimsizlik* “bakımsızlık”, *bağ-* < *beğiniş* “bakınış, bakınma”, *bağ-* < *beğiña* “baksana”, *bağ-* < *beğiptu* “bakmış” vb.

2. 2. Kullanım

Uygur Türkçesinde *bağ-* ve *kör-* tasvir fiilleri aynı anlamı ifade eden birleşik fiillerin teşkilinde kullanılırlar ve esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile bağlanırlar. Taramış olduğumuz metinlerde her iki fiilden *kör-* fiilinin daha sık, *bağ-* fiilinin ise daha seyrek kullanıldığını gördük. Kibirov, bu iki fiilin yanına bir de *ğara-* fiilini ekler ve bu üç fiili eş anlamlı yardımcı fiiller olarak değerlendirir (Kibirov 1965: 133). *Hazirki Zaman Uygur Tili* adlı gramerde de bu üç fiilin aynı anlamı taşıyan birleşik fiillerin teşkilinde kullanıldığı belirtilir (Kaydarov 1966: 193). Ancak biz taramış olduğumuz metinlerde *ğara-* fiiliyle kurulmuş birleşik fiil örneklerine rastlamadık. Özbek Türkçesinde de yardımcı fiil olarak kullanılmakta olan *ğara-* ve *bağ-* esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile, *kör-* ise hem *-p* hem de *-A*; *-y* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır (Haciyev 1966: 178-179). Şimdi söz konusu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte esas fiile hangi şartlarda bağlandığını ortaya koyalım.

2. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde, *bağ-* tasvir fiili, ünlü ile biten esas fiillere doğrudan *-p* zarf-fiil ekiyle, ünsüzle bitenlere ise ünlü uyumuna göre araya /i/, /u/ ve /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Birleşik fiilin olumsuz şekli, kip ve şahıs çekimleri *bağ-* fiilinin üzerinde gerçekleştirilir. *körüp*

bağsağ < *kör-üp bağ-sa-ğ* “görsek”, *esilip bağı* < *esil-ip bağ-ti* “asılmaya çalıştı”, *oynap bağmak* < *oyna-p bağ-mak* “oynamayı denemek”, *seliştirup bağayli* < *seliştir-up bağ-ayli* “karşılaştıralım” vb. Bu bakımdan *bağ-* fiili yer aldığı birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru gibi kullanılır. Aynı zamanda kendi gerçek anlamını da kısmen korur. Uygur Türkçesinde *bağ-* tasvir fiili ile kurulan birleşik fiil yapılarını şu şekilde formülleştirmemiz mümkündür.

Esas fiil (+) –(I)p	bağ-	
<i>taşlap bekiptu</i>	< <i>taşla-p be-kiptu</i>	“atıp bakmış”
<i>anlap bağsun</i>	< <i>anla-p bağ-sun</i>	“dinleyip baksın”
<i>oynap bağı</i>	< <i>oyna-p bağ-ti</i>	“oynayıp bağı”
<i>tetip bağmıgan</i>	< <i>tat-ip bağ-mi-ğan</i>	“tadıp bakmamış”
<i>äytip bekiña</i>	< <i>äyt-ip be-kiñ-a</i>	“söyleyip baksana”
<i>körüp bağay</i>	< <i>kör-üp bağ-kay</i>	“görüp bağayım”

2. 3. İşlevler

bağ- tasvir fiilinin işlevleri ile ilgili olarak araştırmacılar çeşitli görüşlere sahiptirler. Schamiloğlu, *-b bağ-* yapısını, esas fiildeki “eylemi tamamlama girişimi” olarak ifade eder.⁸ Hacıyev, *bağ-*, *kara-* ve *kör-* fiillerinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi deneme ve gayret etme anlamlarıyla tasvir ettiğini belirtir (Hacıyev 1966: 177-179). Uygur Türkçesi gramerlerinin ilgili bölümlerinde *bağ-*, *kara-*, *kör-* fiilleri ile kurulan birleşik fiil yapıları “Sinak tüşlik özek şekli”, “Sinak tüş” gibi başlıklar altında ele alınmakta ve bu fiillerin esas fiildeki iş ve oluşu “deneme, gayret etme veya malum işten haberdar olma” gibi anlamlarla tasvir ettiği belirtilmektedir (Tömür 1987: 398; Şilyaň 1996: 454; Kaydarov 1966: 193). *Uygur Tiliniñ İzahlik Lugiti* adlı sözlükte de fiilin yukarıda belirtilen anlamları verilmiştir (UTIL 1999: 115). Şimdi *bağ-* tasvir fiilinin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevleri şu şekilde sıralayabiliriz.

⁸ *oqib bağ-(iñ)* “okuyun”, *yeb bağ-(iñ)* “yiyin” vb. (Schamiloğlu 1996: 163).

2. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

2. 3. 1. 1. *bağ-*, tasvir fiili olarak esas fiildeki iş, oluş ve hareketin denenerek ve belirli bir gayret sarfedilerek işlendiğini bildirmeye yarar.

İşniñ yögirip ketişidin täşvişlängän Noruz, çäriklärniñ yardımı bilän Setäkni Mayimñandin acritip aldidä, sörän dägidäk elip meñiştı. Mayimñan äsilip baqtı. Lekin qurallıq çeriklär uniñğa boy barişmidi.

“İşin karışmakta olduğundan endişelenen Noruz, askerlerin yardımı ile Setek'i Mayimhan'dan zorla ayırdı, sürüyerek alıp gitti. Mayimhan, asılmaya çalıştı, lakin silahlı askerler ona fırsat vermediler” M, 53

-Män uzundin beri Älysniñ kızğa aşıkdurmän, ämma kız mña härgiz nesip bolmaydu. Navada aşu kız meniñ qolumğa çüşidiğan bolsa män sävöp kılıp bakay,-dedi callat.

“-Ben uzun zamandan beri Elkeysin kızına aşığım, ama kız bana hiçbir zaman nasip olmayacak. Rastgele şu kız benim elime düşecek olursa ben bu fırsatı değerlendireyim dedi cellat.” UHD 1

Ovçı: “İkkinı bārgān Hūdayim uçinimu berār” dāp yipni yānā tutup olturuptu. Bu ikki kāklik özini uyaq-buyaqqā taşlap bekiptu. Lekin kıltaktin zadila kūtulalmaptu.

“Avcı: İkiyi veren Allahım üçünü de verir diyerek ipi tekrar tutmaktaymış. Bu iki keklik kendilerini bir o tarafa bir bu tarafa atmaya çalışıyorlarmış. Lakin tuzaktan asla kurtulmayı başaramamışlar” UHM, 50

-Sopañunni selip körsäk qandaq bolar, hacika?-dāp soridi Pazil.

-Toğra, tavakāl kılıp bakayli. Sopañun!

-Läbbāy, hacika!-dāp Hocaniyazniñ aldiğa kāldı Sopi palvan.

“-Sopahun'u salsak nasıl olur, hacı ağabey? diye sorar Fazıl.

-Tamam, tevekkül edip görelim. Sopahun!

-Emredersiniz, hacı ağabey! diye Hocaniyaz'ın önüne geldi Sopi pehlivan.” JS, 126

*Momay uniñ çirayığa obdan säpselivalğandin keyin, birdinla қақaplap külüp taşlıdı vä Cinästäñanni bağığa besip, “oynişip qoydim, kızım, yiglimañ” dedi-dä, Ahunbäkgä qarap, “Yaraydila bägzädäm, män silini **sinap bakmaqçıdim.**”*

“Yaşlı kadın onun yüzüne dikkatlice baktıktan sonra, birden kahkaha ile gülmeye başladı ve Cinestihani bağrına basıp, “şaka yaptım, kızım, ağlamayın” dedi ve Ahunbeg’e bakıp, “İşe yararlar beyzadem, ben sizleri deneyip görmek istedim” OZ, 118

*Ular şahzadä Pärühni altun mäpigä selip şahärgä elip bardı. Hälipä Qāndiyarnıñ hämmä väzir-ämiraliri **söz sorap baqtı**, cavap bärmedi.*

“Onlar şehzade Perruh’u altından bir at arabasına koyup şehire götürdü. Halife Kandiyar’ın bütün vezir ve emirleri konuşmaya çalıştı, cevap vermedi.” UHD 265

*-Baqsıla, mollam, baqsıla, sovup qaldimekin,- dedi Aznihan aylam kaypañ çinidä aşni Äşkärgä sunup. Äşkär aştin **tetip bekıp:***

-Pah, pah...rasamu oşaptu.

“-Baksınlar, mollam, baksınlar, soğudu mu ki acaba,- dedi Aznihan ablam çinide yemeği Esker’e sunarak. Esker yemekten tadarak:

-Peh, peh...gerçekten de benzemiş.” M, 44

bağ- tasvir fiilinin olumsuz olduğu durumlarda ise işlenen hareketin daha önceden denenmediği, tecrübe edilmediği anlamı ortaya çıkar.

-Äy cenim ğenim, özliri häm bir piyalä içsilä!-dedi Mälikä:

*-Män şu kāmgiçä şarab içip **baqqan ämäsmän**, şarab dägän rusulillaniñ şäritidä haramdur. Sän haramğorsän şuña sän içsäñ bolidu!- dedi.*

“- Ey canım hanım, siz de bir kadeh içsenize! dedi Melike.

-Ben bu zamana kadar hiç şarap içmiş değilim, şarap denilen şey Rasulullah'ın şeriatinde haramdır. Sen haram yersin, bunun için içebilirsin! dedi" UHD 329

*Torğaydin Boz Körpəşnñ nädilikini sorğ anidi, Torğay eytip bārmidi. "Eytip bārsāñ seni azadılñmiz" dāp **aldap baqti**. Torğay aldanmidi. A ħir Torğayni **mucup baqti**, pāylirini **yulup baqti**, lekin Torğaydin bir egizmu cavap alalmidi.*

"Torgaydan Boz Körpeş'in nerde olduğunu sormuştu, Torgay söyleyivermedi. "Söylersen seni serbest bırakırız" diye aldatmaya çalıştı. Torgay aldanmadı. Sonra Torgay'ı sıkıştırdı, tüylerini yoldu, lâkin bir çift söz dahi alamadı." UHD 187

2. 3. 1. 2. Aşağıdaki örneklerde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlanışını veya esas fiildeki iş, oluş ve harekete tam anlamıyla vâkif olmayı ifade etmeye yardımcı olur.

Oğli dāptu: Can ana, köp kıynimañ,

Toyluği egir ikān, gāp sorimañ.

*"Kenı eyt, **anlap baqay**, -dāptu ana,*

Müşkülüñni hāl kılar kâdir ħuda

"Oğlu demiş: Can ana, çok eziyet etme,

Toy masrafı ağır imiş, söz açmayın.

"Hani söyle, dinleyip göreyim demiş ana,

Müşkülünü hâller kadir Mevlâm." AÖŞ II, 558

*Şıncañ ħālķi cañcun canaplariniñ ħālķini nadanlıkta tutuş siyasitiniñ kurbanı bolmaqta. Kenı **äytip beķiña**, Şıncañda yārlık millätlär öz ana tilida okuydığan birār hökümāt maktibi yaki şundaķ maktäplär üçün muāllim tärbiyläydığan birār kurs barmu?*

"Şincan halkı, general hazretlerinin halkını cehalet içinde bırakma siyasetinin kurbanı olmakta. Hani nerede söylesene, Şincan'da yerli halkın

kendi ana dilinde okuyacağı birer devlet okulu ya da böyle okullar için öğretmen yetiştirecek kursu var mı?" OZ, 11

Qādāhlār uruşturulup, kāyni kāynidin içildi. Ziyapātniñ mundaq oñuřluk bāt elişini kütüp turğan Can juriñ pursāttin paydilinip şundaq dedi:

*Canabi bucañni **anlap baqsun** degān niyāt bilān Uygurçā gāzāl tāyyarlığan.*

"Kadehler tokuşturulup, arka arkaya içildi. Ziyafetin bu kadar başarılı olacağını bekleyip duran Can reis fırsattan faydalanarak şöyle dedi:

Bakan hazretleri de dinleyip görsün diye Uygurca gazel hazırlanmış."

JS, 19

*Ehtiyatçanlık uniñ kızıkişini tosap qalalmidi. "Yaq, yalguzdāk qilidu, kariganda ya āri yok ayal yaki āri ağırik, öyidā işka yaramliq ār yok, bolmisa bundaq çāt ħilvāt bir yārgā yalguz ayal kālālāmti? Çüşüp **körüp bakay.**" Āřkār tāvākkül qilip pāskā qarap qādām basti.*

"İhtiyatlı olması onun ilgi ve alakasına engel olamadı. "Yapayalnız çalışıyor, bu duruma göre ya kocası yok bir kadın ya da kocası hasta, evinde işe yarar bir er yok, böyle olmasa bu kadar تنها bir yere yalnız başına bir kadın gelebilir mi? İnip bir göreyim." Esker tevekkul edip aşağıya doğru yürüdü." ĀS, 14

Tolun ayim, ahu közüñgā qarap,

Şu künlārdā hālimni qildiñ ħarab.

Ot bolup iřkiñda mān köymāktimān,

***Körüp bak,** yürāk-bağrim boldı kavap.*

"Dolun ayım, âhu gözüne bakıp,

Şu günlerde hâlimi kıldın harap.

Od olup ateşinde ben yanmaktayım,

Görüp bak, yürek-bağrım oldu kebab." UĤD, 171

Şu örnekte de görüleceği üzere *bağ-* fiilinin olumsuz olması durumunda ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin meydana gelmediği oluşmadığı anlamı ortaya çıkar:

-Hä, nemis faşistliri bilân Sovyät hălki duniya bena bolgandin bu yan bolup bağmıgan dähşätlik cäñ-muhabirä kilişivatidu.

“-Evet, namus faşistleri ile Sovyet halkı dünya kurulduğundan bu yana görülmemiş dehşetli bir muhabere yapmaktalar.” ÄÄ, 22

-Äy padişahi aläm, şahzadiğä heçkandağ dora kar kılmidi. Dua okutup körüp baksak,-deyişti. Padişah şahzadige dua okutti. Andin uni yöläp has hucrisiğa elip kirdi.

“-Ey alemlerin padişahı, şehzadeye hiçbir ilaç kâr etmedi. Dua okutup bir baksak, dediler. Padişah şehzadeye dua okuttu. Sonra onun koluna girip özel odasına götürdü.” UHD 264

3. bar-

3. 1. Yapı

Eski Türkçe döneminden beri hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan *bar-*, nesne almayan, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Güneybatı Türk yazı dillerinde fiilin başındaki /b/ ünsüzü /v/’ye dönüşmüştür (Clauson 1972: 354). *bar-*, Uygur Türkçesinde kök hâlindeyken ses özellikleri bakımından Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerine nispeten farklılık göstermez. Ancak Uygur Türkçesinde yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceden oluşan kelimeler, ek alıp açık hece durumuna geçince, kök hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1971: 53-54). *bar-* fiili de söz konusu durumdayken yapısındaki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür. *ösüp bar-* < *ösüp be-ri-vati-du* “büyüyüp gidiyor”, *jügrāp bar-ı-p* < *jügrāp be-rip* “yürüyerek”, *uḡlap bar-* < *uḡlap be-riptu* “uyuyup gitmiş” vb.

Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi adlı eserde yardımcı fiillerle ilgili bölümde söz konusu fiilin *bar-* / *ber-* şeklinde iki varyantının olduğu belirtilmekte ve *ber-* şekli ile ilgili olarak şu örneğe yer verilmektedir: “*Dorañni kündä içip bār.*” “İlacını her gün içiver” (Şilyañ 1996: 452). Bu örnekteki *ber-*, *bar-* fiilinde ünlünün değişmesiyle gelişen şekil değildir. Çünkü *bar-* fiilindeki /a/ ünlüsü, kapalı hece durumundaki fiilin ek alarak açık hece hâline gelmesiyle /e/ ünlüsüne dönüşmektedir. Bu örnekte de görüldüğü üzere fiil emir kipinde, kapalı hece durumundadır. Bundan dolayı *bar-* fiilindeki /a/ ünlüsünün /e/ ünlüsüne dönüşmesi için bir sebep yoktur. Kaldı ki bu örnekteki /ä/ ünlüsü ile /e/ ünlüsünün de aynı ses olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Buradaki fiil, tezlik bildiren *bār-* fiilidir.

3. 2. Kullanım

bar- tasvir fiili, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde eşas fiile hem -A hem de -p zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır (Clauson 1972: 354; Gabain 1988: 91; Ercilasun 1984: 86; Eckmann 1996: 97-98). Bu fiil bugün Uygur Türkçesinde esas fiile yalnız -p zarf-fiil eki ile bağlanmaktadır.

bar- fiilinin *al-* fiiliyle birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısı bazı ses olayları sonucunda birleşik fiil yapısından daha çok türemiş bir fiil görüntüsü vermektedir: *elip bar-* < *apar-* “götürmek” (UTİL 1999: 2). Bu örnekte *bar-* fiili ile *al-* fiili leksik olarak yeni bir anlam ifade etmektedir. *bar-* bu örnekte tasvir fiili görevinde değildir. Şimdi *bar-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile hangi şartlarda bağlandığını belirleyelim.

3. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Bugün Uygur Türkçesinde *bar-* fiili *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte tasvir fiili olarak kullanılır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* zarf-fiil ekiyle, ünsüzle bitenlere ise araya ünlü uyumuna göre */l/*, */u/*, */ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Söz konusu fiil yer aldığı birleşik fiillerin yapısında hem kendi gerçek anlamıyla hem de bir çekim unsuru olarak görev yapar. Bu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + *-(l)p* + *bar-*

<i>eşip baratti</i>	< <i>aş-ip bar-atti</i>	“aşip gidiyordu”
<i>izdäp barmän</i>	< <i>izdä-p bar-ar-män</i>	“arayıp duruyorum”
<i>ketip barmakta</i>	< <i>ket-ip bar-makta</i>	“gidip durmakta”
<i>yetip barğan ädi</i>	< <i>yet-ip bar-ğan ädi</i>	“varmıştı, yetişmişti”
<i>yetip baralar</i>	< <i>yet-ip bar-a-lar</i>	“ulaşacaklar”

Özbek Türkçesi’nde de oldukça işlek bir şekilde kullanılan fiil, söz konusu lehçede esas fiile hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır (Schamiloğlu 1996: 156; Hacıyev 1966: 66-74).

3. 3. İşlevler

bar-, Türk dilinin tarihi dönemlerinden itibaren yardımcı fiil görevinde kullanıla gelmiştir. Eckmann, *bar-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki hareketi “uzaklaşma” anlamı ile tasvir ettiğini, *-A* zarf-fiil eki ile

kullanıldığında ise esas fiildeki iş, oluş ve harekete tamamlanıp bitme veya devam etme anlamları kattığını belirtir (Eckmann 1996: 97-98). Schamiloğlu, *-b bâr-* yapısını “mekanda ve zamanda belirli bir yöne doğru ilerleyen, sürekli eylem”; *-a/-y bâr-* yapısını da “eylemin mekandaki belirli bir yöne doğru yavaş yavaş genişlemesi” şeklinde tanımlamaktadır (Schamiloğlu 1996: 156). Hacıyev’e göre esas fiildeki iş ve oluşun devamlılığını bildiren *bâr-*, aynı zamanda söz konusu hareketin zaman ve mekândaki yönünü de göstermektedir. Bu yönden süreklilik bildiren *yaf-*, *tur-*, *yür-*, *oltur-*, *ber-* gibi fiillerden ayrılmaktadır (Hacıyev 1973: 22). Zeynalov, *bar-* fiilini “hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildiren birleşik eylemler” başlığı altında vermiştir (Zeynalov 1986: 466).

Şimdi *bar-* fiilinin Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak esas fiile kattığı anlam ayrıntılarını şu başlıklar altında toplayabiliriz.

3. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

3. 3. 1. 1. *bar-*, Uygur Türkçesinde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin mekândan ve zamandan yavaş yavaş uzaklaştığını anlatır. Dolayısıyla hareketin ortaya çıkışında bir süreklilik söz konusudur.

Şahzadâ pärruḥ ḥätñi kayta-kayta oḡup kiçini yığa-zarâ bilän ötküzdi. Ätisi bayavan täräpkä meñip kälgän etini izdäp bardı. U mundaḡ iltica kıldı: “Äy täñrimniñ caniviri, hazriti Sulayman äläyhissalamniñ häḡḡi aldimda hazir bolḡin, bügün meni bitakät kılmiḡin!”

“Şehzade Perruh mektubu tekrar tekrar okuyup geceyi ağlama ve inlemeyle geçirdi. Ertesi gün çöl tarafına yürüyüp gelen atını takip ederek gitti. O şöyle dua etti: Ey tanrımın bütün canlıları, hazret-i Süleyman aleyhi's-selâmın hakkı için önümde hazır olun, bugün beni güçsüz bırakmayın!”

UḡD 327

Män bostan kânti (ilgiri daduy)niñ bir kısım kânt, mähällä qadirliri bilän kânt vä hâr qaysi mähällilämiñ yeza igilik işläp çikiriş ähvalini közdin kaçürüş üçün mähällimu mähällä aylinip kätip barattım.

“Ben bostan kenti (ilgiri daduy)un bir kısım kent, mahalle ileri gelenleri ile kentin veya herhangi bir mahallesinin ekonomik üretim durumunu gözden geçirmek için mahalle mahalle dolaşarak gitmekteydim.”

ÄS, 1

*Pat käl yarim aman turarmän,
Kälmisäñ canni qurban kılarmän.
Beşim kätse bu yolda izdäp bararmän,
Hoş! Yarim kälmisäñ canim nitäy?!*

“Çabuk gel yarim sağ dururum,
Gelmezsen canı kurban kılarım.
Başım gitse bu yolda arar dururum,
Elveda! Yarim gelmezsen bu canı ne edeyim?!”

UHD 349

*Äşäk tola mäñip tonuş bolup kätkän bu yolda mäñälgä k
azmastin ketip baratti. Gülmähräm harvida olturup hiyal sürmäktä idi.*

“Eşek çok defa gidip gelip tanış olduğu bu yolda menzile doğru sapmadan gitmekteydi. Gümeahrem arabada oturup hayallere dalmaktaydı.”

ÄS, 9

*Kemiçilär kemini häydäp yolğa revan boldi. Şahzadä sodigärlär bilän
däryaniñ acayip-ğarayıplırını tämaşa kılip ketip baratti. Ular ikki ay därya
yüzidä boldi.*

“Gemiciler gemiyi sürüp yola çıktı. Şehzade tüccarlar ile denizin harikulâdeliğini seyredip gittiler. Onlar iki ay denizde kaldılar.” UHD 280

3. 3. 1 . 2. bar-, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tedrici olarak artışıını ifade eder.

*Mana ikki-üç ay boldi tosattin päyda ğäh “Taşnñ” dañķi artip
barmaqta edi.*

“İşte iki üç ay oldu birdenbire peyda olan “Taşın” şöhreti artıp gitmekteydi.” ÄÄ, 147

Yol jukuri örligänsiri, ikki kanattiki qarğay-arçılar koyuklışıp, karañgulişip baridu. Yolvçiniñ qolida uzun irğay tayaq belida bolsa, nâççâ qur yögälgän ala agamça, mundaq qarimaqlıqqa uni otunçı dâyişkâ bolidu, amma u otunçı ämäs.

“Yol, yukarı doğru çıkıldıkça, iki taraftaki çam ağaçları sıklaşıp, kararıp gidiyor. Yolcunun kolunda uzun çengelli bir değnek, belinde ise, birkaç kez sarılmış, alacalı bir urgan; bu görünüşüne göre ona oduncu demek mümkündü, ama o oduncu değildi.” M, 58

Şuña bularğa nisbätän şübhä kündin-küngä küçiyip, nâpriti eşip baratti. U mana şu tapta sirtin kelidiğan hâtârdin körä, içki hâtâmi oylap, beşi ketip oltiriptu.

“Onun için bunlara nispetle şüphe günden-güne azalmakta, nefreti ise çoğalıp gitmekteydi. O, işte bu anda dışarıdan gelecek tehlikeye karşı, içerideki tehlikeyi düşününce, endişeleniyordu.” JS, 366

3. 3. 1. 3. Esas fiildeki hareketin tam olarak sonuçlandığını, tamamlandığını belirtmeye yarar.

Bu gezit gârçâ Şinjañniñ hämmä jayliriğa tarkitilğan bolsimu lekin, katnaş qolaysızlıķı tüpâylidin çât, yırâq jaylarğa yetip baralmidi.

“Bu gazete gerçi Şincan’ın bütün her yerine dağıtılmış olmasına rağmen, yine de ulaşım zorluğundan dolayı kenarda köşede kalan uzak yerlere ulaştırılamadı.” UYT, 5

Ularniñ soaliğa Kasim kiskiçila:

Biz kilalmıganni başkılar işlidi,-dâp cavap bârdi. Angiçâ Dotây yamulinin aldığa yetip barğanda hâlik topi tohtidi.

Dotey özi çiksun, sözimiz bar!

“Onların sualine Kasım kısaca:

Bizim yapamadığımızı başkaları yaptı diye cevap verdi. Bu sırada Valilik binasının önüne ulaşıldığında halkın hepsi durdu.

Vali çıksın, sözümüz var!” JS,194

-Şıncaŋğa eġivatķan ħālik- cavap bārdi şofer.

-Panasiz beġarilār... Bularniñ hāmmisi şak-salamāt Şıncaŋğa **yetip baralarmu?**

“-Şincan’a akmakta halk, diye cevap verdi şoför.

-Evsiz barksız biġareler... Bunların hepsi sağ selamet Şincan’a ulaşacaklar mı?” JS, 84

-Ĥālikķā eyt: Gasiliñ Kāşķārgā kirġān künden bālap pu ħraġa yaĥşi işlarni ķilidu. Hāmmā işni diniy-islam yosuni boyiċā **elip baridu**, -dedi ofitsiyār.

“-Halka söyle: Gasilin, Kâşgar’a girdiġi günden itibaren vatandaşlara iyi işler yapıyor. Bütün işleri İslâm dinine göre düzenliyor, dedi görevli.”

JS, 371

4. başla-

4. 1. Yapı

başla-, isimden türemiş bir fiildir. Uygur Türkçesinde iki veya daha fazla heceden oluşan kelimelerin ikinci veya daha sonraki heceleri, açık orta hece hâline gelince söz konusu hecelerdeki /a/ ünlüsü daralır ve /i/ ünlüsüne dönüşür (Abihan 1985: 13; Öztürk 1997: 10-11). Bu kurala göre *başla-* fiilinin ikinci hecesindeki /a/ ünlüsü de daralarak /i/'ye döner. *kālgili başlidi* < *kāl-gili baş-li-di* "gelmeye başladı", *havşigili başlidi* < *havşi-gili baş-li-di* "havlamaya başladı" vb. Uygur Türkçesinde fiilin ses yapısında Eski Türkçe dönemine göre bundan başka herhangi bir değişiklik görülmez.⁹

4. 2. Kullanım

başla-, yarı tasvir fiili olarak Çağatay Türkçesi döneminde sadece -A zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiiller kurmuştur.¹⁰ Bugün Özbek Türkçesi'nde de yarı tasvir fiili olarak esas fiille sadece -A zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır (Haciyev 1966: 32). Gabain, *başla-* fiilini "modal yardımcı fiiller" başlığı altında ele alır ve bu tür fiillerin birleşik fiil yapılarında gerçek anlamlarını koruduklarını belirtir (Gabain 1953: 24). Banguoğlu ise aynı yapıları "yarı tasvir fiili" olarak adlandırır. Bu yapıların Eski Anadolu Türkçesi döneminde yaygın bir kullanıma sahip olduğunu belirtir (Banguoğlu 1990: 493).

Uygur Türkçesinde *başla-* fiili esas fiile iki şekilde bağlanmaktadır:

- a) -A zarf-fiil eki ile,
- b) -*gili/-gili* zarf-fiil eki ile

⁹ *er iş başladı* "adam işe başladı", *ol yol başladı* "o, yol gösterdi, kılavuzluk etti", *ol sü başladı* "o, askerin önünden gitti vb. (DLT III, 1992: 291-23, 292-2, 4); *bilig işke tutmuş budun başlamış* "bilginin gösterdiği yolda yürüyerek, halkı idare etmiş", *seniñdin holupkūç bu söz başladım* "Senden kuvvet isteyerek bu söze başladım" vb. (Arat 1991: 41-255, 52-380).

¹⁰ *aķara başladı baş u töküle başladı tiş* "baş ağarmaya ve diş dökülmeye başladı", *ķan saça başladı yığıdın közi* "gözü, ağlamaktan kan saçmaya başladı." (Eckmann 1988: 109).

Ancak *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde *başla-* fiilinin *+kA* yönelme hâli eki ile de birleşik fiil kurduğu belirtilmektedir. *eçilişka başlaydu < eç-il-iş-ka baş-la-y-du* “açılmaya başlar”, *qaraşka başlidi < kara-ş-ka baş-la-di* “bakmaya başladı” vb. (Tömür 1987: 399-400). Bu tür yapılar Uygur Türkçesi metinlerinde zarf-fiilli şekillere göre daha sık kullanılmaktadır. Yönelme hâli eki ile kurulan yapılar tasvir fiili tanımındaki unsurları taşımamaktadır. Tasvir fiili yapısında esas unsuru oluşturan ve hareket ifadesi taşıyan zarf-fiil hâlindeki esas fiil, bu tür yapılarda bir isim unsuru ile isimleşmiş ve hareket anlamını yitirmiştir. Bundan dolayı böyle yapıları tasvir fiili kavramının dışında bırakıyoruz (bk. Gabain 1953: 27).

Şimdi *başla-* yarı tasvir fiilinin Uygur Türkçesinde esas fiile ne şekilde bağlandığını ortaya koymaya çalışalım.

4. 2. 1. –A; -y zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde *başla-*, yarı tasvir fiilinin esas fiile bağlanırken almış olduğu eklerden birisi –A zarf-fiil ekidir. *başla-*, söz konusu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamıyla yer almakta ve aynı zamanda bir çekim unsuru gibi kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinde *başla-* fiilinin –A zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarına pek fazla rastlanmaz. Zarf-fiilli şekiller daha çok Uygur yazı dilinin ilk dönemlerinde, yani henüz Çağatay yazı dilinin etkisinin devam ettiği metinlerde görülür. Daha sonraki metinlerde ise zarf-fiil ekinin yerinde mastar eki ile yönelme hâli ekinin yer aldığı şekiller kullanılmıştır. Bu yapılar şekil olarak tasvir fiili özelliğini taşımasalar da anlam olarak zarf-fiille kurulan birleşik fiil yapılarıyla aynı anlamı taşırlar.

Yeni Uygur Türkçesinde *başla-* yarı tasvir fiilinin –A zarf-fiil ekiyle birlikte kurduğu birleşik fiil yapılarını şu şekilde formülleştirmemiz mümkündür.

Esas fiil (+) -A başla-

taptala başladiñ < *taptal-a baş-la-di-ñ* “çığnenmeye başladıñ”

horlana başladiñ < *horlan-a baş-la-di-ñ* “horlanmaya başladıñ”

4. 2. 2. –ğili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım

Eski Türkçe döneminden itibaren iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiillerin teşkilinde kullanılmakta olan eklerden biri de –ğalı/-geli zarf-fiil ekidir. Bu ekin Eski Türkçe döneminde *tur-* ve *yat-* fiilleriyle birleşik fiil kurduğunu görüyoruz. *kirgäli tur-*, *ölgäli yat-* vb. (Gabain 1988: 91). Söz konusu ek bugün hâlâ Uygur Türkçesinde birleşik fiillerin teşkilinde kullanılmaktadır. Bu ekle birlikte birleşik fiil teşkilinde kullanılan yardımcı fiillerden biri de *başla-* fiilidir. Fakat taramış olduğumuz metinlerde *başla-* fiilinin –A zarf-fiil ekinde olduğu gibi bu zarf-fiil ekiyle kurduğu birleşik fiil örnekleri de oldukça azdır. Uygur Türkçesinde *başla-* fiilinin –ğili/-gili zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil (+) -ğili başla-

havşığıli başlidi < *havşı-ğili baş-la-di* “havlamaya başladı”

koldurlatqili başlidi < *koldurlat-qili baş-la-di* “aldatmaya başladı”

Bu birleşik fiil yapılarında yardımcı fiil olarak yer alan *başla-*, kendi gerçek anlamını korur. Aynı zamanda birleşik fiille ilgili bütün çekimler de (olumsuzluk, kip, şahıs vb.) *başla-* fiiliyle gerçekleştirilir.

4. 3. İşlevler

Uygur Türkçesinde esas fiile hem –A hem de –ğili zarf-fiil eki ile birlikte bağlanan *başla-* fiilinin işlevlerini de iki temel başlık altında toplamamız mümkündür.

4. 3. 1. –A; -y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Gabain, *başla-* fiilini “modales Hilfsverb” (modal yardımcı fiil) olarak tanımlar ve esas fiildeki hareketin başladığını ifade etmeye yaradığını belirtir (Gabain 1953: 24). Banguoğlu ise bu tür fiilleri tanımlamak için “yarı tasvir fiili” kavramını kullanmıştır (Banguoğlu 1994: 493). Bu tür fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarında söz konusu yardımcı fiiller, hem gerçek anlamlarını korurlar hem de bir çekim unsuru gibi görev yaparlar. Schamiloğlu’na göre “-a;-y *başla-*” yapısı esas fiildeki iş ve oluşun başladığını bildirmektedir (Schamiloğlu 1996: 156). Eckmann, *başla-* fiilinin Çağatay Türkçesi döneminde de –A zarf-fiil ekiyle birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi “başlama” anlamıyla tasvir ettiğini belirtir (Eckmann 1996: 98). Scharlipp’in *Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* adlı çalışmasında yer almayan fiillerden birisi de *başla-* fiilidir. Oysa bugün Uygur Türkçesinde bu fiil yardımcı fiil fonksiyonunda kullanılmakta ve esas fiildeki iş, oluş ve hareketi başlama anlamıyla tasvir etmektedir. Şimdi fiilin bu işlevini aşağıdaki metin üzerinde de görelim.

Kağan taraldıñ, bäs; taptala başladiñ, horlana başladiñ... Hār çirkin ayak-astida namussizlarçä däpsäldiñ, häyvanlarçä horlandiñ; isit özimiz seni tarqatduk, toğrusu taratquzdi.

“Ne zaman dağıldın, pes; çiğnenmeye başladın, horlanmaya başladın... Her çirkin ayak altında namussuzlarca ezildin, hayvanlar gibi horlandın. Yazık, biz kendimiz seni dağıttık, doğrusu dağıttırdı.” AÖŞ, 612

4. 3. 2. –ğili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Eski Türkçe döneminden itibaren birleşik fiil yapılarında kullanılan -*ğalı* zarf-fiil eki birlikte kullanıldığı yardımcı fiille birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi değişik anlamlarla tasvir eder. Gabain, -*ğalı* zarf-fiil eki ile kurulan birleşik fiil yapılarının bir gelecek zaman anlamı taşıdığını belirtir. *kirgäli tur-* “hemen girecek durumda olmak”, *ölgäli yat-* “hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak” vb. (Gabain 1988: 90-91). Emir Necip, Uygur

Türkçesinde *-gili/-gili* zarf-fiil ekinin “amaç, maksat” anlamıyla çok yaygın olarak kullanıldığını, bazen de “-den beri” anlamı verdiğini belirtir. *bol-* fiili ile kullanıldığında ise imkân bildirdiğini ifade eder (Nadzhıp 1971: 111).

Bugün Uygur Türkçesinde *başla-* yardımcı fiili de bu zarf-fiil ekiyle birlikte birleşik fiil yapıları teşkil etmektedir. Ancak çok sık bir kullanıma sahip değildir. Söz konusu birleşik fiil yapılarında *başla-* fiili yarı tasvir fiili niteliğindedir. *başla-*, yarı tasvir fiili olduğu için birleşik fiilin yapısında kendi gerçek anlamıyla yer alır. Yani esas fiildeki iş, oluş ve hareketi “başlama” anlamıyla tasvir etmeye yarar. Uygur Türkçesinde “*-gili başla-*” yapısı ile “*-A başla-*” yapısı arasında anlam bakımından fark yoktur. Şimdi fiilin bu zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevini metinler üzerinde görelim.

Bu arilikta Boynak körüngän qara närsiniñ qäşiga yetip bardidä, otunçi täräpkä qarap üzüp-üzüp havşigili başlidi-bu uniñ “käl” degän işarisi.

“Bu arada Boynak, görünen kara şeyin yanına ulaştı ve oduncunun tarafına bakarak arka arkaya havlamaya başladı. Bu onun “gel” anlamına gelen işaretidir.” ÄÄ, 18

Bir küni kánt dukini aldida quruq parañ soquvatқан bir näççä yaşlar uni koldurlatqili başlidi. Siyit özimu golraq, yağaçtäk tüz kätkän ädäm bolğaçқа kişilärniñ damiğa asanla çüşätti.

“Bir gün köy dükkânının önünde boş boş konuşup birkaç genç onu aldatmaya başladı. Siyit, ahmak, saf bir adam olduğu için kişilerin tuzağına kolaylıkla düşer.” ҚБҚ, 101

5. bär-

5. 1. Yapı

ber- yapı olarak kapalı tek heceden ibaret bir kök fiildir. Türk dilinin ilk dönemlerinden itibaren hem esas fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanıla gelmiştir. Nesne alabilmektedir (Clauson 1972: 354-355). Uygur Türkçesinde yapısında /ä/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceli kelimeler, ek alıp açık hece durumuna geçince kök hecedeki /ä/ ünlüsü, kapalı /e/ ünlüsüne dönüşür (Öztürk 1994: 11). Bu kurala göre *bär-* fiili ek alıp kapalı hece durumundan açık hece hâline gelince kök hecedeki /ä/ ünlüsü de değişerek /e/ ünlüsüne dönüşür. Şu örneklerde bu durumu görmek mümkündür: *bär-* < *berätti* < *be-rä turur erdi* “verirdi”, *bär-* < *beräy* < *be-rey* “vereyim”, *bär-* < *beriş* < *be-riş* “veriş, verme”, *bär-* < *berimen* < *be-ri-män* “veririm”, *bär-* < *berilgän* < *be-ril-gän* “verildi” vb.

Fiilin yapısında meydana gelen bir başka ses değişikliği ise *b>v* değişikliğidir. Tonlu sesler arasında kalan /b/, sızıcılaşarak /v/’ye döner. Bu durum, söz konusu fiilin –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte herhangi bir esas fiile bağlanması sonucunda kurulan birleşik fiil yapısında ortaya çıkar. *ber-*, müstakil bir fiil olarak kullanılırken yapısında böyle bir ses değişikliği görülmez.

<i>eyt-a bär-iñ</i>	>	<i>eytiveriñ</i>	“söyleyiverin”
<i>dä-y bär-gin</i>	>	<i>dävärgin</i>	“deyiverin”
<i>uğla-y bär-sun</i>	>	<i>uğlavärsun</i>	“uyuyuversin”
<i>esil-a bär-sun</i>	>	<i>esilivärsun</i>	“asılıversin”
<i>yat-a bär-säk</i>	>	<i>yativärsäk</i>	“yatıversek”

5. 2. Kullanım

Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde ünsüzle biten fiillere –A ve –U, ünlüyle bitenlere ise -y zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmış olan fiil,

(Clauson 1972: 354-355)¹¹ bugün Uygur Türkçesinde de esas fiile bağlanırken -A;-y ve -p zarf-fiil eklerini almaktadır.

Özbek Türkçesinde de tasvir fiili olarak kullanılmakta olan *bār-* fiili, söz konusu lehçede esas fiile -A;-y ve -p zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır (Schamiloğlu 1996: 157).¹² Şimdi Uygur Türkçesinde *bār-* tasvir fiilinin hem -A;-y hem de -p zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan kullanım özelliklerini ve esas fiile bağlanma şartlarını ele alalım.

5. 2. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile kullanım

ber-, tasvir fiili olarak ünlü ile biten esas fiillere -y, ünsüzle bitenlere ise -A zarf-fiil eki ile bağlanır. Bu birleşmede *ber-* tasvir fiilinin başındaki /b/

¹¹ *ayu bir-* "bildirmek" bir başkasının menfaati için; *bir-* "vermek". Gabain 1988: 90; *türk budunun ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş* "Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş"; *kırıgaru temir kapıgka tegi süleyü birmiş* "Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edivermiş", *tabgaç kağanka ilin törüsün alı birmiş* "Çin kağanına ilini töresini alı vermiş" (Ergin 1991: 67-68); *arturu bir-* "attırı vermek" : *bayat arturu birsü ilig saña-bu edgü kılkıklar bu edgü yaña* (507-5082). *ayu bir-* "söyleyi vermek" : *yañılmaz kişi kim ayu bir maña* (36-198), *azıp yügrür erdim ayu birdi yol* (53-384). *bolu bir-* "olu vermek" : *bayat ok bolu birsü arka yülek* (26-90), *bolu birdi ewren yumıttı törü* (181-1642). *kelü bir-* "geli vermek" : *kelü birdi dünya tiriglik barır* (565-5694), *bolu birge ödlele kelü birge kut* (604-6095). *körkitü bir-* "gösteri vermek" : *maña körkitü bir tilin sözleyü* (328-3228). *odguru bir-* "uyandırmak vermek" : *udımış bu köñlüm özüm gafleti-mini odguru birdi ödlele öti* (565-5690). *sayu bir-* "sayı vermek" : *ayu birdi kılkın kılınçı yañın-sayu birdi bilgin ukuşı teñin* (72-569). *tuta bir-* "tutu vermek" : *tuta birsü teñri bu taxt birle baxht* (26-92) (Ercilasun 1984: 85); *xan yıgıp oğlan uşağın yeksân örgete berdi barıga imân* "han, oğul ve çocuklarını bir araya toplayıp, onlara imân öğretti verdi", *qoya ber* "koyu ver", *yağı qaça berdi* "düşman (hemen) kaçtı verdi", (Eckmann 1988: 109).

¹² Hacıyev, fiilin Özbek Türkçesindeki kullanımı ile ilgili olarak bir şekilden daha bahseder. Hacıyev'e göre *ber-* fiili Özbek Türkçesinde esas fiile arada hiçbir vasıta olmadan da bağlanabilmektedir. Bu kullanımla ilgili olarak da şu örnekleri vermektedir: *bâşladi-bârdi*, *yazdi-bârdi*, *okıdi-bârdi* vb. (Hacıyev 1966: 114-115). Aslında bu örneklerde bir vasıta vardır. Esas ve yardımcı fiili bağlayan unsur -dı/-di görülen geçmiş zaman ekidir (bk. Karahan 1990: 335-341).

ünsüzü, /v/ ünsüzüne dönüşür. *ber-* fiili –A;-y zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamını tamamen kaybetmiş bir tasvir fiili niteliğindedir. Bu bakımdan söz konusu birleşik fiil yapılarında sadece bir çekim unsuru olarak görev yapar.

Uygur Türkçesinde *ber-* fiili ile kurulan birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirmemiz mümkündür:

Esas fiil + -A;-y	bär-		
<i>yat-a</i>	<i>bär-di</i>	> <i>yativärdi</i>	“yatıverdi”
<i>käl-ä</i>	<i>ber-äy</i>	> <i>keliväräy</i>	“gelivereyim”
<i>sözlä-y</i>	<i>bär-di</i>	> <i>sözlävärdi</i>	“söyleyiverdi”
<i>yä-y</i>	<i>bär-ipti-män</i>	> <i>yäveriptimän</i>	“yiyivermişim”
<i>qıldur-a</i>	<i>bär-du-q</i>	> <i>qılduruvärduq</i>	“yaptırıverdik”

Uygur Türkçesinde birleşik fiil yapılarında genellikle *ber-* tasvir fiilinin ön sesi olan /b/, /v/’ye döner. Nadir olarak /b/nin korunduğu örneklerle de rastlanır.

<i>qäsäm qıl-a berseñ</i>	< <i>qäsäm qıl-i bär-säñ</i>	“yemin ediverirsen”
<i>kötürä berilip</i>	< <i>kötür-ä ber-il-ip</i>	“kaldırılınca”
<i>ketä bersun</i>	< <i>ket-ä bär-sun</i>	“gidiversin”

5. 2. 2. –(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

ber-, Uygur Türkçesinde yardımcı fiil olarak esas fiile –p zarf-fiil eki ile de bağlanmaktadır. Ünlü ile biten esas fiillere doğrudan –p şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Söz konusu fiilin –p zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p	bär-		
<i>sözläp</i>	<i>bärdi</i>	< <i>sözlä-p bär-di</i>	“söyledi”
<i>eçip</i>	<i>bärmidi</i>	< <i>aç-ip bär-mi-di</i>	“açıvermedi”

<i>qoyup</i>	<i>bärsilä</i>	< <i>qoy-up bär-silä</i>	"bıraksınlar, koyuversinler"
<i>kelip</i>	<i>bärsä</i>	< <i>käl-ip bär-sä</i>	"geliverse"
<i>külüp</i>	<i>bärdi</i>	< <i>kül-üp bär-di</i>	"gülüverdi"
<i>qoyup</i>	<i>bär</i>	< <i>qoy-up bär</i>	"koyuver"
<i>ajritip</i>	<i>bärdi</i>	< <i>ajrit-ip bär-di</i>	"ayırırverdi"

bär- fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarının imlası ayrıdır. Birleşik fiille ilgili olumsuzluk, kip ve şahıs çekimleri *bär-* yardımcı fiili ile gerçekleştirilir.

5. 3. İşlevler

ber- yardımcı fiili yukarıda belirtildiği üzere esas fiile iki şekilde bağlanmaktadır. Söz konusu fiilin işlevlerini esas fiile bağlanırken almış olduğu zarf-fiil ekine göre iki başlık altında toplamak mümkündür.

5. 3. 1. *-A;-y* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Eckmann, *bär-* fiilinin, *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte tezlik veya bir başkası için işlenen iş, oluş ve hareketi ifade ettiğini belirtir (Eckmann 1996: 25). Zeynalov, bu fiille "hareketin sürekliliğini ve aniliğini bildiren birleşik eylemler" kurulduğunu ifade eder (Zeynalov 1986: 467). Gabain, söz konusu fiili "deskriptif" bir fiil olarak tanımlamakta ve "başka biri için yapmak", "çabuk yapmak" gibi anlamlar ifade ettiğini bildirmektedir (Gabain 1953: 22). Banguoğlu ise *ver-* fiili ile kurulan birleşik fiilleri "ivedilik fiilleri" olarak tanımlamakta ve esas fiildeki iş, oluş veya kılışı çabukluk, ansızın yapılma, kolaylık ve rahatlık içinde işlenme gibi anlamlar ile tasvir ettiğini belirtir (Banguoğlu 1990: 490).

Özbek Türkçesinde de tasvir fiili görevinde kullanılmakta olan fiil, *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş ve oluşun devamlılığını veya tekrar edildiğini bildiren birleşik fiiller oluşturur (Haciyev 1966: 113-114). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde *bär-* fiili, *oltur-* ve *yür-* fiilleri ile

birlikte “devam tūsi” başlığı altında incelenmiştir (Şilyaň 1996: 445). Şimdi *bār-* fiilinin tasvir fiili olarak esas fiile kattığı anlamları örneklerle görelim.

5. 3. 1. 1. *bār-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin hızlı, çabuk ve kolayca işlendiğini ifade etmeye yarar.

Tülkä taşniň yenidiki kuyruk mayni işarät kılıp turup sözlöp kätıptu:

-*Avu mayni körmidiňiz mu? Kandağ ähmäk yoluçı taşlap kättikin, üç töt koyniň kuyruğı ikän eçikap kätkanligimdin yäveriptimän, änä yänä bir munçisi eşip kaldı.*

“Tilki taşın yanındaki kuyruk yağını işaret edip konuşmaya başlamış:

-Şu yağı görmediniz mi? Hangi ahmak yolcu bırakıp gitti acaba, üç dört koyunun kuyruğı imiş. Çok acıktığımdan yiyivermişim, işte yine birçoğu artıp kaldı. (UHM, 8)

Ata-bovilar kullukta ötti. Özimiz kul bolivatimiz. Ämäldarlarga baş egip yativärsäk, balilirimizmu kullukta yaşaydu.

“Ata-babalarımız ömürlerini esaret altında geçirdi. Kendimiz de esaret altındayız. Bürokratlara böyle baş eğip durursak, balalarımız da esaret altında yaşayacak.” JS, 64

-Härgiz köñlümgä almaymän, här kandağ sözüñ bolsa dävärgin,- dedı Mälikä. Şahzadä Pärüh mundağ dedı:

-Äy pädişäh-ı äläm, mäniñ bir yäru-vapädärim bar idi. Uniñdin ayrılğili bir yerim yıl boldı.

“-Hiçbir zaman incinmem, her ne sözün varsa deyiver, dedi Melike. Şehzade Perruh şöyle dedi:

-Ey padişah-ı âlem, benim vefalı bir yârim vardı. Ondan ayrılalı bir buçuk yıl oldu.” UHD 339

Kentimiz içide munasip kelidjanlar yene çi kip qalar. Buni keyin deyişeyli. Keni, işimizni davam qilivereyli. Būgūnlāa buķiniñ gevde-göşlirini çetke elip berip çoñķur azgal kolap kōmūvetiñlar!

“Kentimiz içinde mūnasip olanlar yine çıkar. Bunu sonra konuşalım. Haydi, işimize devam ediverelim. Hemen bugün boğanın leşini uzak bir yere götürüp derin bir çukur kazıp gömüverin!” ĀS, 6

Mān çūşānmidim, Şañiyu canapliri,-dāp Molla Mātiya hālpitim yānā soraptu.

Vay, nadan hālpāt ākānsāndā çūşānmāydiğan nāmisi bar, mān çakirganda kelip, pākāt yalğan guvaçilikdin ötüp, bāzi vakitlarda kāsām kıli bārsāñ boldi,-dāptu.

“-Ben anlamadım, Şaniyu hazretleri, diye Molla Metiya öğretmenim tekrar sormuş.

“-Vay, ne kadar cahil bir öğretmenmişsin, anlamayacak ne var, ben çağırınca gelip, yalancı şahitlikte bulunup, bazen yemin ediversen tamam, demiş.” UFA, 268

Didi birisi: “āllāy”

Uhlavārgin tāvrimāy.

Uyķuñğa kim hālāl bārsā

Mān bolimān ķorukçiñ hām hāmiyiñ

Hām igāñ, hām çākiriñ.

“Dedi birisi: “ninni”

Uyuyuver sallamadan.

Uykunu kim bozsa

Ben olurum koruyucun ve yardımcın

Hem sahibin hem hizmetçin.”

AÖŞ, 530

Maña nemä söziñiz bar idi, eytiväriñ-dedi.

Meni käyikğa selip oynitip qoyamsız?

Maqul.

“-Bana ne sözünüz vardı, söyleyiverin, dedi.

Beni kayığa koyup gönderir misiniz?

Olur.” UHD 170

Kızım sän, bähitiñni öz-özäñdin kör,

Balıqğa körünmäs, suğa salğan tor...

Bu sadda ısqıñdin qaytğil bir yola

Kätsä mu, ketä bär sun, u bolmağur!

Yaşım mu, çoñ boldi: oğlum mu yok,

Bir oğul tapayın, köñül bolsun tok...

“Kızım bahtını kendine bakıp gör,

Balığa görünmez suya salınan tor...

Bu sade aşkından vazgeç bir defa

Gitse de gidiversin o alçak!

Yaşım da çok oldu: oğlum da yok,

Bir oğul bulayım gönül olsun tok...” AÖŞ, 676

*Etikigä bir kçak çalma elivağan Rozimät öziğä kötürä berilgän
yärniñ otturisida jıñp yürüp, kigiz omidäk yärni ağa topılañ
aylanduruvätkänidi.*

“Eteğine bir kucak kerpiç alan Rozimet kendisi için kaldırımliverilen
yerin ortasında dönüp durup, keçe yeri gibi yeri ak toprağa döndürüvermişti.”

KBÇ, 72

5. 3. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Arat, bär- fiilinin -p zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında bir başkası
için işlenen hareketi anlattığını söyler. Bu bakımdan al- fiilinin -p zarf-fiil eki
ile birlikte ifade ettiği anlamın tersi ifade edilmiş olur. Çünkü al- fiili -p zarf-fiil

eki ile birlikte özne için işlenen hareketi ifade eder (Arat 1987: 250-251). Uli Schamiloğlu'na göre, *-p ber-* yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bir başkası için işlendiği anlamını ifade eder (Schamiloğlu 1996: 157). *Hazirki Zaman Uyгур Tili Grammatikisi* adlı eserde *-p ber-* yapısı "özge tūs" başlığı altında ele alınmıştır (Şilyaň 1996: 445). *ber-* yardımcı fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bazı fiillere birleşerek leksik olarak yeni kelimeler oluşturur. Bu yapıların tasvir fiili kavramıyla ilgisi yoktur. *apirip ber-* "teslim etmek", *kayturup ber-* "geri vermek" gibi. Şimdi *bār-* yardımcı fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri metinlerden hareketle inceleyelim.

5. 3. 2. 1. *bār-*, *-p* zarf-fiil eki ile birlikte *al-* fiilinin tersine bir anlam ifade eder. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bir başkası için işlenişini bildirir.

-Koyuvätkin, balam, män hämmiñ sözläp beräy, -däp ikki közigä yaş elip, mundaq дәptu: -Säniñ dadañ çıkқан batur, palvan ädäm ädi.

"Bırakıver balam, ben herşeyi söyleyivereyim, deyip iki gözü yaşlı bir şekilde şöyle demiş: -Senin baban insanları hor görmeyen, pehlivan bir adamdı." UFA, 252

Қаşқарғә берішә керәк. Сабит дамоллини ғәлуәлшә керәк. Һөсәниязни өзәмгә қойуп бәр. U hazir meniñ şikimda. Uniñ ayğini korlida çüşäymän.

"Kâşgar'a gitmen gerek. Sabit mollayı eline alman gerek. Hocaniyaz'ı bana bırkiver. O, şimdi benim avucumda. Onun ayağını avluda kaydıracağım." JS, 220

Hakan bir näççä kişidin Pärhadniñ hal-ähvalini soridi. Ular Pärhadniñ ähvalini bir birläp täpsiliy eytip bärdi. Bu ähvallardin hävär tapқан hakani çin zar-zar yığlap tövәndiki beyitni okudi.

"Hakan birçok kişiden Ferhad'ın hâlini sordu. Onlar Ferhad'ın durumunu bir-bir tafsilatlı bir şekilde anlatıverdi. Durumdan haberdar olan Çin hakani inleyip ağlayarak aşağıdaki beyiti okudu." UFD 105

*Şiñşesäy hakimiýitiniň çirik mänbiäni kışka, çüşinişlik misal dälillär bilän dilğa oñay omaşkıdäk **tählil kılıp berätti.***

“Şinşesey hakimiyetinin çürük dayanağını kısa, anlaşılır misal ve delillerle gönüle kolayca yerleştirecek gibi açıklamaktaydı.” ÄÄ, 61

-Rastla,-däp kaşlırını halka kıldı tātāy muhim hāvāni āskā alğan kiyapättä.

-Gasiliñniñ heliki kara çäntu Hocaniyaz bilän birikkini rasmekin?

Bu häktä söz eçişka pursät kütüp oltağan Şiñşäsäyğä täytäyniñ sözi yol eçip bärdi.

“-Tamam, diye kaşlarını kaldırdı, hanım mühim haberi hatırlamış bir şekilde

-Gasilin'in halkının kara çentu Hocaniyaz ile bir olduğu doğru mu?

Bu konuda söz açmaya fırsat kollayıp duran Şinşesey'e hanımın sözü yol açtı.” JS, 119

*Gärçä uniñ ikki ğulaç kara yār tegidä yetivatķiniğa on yıl bolup qalğan bolsimu goya maña tikilip turğandäk, maña bir yolukup öt, yeñi yazğan şeirimni **oķup beräy.***

“Gerçi onun iki kulaç kara yerin altında yatışı her ne kadar on yılı bulsa da sanki bana yaşıyormuş gibi geliyor, bana bir uğrayıp geç, yeni yazdığım şiirimi okuyuvereyim.” KBC, 40

*Keyiniräk Sopi palvan biläninle, ~~ma~~ ~~ma~~ otulgān sāvāplāmi **sōzlāp bārgini bar.***

“Daha sonra Sopi pehlivan ile yakınlaştığımda o bana geçerli sebeplerini söyleyiverir.” ÄÄ, 83

-Eliñ, pulğa satķili koyğan,-dedi.

*-Pulini tapķanda **ekilip beräy**,-dedi, Hocazadä nanni ķoliğa elivetip.*

“-Alın, para için satacak, dedi.

-Parasını bulunca getirivereyim dedi Hocaşade ekmeği eline aliverip.”

UHD 125

Buni aňľan řahzadä yolda kelivetip bostanlıkııki bulak beřida körgän-bilgänlirini řapurğa sözläp bärđi.

“Bunu işiten şehzade yolda gelirken bostan yerindeki pınarın başında gördüklerini, bildikleini şapur’a söyleyiverdi.” UHD 48

5. 3. 2. 2. Esas fiildeki hareketin ansızın, beklenmedik bir anda ortaya çıkışını etkili bir şekilde ifade eder.

Gülmährämniň dadisi uniň bilän tonuş hām kănttă hal-ķudriti yaľşı ādām bolğaçķa, ularğa ķorusidin bir āğizlik oynı ajritip bärđi. Usta dukanni kănt răstisidă ķurđi.

“Gülmehrem’in babası onunla tanışmak, hem de kentte gücü kudreti iyi oluncaya kadar onlara yakın olmak için aynı fikirde olduğunu söyleyiverdi. Usta, dükkânı kentin pazarında kurdu.” AS, 9

Savut oylinip turmayla eytip bärđi:

Capanı kim tola çäksä,

Göhärni şu alur taşın.

Göhär alğunçä şu taşın,

Nä sävda ötidu başın...

“Savut düşünmeden söyleyiverdi:

Cefayı kim fazla çekerse,

Cevherini o alır taşın.

Cevher alınca o taşın,

Ne sevda geçer başın... “ M, 275

Āndi ikki uluk mehminim kelip bārsä arminim toluk hasil bolattidä, Can jurin,-däp ciddiy tūs aldı Yunus.

“Şimdi iki önemli misafirim gelirse isteğim tam anlamıyla olurdu ve Can reis, deyip ciddi bir tavra büründü Yunus. JS, 7

Bälki diyarımızda ayta -qayta islah künliki hämdä alahidä özgüçiliki barlıqını körsitip beridu.

“Belki diyarımızda tekrar tekrar düzenleme yapılması hem de çok fazla özelliğin varlığını gösteriveriyor.” CM, 41

Bähti, tenäp-täntip degidäk, bugün aqşam Dadamtu meçitida kandaqtu yoçun bir adäm “isiyan” kötirşkä hâlikni çaķırğanlıqın, hâlik içidikin hâr türlüç gâp-söz, guğulilarni sözläp bärdi.

“Behti, çok şaşkın bir şekilde, bugün akşam Dadamtu mescitinde yabancı bir adamın “isyan” çıkarmak için halkı çağırdığını, halk içindeki her türlü dedikoduyu, telaşı söyleyiverdi.” M, 107

Lekin bovayniñ parini tügär ämäs. Uniñ ihtiyariğa koyup bäsä, yänä bäzmä kılğusi bardäk turatti.

“Lâkin dedenin parası bitecek değil. Onun ihtiyarına bırakıverse, yine ziyafet çekesi var gibi görünüyor.” JS, 44

6. bol-

6. 1. Yapı

bol-, Eski Türkçe döneminden itibaren hem müstakil hem de yardımcı fiil olarak kullanıla gelmiş kapalı tek heceden oluşan basit bir fiildir. Fiilin başındaki /b/ ünsüzü Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk yazı dillerinde düşmüştür (Clauson 1972: 331-332). Bugün Uygur Türkçesinde de çok çeşitli kullanım alanına sahip olan *bol-* fiili, ses özellikleri bakımından Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemine göre herhangi bir farklılık göstermez.

6. 2. Kullanım

Zeynep Korkmaz, *bol-* fiilinin *-a/-u* ve *-ğalı* zarf-fiil ekleriyle birlikte Eski Uygur metinlerinde imkân ve imkânsızlık bildiren bir tasvir fiili olarak kullanıldığını ve genellikle şahsı belirsiz olumsuz ifadelerle geldiğini belirtir. Yine aynı eserden anlaşıldığına göre “*-ğalı bol-*” şekli bugün yalnız Yeni Uygur Türkçesinde görülmektedir (Korkmaz 1995: 616-618). Reşit Rahmeti Arat, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen* adlı çalışmasında bu fiilin Kutadgu Bilig ve Kısasü'l-Enbiyâ gibi eserlerde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte imkânsızlık ifade eden birleşik fiiller kurduğunu ortaya koymuştur (Arat 1987: 233-234).

Çağatay Türkçesi döneminde *-A* ve *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmış olan fiil, bugün Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak esas fiile *-p* ve *-ğili* zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Özbek Türkçesinde ise sadece *-p* zarf-fiil eki ile birleşik fiiller oluşturmaktadır (Haciyev 1966: 85-87).

Söz konusu fiilin Uygur Türkçesindeki kullanım özelliklerini esas fiile bağlanırken almış olduğu zarf-fiilin türüne göre iki başlık altında ele alacağız.

6. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Ünlü ile biten esas fiile doğrudan *-p* zarf-fiil eki ile, ünsüzle bitenlere ise araya /i/, /u /, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *bol-* fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında gerçek anlamını

hemen hemen kaybeder ve birleşik fiilin yapısında yalnız çekim unsuru olarak görev yapar. Fiille ilgili olan bütün çekimler *bol-* yardımcı fiilinin üzerinde gerçekleşir. Uygur Türkçesinde *bol-* yardımcı fiili ile *-p* zarf-fiil ekinin herhangi bir esas fiile bağlanması sonucunda ortaya çıkan birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formüllememiz mümkündür.

Esas fiil + -(l)p bol-

<i>buzup bolmas</i>	< <i>buz-u-p bolmas</i>	"bozamaz"
<i>okulup boluşi</i>	< <i>okul-u-p boluşi</i>	"okunup bitmesi"
<i>kesip bolsa</i>	< <i>kes-i-p bolsa</i>	"kesebilirse"
<i>tepip bolğuçä</i>	< <i>tep-ip bolğuçä</i>	"buluncaya kadar"
<i>öginip bolğan</i>	< <i>ögin-ip bolğan</i>	"öğrendi"
<i>tüzüp bolmas</i>	< <i>tüz-üp bolmas</i>	"düzeltmez"
<i>añlap bolup</i>	< <i>añla-p bolup</i>	"duyunca"
<i>kaçılap boldum</i>	< <i>kaçıla-p boldum</i>	"doldurdum"

6. 2. 2. -ğili zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde *bol-* yardımcı fiilinin esas fiile bağlanırken almış olduğu diğer ek ise *-ğili/-gili*; *-kili/-kili* zarf-fiil ekidir. Bu zarf-fiil eki, Eski Türkçe döneminden beri birleşik fiillerin kuruluşunda kullanılmaktadır (Gabain 1988: 89-90). Söz konusu ekteki /l/ sesi sıklıkla /n/ sesine dönüşebilmektedir. Bu sebepten dolayı, ekin *-ğini/-gini*; *-kini/-kili* şeklinde varyantları ortaya çıkmıştır (Necip 1971: 110-111). *bol-* yardımcı fiili, söz konusu zarf-fiil ekiyle birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamını kaybeder. Meydana gelen birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır. Şimdi *bol-* yardımcı fiili ile bu zarf-fiil ekinin oluşturduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülletebiliriz.

Esas fiil + -ğili bol-

<i>tutğili bolmaydu</i>	< <i>tut-ğili bolmaydu</i>	"tutulamaz"
<i>ärişgili bolmaydığan</i>	< <i>äriş-gili bolmaydığan</i>	"erişilemez"

<i>okuğili bolidiğan</i>	< <i>oku-ğili bolidiğan</i>	“okunabilir”
<i>degili bolmaydu</i>	< <i>de-ğili bolmaydu</i>	“denilemez”
<i>sāzgili bolatti</i>	< <i>sāz-ğili bolatti</i>	“sezilebilir”
<i>alğili bolmaydu</i>	< <i>al-ğili bolmaydu</i>	“almak mümkün değil”
<i>tügätkili bolmaytti</i>	< <i>tügät-kili bolmaytti</i>	“tüketilemez”

6. 3. İşlevler

Uygur Türkçesinde *bol-* tasvir fiilinin esas fiile bağlanırken *-p* ve *-ğili* zarf-fiil ekini aldığını belirtmiştik. Buna göre söz konusu tasvir fiilinin bu zarf-fiil ekleriyle kullanımından ortaya çıkan işlevlerini de iki ayrı başlık altında inceleyeceğiz.

6. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Uygur Türkçesinde imkân ve iktidar bildiren bir başka fiil ise *bol-* tasvir fiilidir. Bu fiil, *-p* ve *-ğili* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurmaktadır. Zeynep Korkmaz, “*-ğili bol-*” yapısının sadece Yeni Uygur Türkçesine has olduğunu belirtir. Bu tasvir fiili ile kurulan birleşik fiil yapılarında şahısların belirsiz olduğunu söyler (Korkmaz 1995: 616).

Uli Schamiloğlu'na göre “*-b bol-*” yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını ifade eder (Schamiloğlu 1996: 158). *Türki Tiller Tetkiki* adlı eserde Uygur Türkçesindeki tasvir fiilleri “*Yardemçi peillerniñ rolī*” ve “*Yardemçi peillerniñ menisi ve işlitilişī*” gibi iki başlık altında kısaca değerlendirilmiştir. Söz konusu eserde Uygur Türkçesindeki tasvir fiilleri manalarına ve kullanılışlarına göre dört gruba ayrılmıştır. *bol-* tasvir fiili *kal-*, *koy-*, *çık-*, *taşla-*, *āt-*, *kāt-*, gibi fiillerle birlikte ikinci grupta yer almaktadır. Bu gruba giren fiiller genel olarak esas fiildeki hareketin tamamlandığını veya sona erdiğini bildirir (TTT 1982: 337-352). Bu tanımlama *bol-* fiili için yeterli değildir. Şimdi *bol-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevlerini metinlerden hareketle inceleyelim.

6. 3. 1. 1. *bol-* tasvir fiili olarak esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tam anlamıyla yerine getirildiğini, tamamlandığını ifade eder.

*Heytka meçitidä Cümä namizi **oqulup boluşi** bilän, ziyapätkä täklip kilingan mehmanlar Qaşqär şähirigä çetilaş Qoğanğa qarap uç tartışti.*

“Heytka mescitinde Cuma namazı kılındıktan sonra, ziyafete davet edilen misafirler Kâşgar şehrine sınır Kogan’a doğru genişlediler.” JS, 313

*Älkäys yukiriki sözlärni **añlap bolup** uniñ beşini kästi. Ölükni açıp öz cayida kara kigizgä yögäp kömüvätti. Älkäysniñ bir gulami bar idi.*

“Elkeys yukarıdaki sözleri işitince onun başını kesti. Ölüyü götürüp kendi yerinde kara keçeye sarıp gömüverdi. Elkeys’in bir kölesi var idi.”

UHD 118

Siz bizdin keçälmäysiz vä bizdin başka muvapik ittipakçimu tapalmaysiz,-dedi Majuñyiñğa nisbätän öz täsirigä işängän yaponluk.

*Çünki, koliñizdiki yapon miltigi häлки älämgä **mälum bolup boldi.***

“Siz bizden kaçamazsınız ve bizden başka muvafık ittifakçı da bulamazsınız, dedi Majunyin’den daha çok kendi tesirine inanan Japon.

Çünkü elinizdeki Japon silahı bütün halk tarafından biliniyor.”

JS,151

*Älkissä: Şah şundak näzmä **oqup bolup** can häqqigä täslim boldi. Vâzir-vüzralar yuyup-tarap kepänlikkä elip, namazni oqup dâpin kildi. Aş-süyini bärdi.*

“Kıssa: Şah bu şekilde nazım okuyup can Hakk’ına teslim oldu. Vezir-vüzeralar yıkayıp temizledikten sonra kefenleyip, namazını kılıp defnettiler. Aş suyunu verdiler.” UHD 279

*İkki rakaät pârz, ikki rakaät sünnättin ibarät bamdat namizi **ada kilingip bolğandin** keyin, imam patihâ kildidä:*

-Bügün hadis şärip oqulmaydu, camaät!-dâp ormidin turdi.

“İki rekat farz, iki rekat sünnettten ibaret sabah namazı eda kılındıktan sonra, imam fatiha okudu ve:

-Bugün hadis-i şerif okunmayacak cemaat! deyip yerinden kalktı."

JS, 166

*Kişi hâr nârsini bilmâkkâ mahir,
Bilip bolmakça lekin u âmâs kadir.
 Arstudâk hekim mu eytkan idi ki,
 Bilgânsâri bildim bilmâslikni aħir.*

"Kişi her şeyi bilmeye mahir,
 Fakat tam bilmeye olmaz kadir.
 Aristo gibi hakîm de söylemişti ki,
 Öğrendikçe anladım bilmediğimi âhir." AÖŞ, 504

*-Viyây, dâdi Gûlmâhrâm Âskârgâ qarap, silini işka salgili bolamdu?
 Tuz, şorlarni tağarlarğa **kaçılup boldum**. Qalğan işlar az qaldı. Özüm
 kılalaymân.*

"-Ayl, dedi Gülmehrem Esker'e bakıp, size iş buyurmak olur mu?
 Tuzları çuvallara doldurdum. Kalan işler az, kendim yapabilirim." ÂS, 17

6. 3. 1. 2. bol- tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yerine getirilebilmesi için gerekli olan imkân ve iktidarı ifade etmeye yarar.

*U tağni kesip boluşğa azla qalğanmış. Âğâr şu tağni **kesip bolsa**,
 şerinni âmrığâ almakçı idi. Lekin bir keçisi şerin tuyuksız kesâl bilân vapat
 boldi.*

"O dağı delmesine çok az kalmış. Eğer bu dağı delebilirse, Şirin'i almak istiyordu. Lakin bir gece Şirin apansız bir hastalıktan vefat etti."

UHD 93

*Töt yıllık täjribidin qarığandimu birinçi yilliktiki oquğuçılar kona yezik
 arkılık bir yıl ögângân nârsini yeñi yezik bilân altâ ayda **öginip bolğan**.*

"Dört yıllık tecrübe gözden geçirildiğinde birinci sınıftaki öğrenciler eski yazı ile bir yılda öğrendikleri şeyi yeni yazı ile altı ayda öğrenebilmiş."

UYT, 19

bol- tasvir fiili olumsuz olursa esas fiildeki iş, oluş ve hareketin işlenebilmesi için gerekli olan imkân veya iktidarın olmadığı anlaşılır.

Bääyni zakılaklık balılar oħşaş tävränmäy yatқан bu ikki canniñ nä uhlavatқанlığını vä nä oygaklığını pärik қилип болмatti. Bälki läzzätlik säy, қорulma ğızalar bilän içilğan motay hariğiniñ küçi vä äpiyunniñ zähärlük täsirigä äs-hoşlırını yökitişқандur, yaki bolmisa işқи-piraқ käypini sürüşüvatқандu, här halda ular ünsiz, zuvansız yetişatti.

“Tıpkı kundaklık balalar gibi kıpırdamadan yatan bu iki canın ne uyumakta olduğunu ne de uyanık olduğunu fark etmek mümkün değil. Belki leziz sebzeler, kavrulmuş yemeklerle içilen Motay içkisinin gücü ve afyonun zehirli tesiriyle bilinçlerini kaybetmişlerdir veya aşk ayrılığının sarhoşluğunu sürdürüyorlardır. Her iki durumda da onlar sessiz sedasız yatmaktalardı.”

M, 105

Özäñgä tört nimärsä äşik äy dilbär!

Biri Mahu, biri Hurşid, biri Şämsu, biri Қәмär.

Seniñ nazuk böyuñgä tört nimärsä oħşitip bolmas:

Biri laçın, biri şuñkar, biri suħsur, biri käptär,

“Özüne dört şey aşık, ey dilber!

Biri Mah, biri Hurşid, biri Şems, biri Kamer.

Senin nazik boyuna dört şey benzetilemez:

Biri laçın, biri şahin, biri ördek, biri güvercin,”

JS, 321

6. 3. 2. –*ğili* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Yukarıda *bol-*, fiilin tasvir fiili olarak esas fiile –*ğili* zarf-fiil eki ile birlikte bağlandığını belirtmiştik. Şimdi *bol-* fiilinin söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevlerini metinlerden hareketle inceleyelim.

Emir Necip bu ekin Yeni Uygur Türkçesinde maksat, amaç bildiren bir ek olarak kullanıldığını bazen de “-den ber” anlamını ifade ettiğini

belirtmektedir (Necip 1971: 111). Gabain'e göre –*ğalı* zarf-fiil eki ile birlikte kurulan birleşik fiil yapılarında gelecek zaman anlamı vardır. *kirğäli tur-* < *kir-ğäli tur-* "hemen girecek durumda olmak, girecek olmak", *ölgäli yat-* < *öl-ğäli yat-* "hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak" (Gabain 1988: 90-91).

Şimdi Uygur Türkçesinde *bol-* yardımcı fiilinin bu zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevlerine bakalım.

6. 3. 2. 1. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin işlenebilmesi için gerekli olan gücün veya imkânın var olduğunu belirtir.

Här bir härp çokum äniq, asan oquğili bolidiğan vä başqa härptin asan pärqländürgili bolidiğan boluşi käräk.

"Her bir harfin açık seçik, kolay bir şekilde okunabilmesi ve başka harften kolay ayırt edilebilmesi gerekir." UYT, 10

-*Yeñi kölgä köçgändin keyin ozuklinamsilär-ķandaķ?*

-*ķiziq ğäp boldi, ozuklanmay hayat kaçürgili bolamdu? Bova sän alcip ķaldıñmu-ķandaķ?däyışiptu köçmākçi bolğan paķılar kūķrişip.*

"-Yeni göle göçtükten sonra bir şey yiyecek misiniz?

-İlginç bir söz oldu, bir şey yemeden hayat geçirmek mümkün mü? İhtiyar, sen bunadın mı ki? demiş göçmek isteyen kurbağalar kükreşerek."

UHM, 10

Şunķä pul köyäp ketämdä?!-ğuva yoruk bolsimu, Tudiniñ ķan temip turidiğan göllük üzi tatirip kätķanlığini säzğili bolatti.

Ziyan ornini başqa yollar bilän tölärmiz, ķorkmañlar, adaşlar!

"-O kadar para yanıp gitti mi?! Alaca karanlık olsa da, Tudi'nin kan damlayıp durmakta olan güzel yüzünün solup gittiğini sezmek mümkündü.

Ziyanı başka yollardan karşılarız, korkmayın, arkadaşlar!" JS, 261

-Däsläp aş kälģän yämi yaman degili bolamdu?-däptikän, u ķişi nomusiğa ölgili tas ķaptu.

“-Önceki aş gelen yeri kötü demek mümkün mü? demişmiş, o kişinin namusu için ölmesine az kalmış.” Ms, 37

6. 3. 2. 2. *bol-* tasvir fiilinin olumsuz olması durumunda ise esas fiildeki iş oluşun işlenebilmesi için gerekli olan imkân veya gücün olmadığı anlaşılır.

Çiraylık yaz ayları kandağ ötüp kätti?! Bilgili bolmaydu!...

“Güzel yaz ayları nasıl geçip gitti?! Bunu anlamak mümkün değil!...”

KBÇ, 66

Şe’ir, çöldiki alvun (vil-vil) âmäs, gāhi köl, gāhi dārya, gāhiş āhār, gāhi giya bolup körüngān bilān koğlap yātkili bolmaydıgan.

“Şiir, çöldeki serap değil ki, kâh göl, kâh derya, kâh şehir, kâh ot olup görünmekle birlikte arkasından kovalayıp yakalamaya imkân vermeyecek.”

AÖŞ, 596

-Ata-bovilirimiz: “Kuruş söz bilān şāhār algili bolmaydu”, dāp ügātkān edi bizni. Siz degān kuruş söz-kāmpuṭ kāğizigā oralğan paḥtibāt, ḥalas! dāp kolini biḥtiyar silkidi Zaman.

“-Ecdadımız: “Kuru söz ile şehir almak olmaz”, diye öğretmişti bize. Sizin dediğiniz kuru söz şeker kağıdına sarılmış pamuk, imdat! diye elini gayri ihtiyarî salladı.” JS, 318

Māñgölük sāğiniş, şundaqla bir ömür ārişkili bolmaydıgan muḥābbāt idi. U intayin yiraqtin añlangan hām muñluk, hām yāqimlik avaz idi.

“Ebedî özlem, bir ömür erişilemeyecek muhabbet idi. O, çok uzaktan duyulan hem hüznü hem de yakıcı bir sestir.” AS, 23

Hāy buradār, öziñiz kim bolisiz? Nādin kāldiñiz? Nāgā barisiz? Meniñ āhvalimni sorimakçı bolsiñiz, uni eytip tūgātkili bolmaydu. Dadimğa pārvārdigari ālāmdin başkisi yetālmāydu.

“-Hey birader, siz kimsiniz? Nerden geldiniz? Nereye gidiyorsunuz? Benim ahvalimi merak ediyorsanız, onu tam manasıyla anlatmak mümkün değil. İmdadıma âlemin rızıklandırıcısından başkası da yetişemez.”

UHD 13

*Hâr ikkilisi balâğât yeşiğa yâtkân bolğaça, ularnı bir -birigâ bolğan intilişini **eyip körgilimu bolmaytti**. Gülmährâm kânt başlañuç maktipini tügitipla öygâ kayturuvelindi.*

“Her ikisi de ergenlik yaşına yetmiş olduğu için, onların birbirine olan yönelişini ayıp görmek mümkün değildi. Gülmehrem kentte ilkokulu bitirince eve geri getirildi.” AS, 10

*Kişilär ağızidin: “Hayvanlar aris ida yava toñguz bilân yağaz, kağılar dola bakıdu, asan tutqili, **öltürgili bolmaydu**, özlerini ovlaş-öltürüş koyida, jimjit yoşurunup, köñligâ püküp kılavâdâm yaki şa janlıqlarnıñ niyetini aldin sezeläydu-dä, keçip kutulidu.*

“Kişiler ağızından: “Hayvanlar arasında yaban domuzu ile yaban kazı, kargalar çok dikkatli bakarlar, onları kolayca tutmak, öldürmek mümkün değil, kendilerini avlama ve öldürme düşüncesiyle, sessizce gizlenip, aklına koyup gelen insan veya başka canlıların niyetini önceden sezebilirler ve kaçıp kurtulurlar.” AS, 3

*U nazininniñ güzäl hösni-camalidin şu bostarğa nur çeçilip turatti. U nazinin ızni täripläp **tügätkili bolmaytti**. Güzälliktä uniğa täñ kalgüdäk bireri tepilmaytti.*

“O, nazeninin güzel hüsni-i cemalinden şu bostana nur saçılıp duruyor. O, nazenin kızı tarif edip tam olarak anlatmak mümkün değil. Güzellikte ona denk olacak herhangi biri bulunmaz.” UHD 6

7. çık-

7. 1. Yapı

çık-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Nesnesiz kullanılmaktadır. Yaşayan Türk lehçelerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak geniş bir kullanım alanına sahip olan *çık-*, ses özellikleri bakımından birtakım farklılıklar göstermektedir (KTLS 1991: 128-129). Bu bakımdan fiilin Uygur Türkçesindeki durumu Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemiyle karşılaştırıldığında ı>i değişikliğinin olduğu görülür (Öztürk 1994: 13).

7. 2. Kullanım

Yoldaşev, *Analitiçeskiye formı glagola v tyurkskiñ yazıkah* adlı çalışmasında *çık-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtir (Yoldaşev 1965: 81-83). Çağatay¹³ ve Özbek¹⁴ Türkçesi'nde esas fiile bağlanırken *-(l)p* zarf-fiil ekini alan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde de sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. Şimdi *çık-* tasvir fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanım özelliklerine bakalım.

7. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

çık- tasvir fiili Uygur Türkçesinde ünlü ile biten esas fiillere doğrudan *-p* zarf-fiil eki ile, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /ü/, /u/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *çık-*, yer aldığı birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır. Birleşik fiille ilgili çekimler *çık-* yardımcı fiili ile gerçekleştirilir. Söz konusu yardımcı fiille oluşturulan birleşik fiillerin olumsuz şekli yoktur. Bu, *çık-* fiilinin esas fiile kattığı anlamla ilgili bir durumdur. Uygur

¹³ *Boldı ıorğangı minip ıkmaq işi* "(onların) işi, kaleye tırmanmak oldu." (Eckmann (çev. Günay Karaağaç) 1988: 115).

¹⁴ *oķib ıkırmâk, yıglâb ıkırmâk, urib ıkırdı, sözlâb ıkırdı* vb. (Hacıyev 1966: 89-96).

Türkçesinde *çık-* tasvir fiili ile *-p* zarf-fiil ekinin birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formüleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p çık-

<i>kâçürüp çıktı</i>	< <i>kâçür-üp çık-ti</i>	"geçirdi"
<i>okup çıktı</i>	< <i>okup çık-ti</i>	"dikkatlice okudu"
<i>bolup çıktı</i>	< <i>bol-up çık-ti</i>	"oldu, tamamlandı"
<i>tākşürüp çıkıp</i>	< <i>tākşür-üp çık-ip</i>	"inceleyerek, inceleyip"
<i>yâp çıkaylıla</i>	< <i>yâ-p çık-aylıla</i>	"yiyip çıkalım"
<i>karap çıktı</i>	< <i>kara-p çık-ti</i>	"baktı"
<i>teşip çıkkan</i>	< <i>teş-ip çık-kan</i>	"taşan, taşmış"

7. 3. İşlevler

Gabain, *çık-* fiilini *deskriptivem hilfverb* (tasvir yardımcı fiil) olarak tanımlar (Gabain 1945: 121-123). Bu tanıma göre *çık-* fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamıyla değil bir çekim unsuru olarak yer alır. Uli Schamiloğlu'na göre *çık-* fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bütünüyle tamamlandığını bildirir (Schamiloğlu 1996: 163). Zeynalov, *çık-* fiilini *hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildiren birleşik eylemler* arasına dahil eder (Zeynalov 1986: 466). Şimdi Uygur Türkçesinde *çık-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

7. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

7. 3. 1. 1. *çık-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin baştan sona bütünüyle tamamlandığını ifade eder.

Bunı satqandin keyin, andin bir nemä alsam alarmän,-dedi. Dukandar yigit müñgüzni qoliğa elip, obdan karap çıkqandin keyin:

-Yaḥşi mal ikän, qançä beräy,-dedi.

"Bunu sattıktan sonra, onunla bir şey alırsam alırım dedi. Dükkan sahibi olan delikanlı boynuzu eline alıp, iyice inceledikten sonra:

-Güzel mal imiş, ne kadar, vereyim dedi.” OZ, 73

*Här ҡetimliҡ yezik islahatida yeñi imlâ ҡaidisi **tüzüp çıķıldı**. Bu 40 nâççâ yilda biz yezik sistemisi cāhättä nahayiti zor dāricidā muķimsizliķni baştin kăçürduk.*

“Her defaki yazı ıslahatında yeni bir imlâ kaidesi hazırlandı. Bu 40 kûsur yılda, biz yazı sistemi açısından çok büyük ölçüde isabetsizlikler yaşadık.” UYT, 26

Pazil kirip, Hatipniñ şikayitini üzüvätti.

*-Siliniñ sözlirigä kirip, Ƙumulni **taşlap çıktuk**. Ändizä ƣä kăzmăķimizmu, äpändim?-dedi ƣeligä sozulğan cim-citliķtin keyin.*

“Fazıl araya girip, Hatip’in yakınmalarını bölüverdi.

-Sizlerin sözlerine bakıp, Kumul’u terk ettik. Şimdi de gezmek mi isteyeceğiz, efendim? dedi hayli sessizlikten sonra.” JS, 200

*Äşķār oltarğanlarni birinçi ҡetim kōrūvatķandăk, sinăķ năzirini **taşlap çıķti**.*

-Nă ölüm, nă kōrüm,- başķa găp yok! dedi toğra kese Selim aşpăz, gōş toğraydıgandăk, yăñlirini turup.

“Esker oturanları ilk kez görüyormuş gibi, şöyle bir baktı.

-Ne ölüm, ne görüm, başka söz yok! dedi doğru keserek Selim aşçı et doğruyormuş gibi, yenlerini kaldırıp.” M, 92

*-Intayin yaķşı,-dedi Sabit ƣătni zăñi .oyup **okup çıķip**,-bu namăniñ sirtida văkil canaplarniñ ķoşumķă pikir-tăklipliri bilidekăn, mărĥămăt.*

“Çok güzel, dedi Sabit yazıyı dikkatlice tamamen okuyup, bu mektubun dışında vekil cenaplarının ek olarak fikir ve teklifleri biliniyormuş, merhamet.” JS, 299

-Nan berip kalgân dukan hõrmitidä!-dedi landaqtur iptiharlık bilân dukandar,-biz sodigâr-tüccarlarnıñ piri bolmış İmam Äzämniñ hõrmiti uçûn ätigändä kelip dukan sirtini, dukan içini **tazilap çıķımān**.

“Ekmek veren dükkân hürmetine! dedi. büyük bir iftiharla dükkân sahibi. Biz tüccarların piri olmuş İmam Azam'ın hürmeti için sabah gelince dükkânın içini, dışını temizleriz.” ÄÄ, 143

Macuñyiñniñ .ıviti Hocaniyazniñ äskäriy küçidin san vâ süpät cähättin üstün turattı. Bu artuqluqni yaqşı bilidiğan Macuñyiñ şu nisbät boyıçä cāñ planini tüzäp çıķқан edi.

“Macunyin'in kuvveti Hocaniyaz'ın askerî gücünden sayı ve nitelik yönünden üstün duruyor. Bu fazlalığı iyi bilen Macunyin, bu orantıya göre savaş plânını hazırlamıştı.” JS, 348

7. 3. 1. 2. *çık*- fiili esas fiildeki iş, oluş ve harekete vurgu yapar, söz konusu hareketin güçlü bir şekilde ortaya çıktığını belirtir.

1994 yili vâ 1995 yili Abduräop Polat Çağatay Uygur tilini tâtķıķat yönilişi kılğan bir magistir aspirantini vâ yaponiyilik bir magistir aspirantini kabal kılip ularnı tärbiyäläp çıķtı.

“1994 ve 1995 yılında Abdurrauf Polat Çağatay Uygur dilini incelemek isteyen bir yargıç yardımcısı ile Japonyalı bir yargıç yardımcısını kabul edip onları eğitti.” CM, 38

-Bäş yüz harvu selik çüşti dāvatatti, öz közüm bilān **sanap çıķtım**, mindin oşuķ harvu ötti. Körgülük deķan beķarilärgä kälididä!

“Beş yüz araba vergi verdi diyordu, kendi gözüm ile saydım, binden fazla araba geçti. Nihayet sıra çiftçi biçarelere geldi!” JS, 99

*Bu soķuşta Oruslar **yeñip çıķsa** birär özgürüş bolarmekin dāymāna?*

Bu savaşta Ruslar yense herhangi bir değişim olur mu ki diyorum?

Ähtäm gäp kılmay, etiniñ beşini çätkä buridi. Ömärcanniñ deginidäk bolup çıqtı. -Heytbaki vädiläşkän cayda ularni kütüvaldi.

-Qäyärdiligini bildiñmu?-däp soridi at üstidä turğan peti Ähtäm.

"Ehtem söz söylemeden, atının başını yan tarafa çevirdi. Tam Ömercan'ın dediği gibi oldu. Heytbaki söz verdiği yerde onları bekledi.

-Nerede olduğunu anladın mı? diye sordu at üstündeki Ehtem."

M, 149

Şundak kılip bu qetimki yigın Silavyan elipbäsi اساسidiki yäñi Uyğur yezikini oñuşluq layihiläp çıqtı.

"Şu hâlde bu defaki meclis Slav alfabesi esastaki yeni Uyğur yazısını başarılı bir şekilde hazırladı." UYT, 13

Qap-qarañgu bir keça... Çäksiz kätkän köp-kök bir däñiz... U, qarañgu keçiniñ süri bilän goya kora bolup körünär, dähşät bilän dolğunlinar, qoyuq köpüklär çaçrılar.

Änä uniñ teşip çıkkan çuşkun sadaliri...

"Kapkaranlık bir gece... Sınırsız masmavi bir deniz... O, karanlık gecenin sırrı ile sanki kararmış görünür, dehşetle dalgalanır, koyu köpükler saçar.

İşte onun taşan coşkun sedaları..." AÖŞ, 586

U kitaplarni bir-birläp qarap çıqtı. Bäzi özidä yolırini köñligä püküp koydi.

"O, kitapları bir bir inceledi. Bilmediği bazı şeyleri aklına yazdı."

M, 240

-Demäk, sizma "hiyalii mustäkilçi" bolup çıktıñizdä hörmätlik äpändim?-dedi Muttälip ve konyaktin kuyup kötirivätti.

"-Demek siz de "hayalî müstakilci" olup çıktınız (öyle mi) saygıdeğer efendim? dedi Muttelip ve konyaktan koyup kaldırıverdi." JS, 172

8. çüş-

8. 1. Yapı

çüş-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Bugün yaşayan Türk lehçelerinin pek çoğunda birtakım ses farklılıkları ile birlikte hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak varlığını sürdürmektedir (KTLS 1991: 196-197). Ses özellikleri bakımından fiilin Yeni Uygur Türkçesindeki durumu Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerine kıyaslandığında ilk seste t->ç- şeklinde bir değişiklik söz konusudur (Clauson 1972: 560-561). Yeni Uygur Türkçesinde kelime başında bazı kelimelerde t->ç- değişimi görülmektedir (Öztürk 1994: 20). Bu kelimelerden biri de çüş- fiilidir.

8. 2. Kullanım

çüş- yardımcı fiilinin Çağatay Türkçesi döneminde -A;-y zarf-fiil eki ile birleşik fiil kurduğunu biliyoruz (Eckmann 1996: 98-99). Reşit Rahmeti Arat bu fiilin Altay Türkçesinde hem -A;-y hem de -p zarf-fiil eki ile bir esas fiile bağlandığını belirtir (Arat 1987: 246). *Analitičeskie Formy Glagola V Tyurkskih Yazıkah* adlı eserinde birleşik fiilleri inceleyen Yoldaşev, tüş- fiilinin Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Yakut, Hakas Türkçesinde -A zarf-fiil eki ile olan kullanım özellikleri üzerinde durmuştur (Yoldaşev 1965: 80-81). Hacıyev ise, söz konusu fiilin Özbek Türkçesinde sadece -p zarf-fiil eki ile kullanıldığını söyler (Hacıyev 1966: 169-173; bkz. Schamiloğlu 1996: 162).

Uygur Türkçesinde de yardımcı fiil olarak kullanılan çüş-, söz konusu lehçede esas fiile yalnız -p zarf-fiil eki ile bağlanır. Şimdi bu yardımcı fiilin -p zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanma özelliklerini inceleyelim.

8. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

Scharlipp'in *Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* adlı çalışmasında yer almayan yardımcı fiillerden biri de budur. çüş-, Uygur Türkçesinde ünlü ile biten esas fiile doğrudan -p şeklinde, ünsüzle bitenlere ise araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı

ünlülerinin birini alarak bağlanır. *çüş-*, *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru olarak yer alır. Genellikle görülen geçmiş zaman (*-di*) çekimi ile kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde *çüş-* yardımcı fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formüllestirebiliriz.

Esas fiil +-(l)p çüş-

<i>eyiläp çüşti</i>	< <i>eyiplä-p çüş-ti</i>	“ayıpladı”
<i>irgip çüşti</i>	< <i>irgi-p çüş-ti</i>	“atladı”
<i>besip çüşti</i>	< <i>bes-ip çüşti</i>	“bastı”
<i>berip çüşti</i>	< <i>ber-ip çüş-ti</i>	“vardı”
<i>kelip çüşti</i>	< <i>kel-ip çüş-ti</i>	“geldi”
<i>yıkılıp çüşti</i>	< <i>yıkıl-ip çüşti</i>	“yıkıldı”

8. 3. İşlevler

Gabain'e göre *çüş-* fiili *-A* zarf-fiil eki ile birlikte “bir hareketten hemen gerileme anlamı” ifade eder (Gabain 1953: 99). Yoldaşev, bu yardımcı fiilin esas fiildeki iş, oluş ve hareketi güçlendirdiğini belirtir. Yakut, Tuva ve Altay ve Kazak lehçesinde *-A* zarf-fiil eki ile birlikte, hareketin aniden başlayıp daha sonra da tam olarak bittiğini gösterir. Yine Yoldaşev'e göre Yakut ve Hakas lehçelerinde bazen hareketin devam ettiğini bildirir (Yoldaşev 1965: 80-81). Hacıyev'e göre söz konusu fiil, Özbek Türkçesinde, esas fiildeki hareketin tam olarak işlendiğini ifade eder (Hacıyev 1966: 169-173).

Uygur Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan *çüş-* fiili, *kir-*, *çik-* yardımcı fiilleri gibi esas fiildeki iş, oluş ve hareketin belirli bir yöne doğru yönelişini tasvir eder (Kaydarov 1966: 193). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti* adlı eserde *çüş-* yardımcı fiilinin, beklenmedik bir anda ortaya çıkan hareketi ifade ettiği belirtilir. Şimdi Uygur Türkçesinde *çüş-* yardımcı fiilinin *-p* zarf-fiili ile birlikte ortaya çıkan işlevlerini örnek metinlerle gösterelim.

8. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

8. 3. 1. 1. *çüş-*, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını bildirir.

-*Āşkār mollam, Āşkār mollam! –Selim ašpāzniñ tavuşı varañ-çuruñni besip çüştidä, ħālik topi davulğup, Āşkār kelivatқан tārāpkä ağdı.*

-*Salam, yarānlār, salam!*

“-Esker mollam, Esker mollam! –Selim aşçının bom diye çıkan sesi gürültü patırtıyı bastırdı ve halk yığını harekete geçip Esker’in geldiği tarafa akın etti.

-*Salam, yarenler, selam!” M, 86*

Bugün rasa obdan päyti kälğānligigä ħoşal bolup, ħin-ħiniğa patmay, ħara taħķa ħarap uçuptu, uçuptu, uçuptu... Aħiri ħara taħķa berip çüşüptü, şundaħ ħarisa ħämmä yaħ yap-yeşil, su digān şakırap ekıp turğan.

“Bugün tam vakti geldiğine sevinip, içi içine sığmadan karadağa bakıp uçmuş, uçmuş, uçmuş... Sonunda karadağa varıp konmuş, şöyle bir bakınca her taraf yemyeşil... Sular şarıl şarıl akıp duruyormuş.” UHM, 48

Şuñı ular bu yārdin başķyārgä keġini ħāstlāp tōgilārgä nārsä - kerāklārni yūklāp başķa bir mānzilgä berip çüşti.

“Bunun için onlar bu yerden başka yere kaçmayı amaçlayıp develere gerekli eşyalarını yükleyip başka bir menzile doğru gittiler” UĞD 229

Nemini körgān bolşañ şuni padişayıñğa dā, dāp yolğa saldı. Arkısidin lāşķiri āzimni başlap Yāmān şāħirigä ravan boldı. Ular bir nāççā kūn yol yürüp şāħārgä yekın bir cayğa kelip çüşti.

“Neyi görmüşsen onu padişahına anlat, deyip uğurladı. Arkasından büyük askeri alarak Yemen şehrine revan oldu. Onlar bir kaç gün yol yürüyüp şehre yakın bir yere geldiler.” UĞD, 345

“Yüreği yanıp gitmiş olan Ehtem, şırıl şırıl akmakta olan pınarın suyunu görünce kendine hakim olamadı. Attan atlayıp, iki elini dayayıp, yüzüstü uzandı ve buz gibi serin sudan yüreği kanıncaya kadar içip, bir “oh” çekerek yukarıya kalktı.” M, 116

-Çüşoy! Tögigä çaplışıp kalmıgansän?

-Äpändim!-däp, **irgip çüşti** Zaman vä kollirini yeyip tğan Pazılğa özini attı.

“-İnsene! Deveye yapışıp kalmadın ya?

-Efendim! deyip atladı Zaman ve ellerini açıp duran Fazıl’a kendisini attı.” JS, 90

9. ät- (ävät-)

9. 1. Yapı

Uygur Türkçesinde bu fiilin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Hamit Tömür, bu fiilin isimleri fiilleştiren *ät-* "kılmak, yapmak" yardımcı fiili olmadığını bazen *taşla-* fiili ile aynı anlamda kullanıldığını belirtir. *külüvätti* (*külüp taşlidi*) vb. Yine Tömür, *ät-* fiilinin yerine Turfan şivesinde *at-* fiilinin kullanıldığını söyler. *külüvatti* vb. (Tömür 1987: 408-409). Emir Nadzhip ise söz konusu fiilin *ävät-* "gönder-" fiilinden ekleştığını ileri sürmektedir. *küldürüp ävätti > küldürüvätti, urup ävätti > uruvätti* vb. (Nadzhip 1971: 108). Tömür, bu görüşün de bir temeli olduğunu söyler ve pek çok Türk yazı dilinde *ävät-* "göndermek," fiili ile aynı anlamda *yiber-* fiilinin kullanıldığını işaret eder (Tömür 1987: 409). Yine *Hazırkı Zaman Uygur Tili Asaslı* adlı eserde de Uygur Türkçesindeki yardımcı fiiller arasında *ävät-* fiiline de yer verilmiştir (Abihan 1985: s. 117-118).

Uygur Türkçesi metinlerinden taramış olduğumuz, *ketivätip < ket-ivät-ip* "gidip, gidiverip", *külüvätti < kül-üvät-ti* "güldü, gülüverdi", *bölüvätti < böl-üvät-ti* "birden böldü", *elivät < el-ivät* "al, aliver" vb. örneklere bakıldığında Tömür'ün söylediği gibi anlam bakımından *taşla-* "atmak, bırakmak" fiiline benzemektedir. Ancak, Tömür'ün anlamdan hareketle bu fiilin aslının *at-* fiiline dayandığı şeklindeki görüşlerinin tartışılabilir olduğunu düşünüyorum. İlk olarak iki fiilin ünlülerinin *at-/ät-* şeklinde olduğu açıktır. Bugün Uygur Türkçesi ile ilgili sözlüklerde hem *at-* hem de *ät-* fiili iki farklı fiil olarak yer almaktadır. İkinci olarak *külüvätti* örneğindeki yardımcı fiilin *yat-* fiili olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. *külüvatti < kül-ü-p yat-ti*. Fiilin aslının *ävät-* olduğu ve esas fiilin aldığı zarf-fiil ekiyle birleşmesiyle ortaya çıkan ses hadiseleri sonucunda *-ät* şeklinde ekleştığı yönündeki düşüncelerin daha akla yatkın olduğu söylenebilir (Nadzhip 1971: 108).

ävät-, *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugıtı*'nde "bir yerden ikinci bir yere insan göndermek; herhangi bir şeyi bir başka yere bir vasıta ile yollamak, sevk etmek" anlamlarına gelmektedir (UTİL 1999: 97). Emir Nadzhip, bu fiilin "göndermek, sevk etmek" anlamının dışında, "çabucak bitirivermek,

halletmek"¹⁵ anlamının olduğunu da belirtir (Nadzhip 1971: 108). Bu da –vât- şeklinde eklenmiş yapıda yer alan yardımcı fiilin ävât- yardımcı fiiline dayandığını kuvvetlendiren bir ipucu niteliğindedir. Çünkü –vât- yapısının yer aldığı birleşik fiil yapılarında genel olarak tezlik anlamı hâkimdir.

Bazı birleşik fiil yapılarında –vât- yapısı ek alıp, kapalı hece durumundan açık orta hece hâline gelince söz konusu hecenin /ä/ ünlüsü /e/ye döner. *öltürüvât-* < *öl-tü-rü-ve-tip* "öldürüverip", *kömüvât-* < *kö-mü-ve-tiñlar* "gömüverin" vb. Çünkü Uygur Türkçesinde yapısında /ä/ ünlüsü bulunan kapalı heceden oluşan kelimeler ek alıp açık orta hece durumuna gelince, söz konusu hecenin /ä/ ünlüsü /e/ye döner.¹⁶

9. 2. Kullanım

Eski Türkçe dönemi metinlerinde bu fiille aynı anlamı ifade eden *ıd-* tasvir fiili, –*U* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Arat, bu fiilin Kutadgu Bilig'de bir yerde –*p* zarf-fiil¹⁷ eki ile birlikte kullanıldığını da tespit etmiştir (Arat 1987: 249). Yine bu fiilin *ber-* yardımcı fiili ile kurmuş olduğu *ıdu ber-* birleşik fiilinden ortaya çıkan *yiber-* tasvir fiili, Çağatay Türkçesi döneminde hem –*A;-y* hem de –*p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır.¹⁸ Bugün bu iki fiil,

¹⁵ *iwit-* "koşmak, acele etmek" , (Arat 1979: 210).; *köñülni çökürme özüñni awıt-baқа tur maña öz tapuğқа iwit* "Gönlünü çökertme, kendini avut; benim yanıma gel ve hizmetimde bulun." *açıғ birgü erse iwit terk tegür-kınnın berge ursa amulluқ ödür* "İhsanda bulunurken, acele et ve çabuk ver; cezalandırmak ve dayak atmak hususunda sükûnetle hareket et." , (Arat 1991: 172-1551, 520-5218).

¹⁶ *be-riş* < *bär-i-ş* "veriş", *ke-tär* < *kät-är* "gider", *be-rär* < *bär-är* "verir" vb. (Nadzhip 1971: 53); *kät-* < *ketiş* vb. (KTLS 1991: 1110); *yär* < *yeri*, *män* < *meni*, *äs* < *esim* vb. (Öztürk 1994: 12).

¹⁷ *unitu ıdtı* "tamamen unuttu", *yitürü ıdmış* "tamamen yitirmiş", *ıçğınu ıdmış* "tamamen kaybetmiş", (Arat 1991: 430-4277) *yağıғ құл қılayın тисе сен түкел, тöküp ıd saw altın sunup tut saқal* "Düşmanlarını kendine ram etmek istersen, saf altın dök ve onların sakalını eline al.", (Clauson 1972: 37)

¹⁸ *bir niçä baş kisip yibärdi* "bir nice baş kesip attı", *Hakқ subhanehu ayta yibärdi kim* "Hak subhanehu söyledi (söyleyip gönderdi) kim" (Eckmann 1996: 98-99).

çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.¹⁹ Uygur Türkçesinde *yiber-* fiilinin olmayışı, bu fiilin yerine muadili olarak kabul edebileceğimiz *ävät-* fiilinin kullanıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. *ät-* (*ävät-*) tasvir fiili, Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. Şimdi *ät-*(*ävät-*) tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımını inceleyelim.

9. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanım

Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */i/, /u/, /ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Bu birleşme esnasında esas fiille *ät-* tasvir fiili arasında yer alan *-p* zarf-fiil eki sızıcılaşarak önce */b/* daha sonra da */v/*'ye dönüşür. Bu ses hadisesinin sonucunda *ät-* (*ävät-*) tasvir fiili ile zarf-fiil eki birleşir ve ortaya *-vät-* şeklinde eklenmiş bir yapı ortaya çıkar. Bu yüzden birleşik fiili meydana getiren zarf-fiil unsuru ile yardımcı fiil unsuru açıkça ayırt edilemez. Uygur Türkçesinde *ät-* (*ävät-*) tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + *-(l)p* *ävät-*

<i>basturuvätkän</i>	< <i>bastur-up</i> <i>ävät-kän</i>	"bastıran"
<i>elivät</i>	< <i>el-ip</i> <i>ävät</i>	"al, alıver"
<i>öltürüvetip</i>	< <i>öltür-üp</i> <i>ävät-ip</i>	"öldürüverip"
<i>taşlivätmäñ</i>	< <i>taşla-p</i> <i>ävät-mä-ñ</i>	"bırakıvermeyin"
<i>kömüvetiñlar</i>	< <i>köm-üp</i> <i>ävät-iñlar</i>	"gömüverin"
<i>uñlavetiptu</i>	< <i>uñla-p</i> <i>ävät-iptu</i>	"uyumuş"
<i>külüvätti</i>	< <i>kül-üp</i> <i>ävät-ti</i>	"gülüverdi"
<i>eçivätkän</i>	< <i>eç-ip</i> <i>ävät-kän</i>	"açan, açıveren"

¹⁹ *yıǵlāb yubār-, sözlāb yubār-, itārib yubār-* vb. (Schamiloğlu 1996: 159); *aytıp jiber, alıp jiber, külip jiberdi* vb. (Iskakov 1974: 270); Bşk. *asıp ebār-, Özb. berib yubār-, K.Kalp. bakırıp ciber-* vb. (Yoldaşev 1965: 85).

9. 3. İşlevler

Anlam bakımından *ävāt-* fiilinin Eski Türkçe dönemindeki muadili olarak görebileceğimiz *ıd-* tasvir fiili, *-U* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kesintiye uğramadan tamamlandığını bildirir.²⁰ Eckmann'a göre, fiilin *ıdu ber-* < *yiber-* şekli, *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlanıp bittiğini bildirir (Eckmann 1996: 98). Iskakov, *-p jiber-* yapısının esas fiildeki iş, oluş ve hareketin âniden ortaya çıkıp işlenişini bildirdiğini belirtir (Iskakov 1974: 270). Uygur Türkçesi dışındaki lehçelerde *ävāt-* fiilinin muadili olarak görebileceğimiz bu fiille ilgili görüşleri dikkate alarak şimdi *ävāt-* tasvir fiilinin işlevleri üzerinde durabiliriz.

9. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

9. 3. 1. 1. *āt-(ävāt-)* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin ansızın ortaya çıkıp çok kısa bir zaman içinde tamamlandığını, bittiğini bildirir.

Ovçı ularnıñ tağ käynigä ötüp ketişiniñ aldini eliş üçün dārhal tizginini koyuvetip, sol qoli bilān oq-yani, oñ qoli bilān sadaktin oqni aldi-dä, putliri bilān özeñgigä tiräcäp igärdin kötirildi vä oq uçini ovğa qaritip yaniñ kirişini tarttı.

“Avcı onların dağ ardına geçip gidişinin önünü kesmek için derhal dizginini bırakıverip, sol eli ile yayı, sağ eli ile sadaktan oku aldı ve ayakları ile üzengiye dayanıp eğerden kalktı, okun ucunu ava doğrultup yayın kirişini çekti. T, 11

-Mümkin ämäs, içkiläp kirälmäydu!-däp vaqirivätti u özini tutalmastin.

“-Mümkün değil, içerleyip giremez! diye bağırıverdi o kendisini tutamadan.” T, 13

²⁰ *unitu itdi* “tamamen unuttu”, *yitürü idmiş* “tamamen yitirmiş”, (Clauson 1972: 37-38). *içgin-u ıd-* “tamamıyla yitirmek” vb. (Gabain 1988: 90).

İbrahim Sayit şahärgä ketivetip bir kişiniñ işik aldida iti bilän billä turğanlıqını körüptü vä ittin ehtiyat kılıp yiraqtın aylinip meñiptu.

“İbrahim Sayit, şehire gidip bir kişinin kapı önünde iti ile birlikte durduğunu görmüş ve itten çekinip uzaktan dönüp dolaşıp gelmiş.” MS, 35

Ähmätcanniñ pikir-ñıyalını ħuddi oğrı paylakçidäk, işikni tuyğuzmay eçip, timişkilap kirip kelgen Ma ħey isimlik tuñğan bölüvätti.

“Ahmetcan’ın düşüncelerini tıpkı bir hırsız gibi, kapıyı sessizce açıp, etrafına bakınarak girip gelen Mahey isimli bir döngen (ana dili çince olan müslüman) bölüverdi.” ÄÄ, 61

Şu küni kaçtä apam meni türlük tatlık-turumlar bilen talğan-tökti kılıp mehman kılıvätti... Ätisi yasandurup idarisige apardı.

“Bu gün akşam teyzem beni çok çeşitli, güzel yiyeceklerle misafir etti... Ertesi gün güzelce giydirip kuşatıp idaresi altına aldı.” KBC, 4

-Teñiçä uqmidiñizma? Ular âşık-mâşuk iken, Boz Körpeş Soyağılğa älçi kirgüzimen, kızimni bermeymen desä, öltürüvetip alimen dep yürgüdäkmiş, -dedi.

“-Hâlâ anlamadınız mı? Onlar birbirlerine âşık iken, Boz Körpeş, Soyagil’e elçi göndereceğim, kızımı vermeyeceğim derse, öldürüverip alacağım diyerek gidecekmiş dedi.” UĞD 175

Şu çağda vapadar at zähär kayturidiğan dörini ağızğa çışlâp, uçkandäk çeçip kâldi. U Boz Körpâşniñ alemdin ötkänlikini körüp tuyaklırıda yerni oyuvätti.

“Bu sırada vefalı at zehire dönüşmüş ilacı ağzında çiğneyerek, uçar gibi saçıp geldi. O, Boz Körpeş’in âlemden geçip gittiğini görünce toynakları ile toprağı oyuverdi.” UĞD 197

-*Tohta, balam, mǎ mañima bir bilät elivät. İkkimizniñ bir caydin bolsun,-dedi, aħçini berivetip, sözmän ādām, sol qanattin al, oñ qanat-küngäy. Öygä yätkiçä, monçığa çüşkändäk, tǎrläp-miçildap ketisän...*

“-Dur, balam, tut bana da bir bilet aliver. İkimizin de bir yerden olsun dedi, parasını veriverip, güzel konuşan bir adam sol taraftan al, sağ taraf güneşli. Eve varıncaya kadar, hamama girmiş gibi, kan ter içinde kalırsın...”

M, 211

Ĥantǎñri buni añlap,

Külüvätti qakaqlap,

Didi: Nädä çoñ bolğan bāşi qapaq canapsız,

Qulaq säliñ qalmıǵay bu ğäpiñiz cavapsız.

“Hantanrı bunu duyup,

Gülüverdi kakhaha atıp,

Dedi: Ne de büyükmüş başı ahmak değersiz,

Kulak verin, kalmayacak bu sözünüz cevapsız.”

AÖŞ, 482

Mundin on neççe yıl burun,

Hiliqi saran quyun-

Eçivätkän oħşaydu,

Bāzi konā ğörlerni.

“Bundan on yıl kadar önce,

Deminki deli kasırğa

Açıvermişe benziyor,

Bazı köhne mezarları.” AÖŞ, 458

Nasir çıkıp ketivetip, ciyenige yollarda ehtiyat boluşni çekidi.

“Nasir çıkıp gidiverip, yeğenine yollarda dikkatli olması gerektiğini tembih etti.” ÄÄ, 91

İbrahim Sayit şahärgä ketivetip bir kişiniñ işik aldida iti bilän billä turğanlıqini körüptü vä ittin ehtiyat qilip yiraqtin aylinip meñiptu. Öy igisi İbrahim Sayitniñ qorqunçaqlıqıdin külüp:

- İbrahim axun, qorqmay meñiñlar, bu it çişlimäydu däptu.

“İbrahim Sayit şehre gidince bir adamın, kapı önünde iti ile birlikte durduğunu görmüş ve itten korktuğu için biraz uzaktan dolanıp gitmiş. Evin sahibi, İbrahim Sayit korktuğu için gülerek:

-İbrahim Bey, korkmadan gidin, bu it ısırmaz demiş.

Ms, 35

-Nemä?! Män...män...män... uni yaqşı körimän...qävätla...kä...

-Älmäk, män seni uka degängä toyguzuvetimän...

“Ne?! Ben...ben...ben... onu iyi görüyorum...çok...ço...

-Ahmak, ben seni kardeşim diye bakıyorum...” KBC, 10

Gülmährämmu zärikti bolğay, eşäkni meñişigä qoyuvätti.

“Gülmehrem de usanmış olacak, eşeği kendi haline bırakıverdi.”

ÄS, 8

Yoluçi titräp turup muşu gäpni aranla qılalaptu. Şu esnada bulutlar arisidin ay çıqıp, pütün ätrapni appaq yorutuvetiptu.

“Yolcu titreye titreye bu sözü zorla söyletebilmiş. O esnada bulutların arasından ay çıkarak bütün etrafı bembeyaz aydınlatmış.” UHM, 132

-Yokal közümdin! Şir uniñ sözigä işänmigän halda qoyuvetiptu.

Künlärdin bir küni bu şir ovçılarniñ qoliğa çüşüp qaptu.

“Yok ol gözümden! demiş aslan ve sözüne inanmadığı halde onu bırakıvermiş.

Günlerden bir gün bu aslan avcılarının eline düşmüş.” UHM, 18

10. *kal-*

10. 1. Yapı

kal-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Nesnesiz kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinde yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceden oluşan kelimeler ek alıp açık hece durumuna geçince kök hecede bulunan /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Öztürk 1994: 9). Bu kurala göre *kal-* fiilinin ünlüsünde de söz konusu değişikliği görmek mümkündür. *keliş* < *kal-iş* “kalış, kalma”, *keliş* < *kal-ip* “kalarak, kalıp” vb. Yeni Uygur Türkçesinde fiilin yapısında meydana gelen bu ses değişikliği, Eski Türkçe dönemine göre bir farklılıktır.

10. 2. Kullanım

kal- fiilinin Eski Türkçe döneminden itibaren yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Söz konusu fiil Eski Türkçe döneminde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiiller kurarken (Gabain 1988: 91) Çağatay Türkçesi döneminde ise *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiillerin kuruluşunda yer almıştır (Eckmann 1996: 99).

Bugün pek çok Türk lehçesinde tasvir fiili olarak oldukça yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Altay Türkçesinde hem *-A* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır (Arat 1987: 19-20). Yine Özbek Türkçesinde de her iki zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiiller kurmaktadır (Hacıyev 1966: 115-134; Gabain 1945: 125-126; Schamiloğlu 1996: 160).

Uygur Türkçesinde ise *-p* ve olumsuz şekil olan *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. Şimdi *kal-* tasvir fiilinin Uygur Türkçesinde söz konusu zarf-fiil ekleriyle birlikte esas fiile bağlanma şartlarını inceleyelim.

10. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise araya ses uyumuna göre /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanmaktadır. *kal-* tasvir fiili, ortaya çıkan birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır. Fiille ilgili bütün çekimler *kal-* fiili ile gerçekleştirilir.

Uygur Türkçesinde *kal-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p kal-

<i>sovup kaldı</i>	> <i>sovu-p kal-di</i>	“soğudu”
<i>cimip kaldıy</i>	> <i>cim-ip kal-di-yu</i>	“susup kaldı”
<i>kurup kaldı</i>	> <i>kurup kaldı</i>	“kuruyup kaldı”
<i>bilip kalmisun</i>	> <i>bil-ip kal-mi-sun</i>	“anlamasın”
<i>kelişip kaldı</i>	> <i>keliş-ip kal-du-k</i>	“kalıp kaldık”
<i>tohtap kaldı</i>	> <i>tohta-p kal-di</i>	“durup kaldı”
<i>karap kaldım</i>	> <i>kara-p kal-di-m</i>	“bakıp kaldım”
<i>körüp kaldı</i>	> <i>kör-üp kal-di</i>	“görüp kaldı”
<i>ötüp kaldı</i>	> <i>öt-üp kal-di</i>	“geçti”

Uygur Türkçesinde *kal-* tasvir fiili, esas fiile *-mAy* zarf-fiil ekiyle de bağlanır. Bazen söz konusu ekin *-mAyIn* şekli de kullanılabilir. *kal-* tasvir fiilinin de olumsuz olması durumunda çeşitli anlam ayrıntıları ortaya çıkar. Bunları işlevler bölümünde ele alacağız. Söz konusu zarf-fiil eki ile *kal-* tasvir fiilinin birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -mAy kal-

<i>buzulmay kalmaydu</i>	< <i>buzul-may kal-may-du</i>	“mutlaka bozulur”
<i>tañ atmay kaldı</i>	< <i>tañ at-may kal-di</i>	“tan atmadı”
<i>täsir bärmäy kalmaydu</i>	< <i>täsir bär-mäy kalmaydu</i>	“mutlaka tesir eder”
<i>tapalmay kaldı</i>	< <i>tapal-may kal-di</i>	“bulamadı”
<i>säzmäy kaldı</i>	< <i>säz-mäy kal-di</i>	“sezmedi”
<i>körünmäy kaldı</i>	< <i>körün-mäy kal-di</i>	“görünmüyor”
<i>yätmäy kaldı</i>	< <i>yät-mäy kal-di</i>	“yetmedi”
<i>bilmäyin kaldı</i>	< <i>bil-mäyin kal-di</i>	“bilmedi”

10. 3. İşlevler

Gabain'e göre *kal-* tasvir fiili esas fiildeki söz konusu iş, oluş ve kılışın sürekliliğini ifade eder (Gabain 1953: 21). *kal-* fiili ile birlikte *dur-*, *gör-* ve *gel-* fiillerini "sürek fiilleri" olarak tanımlayan Banguoğlu, *kal-* fiiliyle kurulan birleşik fiillerin, hareketsiz devam etmekte olan iş, oluş ve kılışı ifade ettiğini belirtir (Banguoğlu 1990: 491-492). Zeynalov, *Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi* adlı çalışmasında *kal-* fiili ile birlikte *hareketin sınırını ve bitmesini bildiren birleşik fiiller* oluşturulduğunu söyler (Zeynalov 1986: 466-467). Eckmann'a göre *kal-* tasvir fiili esas fiildeki harekete ısrar ve devamlılık anlamı yükler (Eckmann 1996: 25).

kal- tasvir fiili, *Hazırkı Zaman Uyğur Tili Grammatikisi* adlı eserde *bol-* ve *koy-* fiilleriyle birlikte "tamamlanma tüsi" başlığı altında ele alınmaktadır (Şilyaň 1996: 463).

kal- tasvir fiili ile ilgili bu görüşlerden sonra, söz konusu fiilin Uyğur Türkçesinde hem *-p* hem de *-m* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevlerini metinlerden hareketle ortaya koyalım.

10. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile eki ile ortaya çıkan işlevler

10. 3. 1. 1. *kal-* tasvir fiili esas fiildeki söz konusu iş ve oluşun tam anlamıyla işlenip bittiğini etkili bir şekilde anlatmaya yarar.

Bu hâlikî galjir bolup kalğan nāsillik sārīk ala buķiniñ avazi, biz uni nāsil yaḡşilaş üçün ķimmāt bahada setivalğaniduk.

"Bu, iyice kudurup kalan cins sarı ala boğanın sesi, biz onu cins iyileştirmek için çok pahalıya satın almıştık." ÄS, 1

-Hoş dälilliriñizni bayan ķilinçu, Şiñ Sānmujañ! dāp ğanzisini tutaşturdi Jiñjuşi.

-Gulca, hār tūrlük pikir ekimlriniñ mārķizi bolup ķaldı: Tūrķiya, Ārāp, Angliya, Germaniya, Rossiyalārdā oķup kālgān, şu āllārni sāyahāt ķilip kālgān ziyalilār az āmās...

“-İyi, tamam, delillerinizi göstersenize, Şin Senmujan! deyip piposunu yaktı Jinjuşi.

-Gulca, her türlü fikir akımlarının merkezi olup kaldı: Türkiye, Arabistan, İngiltere, Almanya ve Rusyalarda okuyan ve bu ülkeleri gezip gelen aydınlar az değil... “ JS, 94

*Şah kızı hösni-camalda hör ikän,
Bälki köp ällär ara mäşhur ikän.
Bir körüp qalğan kişi boptu ada,
Ikki körsä qılğusi canni pida.*

“Şah kızı yüz güzelliğinde hûrî imiş,
Belki birçok halk arasında meşhur imiş.
Bir gören kişi bitmiş tükenmiş,
İki görünce canını etmiş fedâ.” AÖŞ, 548

Bovayniñ sözidin hözirlinip külüşti Mayimhanlar.

-Vakti-saati yetip qäptudä, tağa?

-Saña degän edimğu, oğlum. Mana päyti silärgä qoşuldum. Qarığıña, özäm yalguz kälmidim.

“İhtiyarın sözünden rahatlayıp güldüler Mayimhanlar.

-Vakti saati gelmiş, dayı?

-Sana demiştım, oğlum. İşte zamanı geldi sizlere katıldım. Baksana, yalnız kendim gelmedim.” M, 164

Ätä kelip nan däydu,

At-ulakqa yäm däydu.

Birsi öksüp qalsunçu,

Häydäp berip, can däydu.

“Ertesi gün ekmek ister,

Ata eşeğe yem ister.

Birisi eksilip kalsa,

Kovalayıverip, can ister.” AÖŞ, 314

-Bu ikisiniñ cañcili tügimäydu,-däp arılaştı ana,-çeyiñ **sovup qaldı**, içivät. *İşka deyilligi yañşı, vay şöhlügi...*

"Bu ikisinin kavgası bitmez, deyip araya girdi işte, çayın soğuyup kaldı, içiver. İşe yatkın olması iyi, yaramazlığı kötü." JS, 159

*Vakit uzirap kätssä uniñğa ölüm qorğunçısı çüşkây, Lâyli qoliğa düvât-
qäläm aldı. Râkıblâr bilip qalmisun дәp yoşurup namini pütküzdı vä uni
Zäytkä bardı.*

"Vakit uzayınca ona ölüm korkusu hakim olacak, Leyli eline divit ve kallem aldı. Rakipler anlamasın diye gizlice mektubu yazdı ve onu Zeyt'e verdi." UHD 232

*Buni saña oqup beräy, bu bälkim meniñ añırkı **şeirim bolup qalar**.*

"Bunu sana okuyuvereyim, bu belki benim son şiirim olacak."

KBÇ, 42

U yigit, atlıq pärigä bir qarap

***Tiñirqap qaptu** goya ki köz qamap,*

"Nimä bu, ädäm mu yaki özgä sir?"

Yaki kündüz uçrığan şivikädır?

"O yiğit, atlı periye bir bakıp

Hayret edip kalmış gözü kamaşıp.

Ne bu, insan mı yoksa başka sır mı?

Yoksa gündüz rastlanan bir cin mi?" AÖŞ, 550

10. 3. 1. 2. qal- tasvir fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin süreklilik içinde işlendiğini bildirir.

-Hä, şuniñdin. Bүgүн biz gezitñaniniñ yağaşçılığını işliduk. Äpä ndi seni soridi.

-Him... Ähmätcan **oylinip qaldı**.

"-He, şundan. Bugün biz gazete odasının ağaç işlerini yaptık. Efendi seni sordu.

-Him...Ehmetcan düşünüp kaldı." ÄÄ, 125

*Här kişiniñ yâri bolsa yırakta,
Muşu yâñliġ sarġıyarmu pırakta.
İnsan bundaġ dârd çäkmisun heç vaqıtta,
Yollariñğa **qarap qaldım** nigarım.*

“Her kişinin yâri varsa ırakta,
Bu şekilde sararır mı firakta.
İnsan böyle dert çekmesin hiçbir vakitte,
Yollarına **baka qaldım** sevgilim.” UĞD 321

*Şuniñ bilân Silavyan yeziki asasidiki yezik layihilirini sinak kiliş ġizmiti
özlikidin **toġtap qaldı**.*

“Bununla Slav yazısı esasındaki yazı tasarılarını deneme hizmeti kendiliğinden durup kaldı.” UYT, 14

*Bayatin sepil içini zil-ziligä kältürgän ala-topılañ birdin **cimip qalduy**,
lekin kimniñdur “Mahmutġa caza bärmiġän guna silärdä”, dâp vaġırıvedı,
ġaytidin ġulġula kötirildi.*

“Deminden beri kalenin içini altüst eden tufan birden durup kaldı.
Lâkin birisi “Mahmut’a ceza vermeyen sizlerde suç”, diye bağırmiş, tekrar gürültü patırtı kopmuş.” M, 196

-Varaġılarnı **ķandaķ ķilimiz?**-piġirlap soridi Ķasım Zamandin.

-Säyliġilär **uġlaşsun**. Tañ aldida tarķitimiz.

-Özimiz **uġlap qalmayli**.

-Roziķamġa cekidim, u bizni oġıtidu.

“-Yaprakları ne yapacaġız? Sessizce sordu Kasım, Zamandan.

-Bekġiler uyusun. Tan önünde daġıtırız.

-Kendimiz uyuyup kalmayalım.

-Rozi ağama tembih ettim, o bizi uyandırır.” JS, 181

*Lekin bu karar Şinjañda 1957 yili elip-berilğan yärlük millätçilikkä vä hoquqdarlarğa qarşı turuş härikitiniñ nätijisidä bir yaqqa **taşlinip kaldı.***

“Lâkin bu karar Şincan’da 1957 yılında uygulanan yerli miilietçiliğe ve hukukçulara karşı çıkma hareketi sonucunda bir tarafa atılıp kaldı.”

UYT, 9

-Başla! dädi Hocaniyaz. Ular ömilişip degidäk, ün çıkarmay meñiştı. Sopahun bilän Paltahunlar ändila döñgä yamaşşan çağda, cesäkçilärniñ üni añlandı:

-Uhlap kaldıñmu?-soridi birsi.

“-Başla dedi Hocaniyaz. Onlar emekleyerek, ses çıkarmadan gitti. Sopahun ile Paltahunlar tam tepeye ulaştıkları anda, muhafızların sesi duyuldu:

-Uyuyup kaldın mı? diye sordu birisi.” JS, 57

kal- tasvir fiilinin olumsuz olması durumunda ise esas fiildeki iş, oluş ve hareket, olumsuz sürekli bir hareketi ifade eder.

*Aktöpä galibisi kozğilançılarnı üstünlükkä **nail kılipla kalmay**, ularnıñ rohiy käypiyatinimu özgärtivätkän edi. Ärkinlik, özigä-özi goja boluş oğşaş yüksäk gayiniñ däsläpki mevisini tetigan kozğilançılar, ärkinlikniñ muqäddäsligini, mähkûmiyätniñ qançilik şärmändilik ekänligini teñimu çoñqur his kılişqa başlıdı.*

“Aktepe galibiyeti isyancılara üstünlük kazandırmakla kalmaz, onların ruhî keyfiyatını da değıştirivermişti. Erkinlik, yani kendi kendini yönetmek gibi yüksek bir gayenin ilk meyvesini tadan isyancılar, erkinliğin mukaddesliğini, mahkûmiyetin ne kadar kötü olduğunu daha derinden hissetmeye başladı.”

M, 173

-Boldi, boldi, tola valaqlımay uni közdin yokitişniñ koyığa çüşüñlar!

-Nemä? çöçüp kätti Tudi.

*-Asta, birsi añlap **kalmisun.** Keyin sözlişäyli,-“cim” degändäk ağzını koli bilän yaptı Yunus.*

“-Tamam, tamam, çok gevezelik etmeden onu gözden düşürmenin yolunu bulun!

-Niçin tedirgin oldu Tudi?

-Yavaş, birisi duymasın. Sonra konuşalım, diyerek ağzını eli ile kapattı Yunus.” JS, 236

Ĥudayitaala kudriti bilān işķ komuķidin ķālāmni pāyda ķildi. Asman vā yāmi yaratti. Alla hayatni yaritipla ķalmay söygü vā piraknimu yaratti. Gām şārtinimu yaratti. Hār kimni bir māhbubniñ işķida köydürdi, māşuķığa rāhim-şāpkāt bārdi.

“Allahu Teâlâ kudreti ile aşk kamışından kalemi ortaya çıkardı. Göğü ve yeri yarattı. Allah, hayatı yaratmakla kalmayıp sevgi ve ayrılığı da yarattı. Gam şartını da yarattı. Herkesi bir sevgilinin aşkı ile yandırdı, maşûkuna merhamet ve şefkat verdi.” UĤD 283

Dikķāt nāzārini yolğa tikip kelivatķan şofārniñ közlini tālip, uyķa vās-vesi basidu. U uķlap ķalmasliķ üķün, arılap-arılap kabina işigini kiya eķip, rulni mākķām tutķan halda salkınlap, uyķisini kaçurmak bolidu.

“Dikkatini yola dikip gelmekte olan şoförün gözleri yorulunca uyku arzusu bastırır. O uyuyup kalmamak için ara sıra arabanın kapısını biraz açıp, direksiyonu sıkıca tutmuş bir şekilde serinleyerek uykusunu kaçırmak ister.” JS, 89

10. 3. 2. –mAy zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

ķal- tasvir fiili –mAy zarf-fiil eki ile birleşerek esas fiildeki iş, oluş ve hareketi çeşitli anlam ayrıntılarıyla tasvir eder.

10. 3. 2. 1. *ķal-* tasvir fiili –mAy zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kuvvetli bir şekilde ortaya çıkışını bildirir.

Āşkār öz mulahizilirigā bānt bolģan halda Dolan dārvazāsindān çıķip, bazar rāstisigā kelip ķalģanlıģini sāzmāy ķaldi. Ay beşi bolģaķķa tüptān ķaraŋģu ādi.

“Asker kendi mülahazalarıyla meşgul bir hâlde Dolan kalesinden çıkıp, pazar yerine geldiğini anlamadı. Ay başı olduğu için çok karanlık idi.”

M, 91

-Buğdayni ügüt kılmay nâmiş kılip yürüysän dapşak. Mañ kaznağın uruqluq konaq elip çik. Etizdä uruq **yätmäy qaldı.**

“-Buğdayı öğütmeyip de ne iş yapıyorsun utanmaz! Git kilerden tohumluk mısır getir. Tarlada tohum yetmedi.” ÄS, 11

Nim digän uzun keçä, äcäp mu **tañ atmay qaldı,**
Çillañ ħorizim, çillañ, tañğa qarap közüm taldı.

“Ne kadar uzun gece, hayret tan yeri ağarmadı,
Öt horozum öt, tana bakarak gözüm daldı.”

AÖŞ, 306

U işiktin çıktidä, bayavan täräpkä yügürdi. Tikän başkan kumlukta mañdi. U ħudağa şükrlär eytip gah özigä kelip, gah özidin ketip iñtiyarsız ketivatatti. U şundak yıraklap kättiki, ähli kâbilisi **körünmäy qaldı.**

“O, kapıdan çıktı ve çöl tarafına koştu. Diken dolu kumlukta ilerledi. Allah’a şükürler edip gâh kendinden geçip gâh kendine gelerek istemeye istemeye gidiyordu. O kadar uzaklaşıp gitti ki kabilesi görünmez oldu.”

UHD 245

kal- tasvir fiili –*mAy* zarf-fiil eki ile birlikte iktidar ve imkân bildiren fiillerle de kullanılmaktadır. Bu gibi örneklerde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin çaresizlikten yerine getirilemediği anlaşılır.

Ĥağan oğliniñ bu ähvalini körüp, dârdlik ah tartti. Hesapsız kayğu-ändişägä düçar boldi. Beşi ketip nemä kılišini **bilälmäy qaldı.** Yürigi parä-parä boldi.

“Hakan, oğlunun bu durumunu görünce dertli bir ah çekti. Sayısız kaygı ve endişeye kapıldı. Kafası karışıp ne yapacağını bilemeden kaldı. Yüreği pare pare oldu.” UHD 9

Eriğ içidä bala häçnârsidin biĥävâr gâmsiz oynavatatti. Yırakğa etivätılğan Şârip tâlvâ yol üstidä iñrap yatķınıçä **ķopalmay qaldı.**

“Arkın içinde çocuk hiçbir şeyden habersiz, gamsız bir şekilde oynuyordu. Uzağa atılmış olan deli Şerif, yol üstünde inler bir şekilde ayağa kalkamadan kaldı.” ÂS, 4

Añliğaç bu şum nidani alman

*Nim kilişni **bilmäyin kaptu** bir an.*

“Duyunca bu uğursuz nidayı acele

Ne yapacağını bilmeden kalmış bir an.” AÖŞ, 578

*Yaşilikçä täslim boluştin başka çarä yok,-dedi hökümränä ahañda Lyubin. Şu bir näççä minut içidä petidin çüşkän Jiñşurin cäynäktäkla kiçik körünätti. Uniñ zuvani tutulup, tili **sözgä kälmäy kaldı.***

“Güzellikle teslim olmaktan başka çare yok, dedi hükümrane bir tarzda Lyubin. Şu birkaç dakika içinde öylece düşen Jinşurin dirsek gibi küçük görünüyordu. Onun nutku tutulup, dili söylemez oldu.” JS, 205

*Şahzadä zindanda süphidin-şamğıçä tinmay yıglattı. Padişah gäzipidin kaytkinidin keyin, oğliğa çıkırılğan hükümni bikar kilişniñ çarisini **tapalmay kaldı.** U barganserı kaygurup, nemä kilişni bilmäytti.*

“Şehzade, zindanda sabahtan akşama kadar durmadan ağlardı. Padişah, gazabından vazgeçtikten sonra, oğlu için alınan kararı boşa çıkarmanın çaresini bulamadan kaldı. Gittikçe kaygılanıp ne yapacağını bilmezdi.” UİD 26

*-Teñi şundäku? -Şinşäsäy ormidin çaçırıpğatlığını özimu **säzmäy kaldı.** U, Hocaniyazlarnı: yava tağliklar, kız çatigidinla gäzäpkä kelip kızgalğan,-degän päräzni kılattı.*

“Hâlâ öyle mi? Şinşesey yerinden sıçrayıp kalkışını kendisi de anlamadı. O, Hocaniyazları: Yabani dağlılar, kadın sözüyle öfkelenip, hiddetlenenler, diye farzedirdi.” JS, 80

10. 3. 2. 2. *kal-* tasvir fiili olumsuz halde *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanırsa esas fiildeki söz konusu iş, oluş ve hareketin kesinlikle işlendiği anlamı ortaya çıkar. Birleşik fiilin yapısı şekil olarak olumsuz görünmesine rağmen olumlu bir anlam ifade eder.

-Ehmäk däptu aġinisi uni äyipläp, här qandaq işniñ çeki bolidu. Dunyada här qandaq närsini çiraylıq qilimän döp yasavärsä, tüzäymän döp häddidin aşuruvätsä buzulmay qalmaydu.

"-Ahmak! demiş dostu onu kınayarak, her türlü işin bir sınırı olur. Dünyada her şeyi güzelleştireyim diye uğraşırsan, düzeltmek için haddi aşarsan bozulmadan kalmaz!" UHM, 126

-Demäk, siz Hocaniyazni yaqlaş täripidä ekänsizdä? Şiñ teġimu tatirip kätti.

-Şähsän Hocaniyaz jiraqqa baralmaydıġan ädäm. Uniñğa täräpdar bolup aġmaqmu? Biraqta uniñ härikiti ħälikqä täsir bärmäy qalmaydu...

"-Demek, siz de Hocaniyazın tarafındaymışsınız? Reis, daha fazla sararıp soldu.

-Şahsen Hocaniyaz daha fazla ileriye gidemeyecek bir adam. Ona taraftar olacak kadar ahmak olunur mu? Ancak onun hareketi halka mutlaka tesir eder." JS, 113

11. käl-

11. 1. Yapı

kel-, tasvir fiili kapalı tek heceye sahip kök hâlinde bir fiildir. Nesnesiz kullanılmaktadır. Bugün yaşayan Türk lehçelerinde hem müstakil hem de yardımcı fiil olarak oldukça sık bir kullanıma sahip olan fiil, ses özellikleri bakımından birtakım farklılıklar arz etmektedir (Clauson 1972: 715; KTLS 1992: 264-265). Uygur Türkçesinde yapısında /e/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceye sahip kelimeler ek alıp açık hece durumuna gelince kök hecedeki /e/ ünlüsü /é/ ünlüsüne dönüşür. Bu durumda *kel-* fiilinin yapısında da söz konusu ses değişikliğini görmek mümkündür:

<i>kelidu</i>	< <i>ke-li-du</i>	< <i>käl-</i>	"gelir"
<i>keliş</i>	< <i>ke-liş</i>	< <i>käl-</i>	"gelme, geliş"
<i>kelär</i>	< <i>ke-lär</i>	< <i>käl-</i>	"gelecek"
<i>kelip</i>	< <i>ke-lip</i>	< <i>käl-</i>	"gelip"
<i>kelivatқан</i>	< <i>ke-li-vat-қан</i>	< <i>käl-</i>	"gelmekte"

11. 2. Kullanım

käl- tasvir fiili Eski Türkçe döneminde *-A*, *-U* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiillerin kuruluşunda yer almıştır (Gabain 1988, 91; Ercilasun 1984: 87). Çağatay Türkçesi döneminde ise *-A* ve *-p* zarf-fiil eklerini almaya devam ederken *-U* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığı örnekler tespit edilememiştir (Eckmann 1996: 97-99).

Bugün *käl-* tasvir fiili Uygur Türkçesinde esas fiile bağlanırken *-p* zarf-fiil ekini almaktadır. Anlaman olumsuz olduğu durumda esas fiil *-p* zarf-fiil ekinin yerine *-mAy* zarf-fiil ekini alır. Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımını inceleyelim.

11. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise ses uyumuna göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır.

kāl- tasvir fiili, bu birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru olarak görev yapar. Birleşik fiille ilgili bütün çekimler *kāl-* tasvir fiili ile gerçekleştirilir. Kısaca bu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p	kāl-	
<i>bolup kældiniz</i>	< <i>bol-u-p kāl-di-ñiz</i>	"ola geldiniz"
<i>yetip kelidu</i>	< <i>yet-i-p ke-li-du</i>	"yetişir, gelir"
<i>yaşap kelivatқан</i>	< <i>yaşa-p ke-li-vat-қан</i>	"yaşaya gelen"
<i>yeñip kaldi</i>	< <i>yen-i-p kāl-di</i>	"dönü geldi"
<i>saklap kaldi</i>	< <i>sak-la-p kāl-di</i>	"saklayıp geldi"
<i>çikip kalsañ</i>	< <i>çik-i-p kāl-sañ</i>	"çıkıp gelsen"
<i>yätküzüp kaldi</i>	< <i>yät-küz-ü-p kāl-di</i>	"yetiştirip geldi"
<i>delilläp kelip</i>	< <i>delil-lä-p kel-i-p</i>	"delillendirip gelerek"

11. 3. İşlevler

Yoldaşev, *-p kāl-* yapısının Altay ve Tuva lehçelerinde hareketin tam olarak bittiğini, Hakas lehçesinde ise hareketin başladığını bildiren birleşik fiiller kurduğunu ifade eder (Yoldaşev 1965: 77-78).

A. V. Gabain'e göre *kāl-* tasvir fiili, genellikle sürekli veya alışılmış bir faaliyeti, şaşırtıcı veya beklenmeyen bir oluşu anlatan birleşik fiiller kurar (Gabain 1953: 20).

Uli Schamiloğlu, *-b kāl-* yapısının, mekân veya zamanda konuşanın çevresinde yoğunlaşarak mekândaki son noktaya veya zamandaki belirli bir ana kadar süren eylemi ifade ettiğini vurgulamaktadır (Schamiloğlu 1988: 159).

A. Hacıyev, *kāl-* tasvir fiilinin, belirli bir yöne doğru devam eden hareketi anlattığını ifade etmektedir (Hacıyev 1973: 24).

F. Zeynalov, *git-*, *gel-* ve *çık-* fiillerinin, esas fiildeki hareketi başlama, devam etme ve yönünü gösterme bakımından tasvir ettiğini söylemektedir (Zeynalov 1993: 259).

J. Eckmann ise, *käl-* tasvir fiilinin, *-A* zarf-fiil eki ile birlikte devam etmekte olan alışılmış bir hareketi; *-p* zarf-fiil ekiyle de yaklaşma anlamı veren bir hareketi bildirdiğini belirtmektedir (Eckmann 1996: 97-99).

Bilim adamlarının *käl-* tasvir fiilinin işlevleri ile ilgili olarak yapmış oldukları bu tespitlerini de göz önünde bulundurarak söz konusu fiilin Uygur Türkçesinde esas fiile katmış olduğu anlam inceliklerini şu şekilde sıralayabiliriz.

11. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile eki ile ortaya çıkan işlevler

11. 3. 1. 1. *käl-*, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yaklaşma temayülü içinde olduğunu bildirir. Bu anlamda kullanıldığı zaman uzaklaşma anlamı veren *bar-* fiiline göre ters bir anlam ifade etmektedir.

Bu til bilän yezilip bizgä yetip kälgän här hil mäzmundiki yazma yadigarlıklar intayin köp idi.

“Bu dil ile yazılarak bize ulaşip gelen her türlü konu ile ilgili yazma yadigârlar oldukça çoktu.” ÇM, 37

Intayin ehtiyat bilän maşinisini haydap, şofär kiçik dāñgä saq-salamät yätküzüp kaldi. Härbiy kiyimlik şofärni körgän dāñca qapqini dārhal açtidä:

-Märhämät, kımmätlik mehmanlar, dāp beşini ägdi.

“Şoför, gayet ihtiyatlı bir şekilde arabasını sürerek küçük bir otele sağ selâmet yetişip geldi. Askerî elbiseli şoförü gören otelci kapıyı derhal açtı ve:

-Buyurun, kıymetli misafirler, deyip başını eğdi.” JS, 84

-İşinidiğan vā işänmäydiğan adämlär bar,-dedidä Majuñyiñniñ Yaponiya casusliri bilän munasivät kılivatqanligini vā uniñ Şiñcañğa nisbätän qara niyätlik adām ekänligini delilläp kelip, şundaq dedi, -hazirki päyttä Şiñcañ çät äl impärialistlriniñ talaştiki sähnisi bolup qaldi.

“İnanacak ve inanmayacak insanlar var, dedi ve Majunyin’in Japonya casusları ile münasebet kurduğunu ve onun Şincan’a karşı kötü

niyetli bir adam olduğunu ispatlayıp, şöyle dedi: Şu zamanda Şincan, etraftaki ülke emperyalistlerinin mücadele sahnesi olup kaldı.” JS, 86

*Hazirçä sän Hebip äpändini yolığaç uniñ saña bola eķidisini teķimu oçuğirak **bilip kălsăñ** tüzük bolarmekin, kiçik dada.*

“Şimdi sen Hebip efendiye ziyaret edip onun sana olan inancını, güvenini açıkça öğrenip gelsen doğru olur mu ki, küçük dede.” ÄÄ, 90

*Piyadä äskärlämiñ keynidin, soñdişip degidek, çañ-tozañ çikrip **yetip kălgān** avtomaşinlardin dārhal çüşirilişkă ~~baş~~li pulemetlarni, yenik zămbirăklămi kōrūp, kōñli ğăş boluşķa başlıdi Hocaniyazniñ.*

“Piade askerlerin arkasından, hemen hemen bitişik bir şekilde, toz duman çıkararak yetişip gelen araçlardan derhal indirilmeye başlanan makinalı tüfekleri, hafif topları görünce, içi bir hoş olmaya başladı Hocaniyaz'ın.” JS, 349

11. 3. 1. 2. kâl-, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin beklenmedik bir anda ortaya çıkıp tamamlandığını bildirir.

Leviñni lalidin dărlăr,

Çişini üñçidin dărlăr.

*Kol selip **çikip kălsăñ**,*

Bu kimniñ dilbări dărlăr...

“Dudağını lâleden derler,

Dişini inciden derler.

Tutup çıkıp gelsen,

Bu kimin dilberi derler...” JS, 178

*Kızıl pättä bağığan yăttă-săkkiz yaş kătmān-gürçăklirini kōtūrūp uniñ hoylisiğa **kirip kăldi**.*

“Kızıl bir kuşak bağlamış yedi sekiz genç, kazma kürek alıp onun avlusuna girip geldi.” KBC, 79

*Dām ötüp "Güldür-ğalap" kılıp ägilniñ soqma tamliri örüldi -dä, çañ-topilar laplığan yoçuqtin dähşätlik bir mä hluk ätilip **çıqıp kälđi** vä çirñrap -horkirginçä bizgä qarap yügürdi.*

"Biraz zaman ilerleyince gürültü ile ahırın toprak damları yıkıldı ve toz toprak kaplanan aralıktan dehşetli bir yaratık atlayıp çıkıp geldi ve homurdanarak bize doğru yürüdü." ÄS, 2

*Zaman işiktin çıqa-çıqmay, uniñ çoñ hñnimi **kirip kälđi**.*

-Sän bu yärdä nemä kılıp jürisän?-täşviş içrä soridi Yunus.

-Monu hñtni okup körsilä... dedi titiräk tavuş bilän ayal.

"Zaman kapıdan çıkar çıkmaz, onun büyük hanımı girip geldi.

-Sen bu yerde ne yapıyorsun? Teredütte sordu Yunus.

-İşte şu yazıyı okuyup görün...dedi titrek bir sesle kadın." JS, 190

11. 3. 1. 3. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin geçmişte herhangi bir zamanda başlayıp belirli bir ana kadar istikrarlı bir şekilde sürüp geldiğini anlatır.

*Käşķär şähiri ta 19. äsimiñ başlırığıçä Karağanılar Hñnliķi dävridiki ikki kilometrlik dairisini **saqlap kälđi**.*

"Kâşgar şehri tâ 19. asrın başlarına kadar Karahanlılar devrindeki iki kilometrelik yerleşim alanını (bugüne kadar) koruyup geldi." KÄ, 100

*-Näççä yildin räiskä **katip bolup kälđiñiz**. Uniğa täsmizni ötküzälmässizmu, Tav şänsin?-dedi Jiñjün.*

"-Kaç yıldır reise katiplik yapmaktasınız. Ona tesir edemez misiniz, Tavşensin? dedi Jinjün." JS, 184

*Häy balam, män miñ yaşķa kirdim. Şunçä yillardin beri seni **kütüp kälğänidim**. Ahir käpsän. Bu amanätñi al-däp bir məcunni Pärhadniñ qoliğa tutķuzup sözini davamlaşturdi,- Bu məcunni yegin. Hämmä hñzinilär ämdi seniñ bolidu.*

“Hey balam, ben bin yaşına girdim. Bu kadar yıldan beri seni beklemiştim. Sonunda geldin. Bu emaneti al diyerek Ferhad’ın eline biraz afyon tutuşturup sözünü devam ettirdi.

-Bu afyonu ye. Artık bütün hazineler senin olur.” UHD 5

Ĥälipä Ĥändiyar bu sözlärni añlap giryan vâ häyran bolup väzir - ämiraliri bilän çahar bağça ravan boldi. Bir saättä çahar bağça yetip kâldi. Kördikim, degändäk şahzadä yerim can yetiptu.

“Halife Kendiyar bu sözleri dinleyip giryan ve hayran olarak vezirleriyle birlikte Çaharbağ’a revan oldu. Bir saatte Çaharbağ’a ulaştı. Gördüki şehzade hasta bir şekilde yatmaktaymış.” UHD 262

Ziya Sämädiyniñ hayati öz ĥälķiniñ hayati bilän Şärķiy Türkstanda äzäldin yaşap kelivatķan Uygur ĥälķiniñ hayati bilän çämbär-ças bağlangan.

“Ziya Samedinin hayatı öz halkının hayatı ile Doğu Türkistanda ezelden beri yaşayıp gelmekte olan Uygur halkının hayatı ile iç içe girmiş.”

M, 5

Häväsî tävrinip ħelişidin, toğrisini eytkanda, Lâyliniñ söygän jigitidin täşvişlängän Hâlizat üç jildin bu yan uni ordiniñ sirtığa çıkarmay, tutķunda saklap kâldi.

“Hevesi arttığından, doğrusunu söylemek gerekirse, Leylâ’nın sevdiği yiğitten endişelenen Hâlizat, üç yıldan bu yana onu hücrelerinden dışarı çıkarmadan, hapishanede korudu.” M, 17

Mollaķun akam toğra eytti,- dedi Pazil,-birlik bolmiğičä bārikā bolmaydu. Düşmänlär küçlükligidin ämäs, birligimizniñ yoķlıgıdin bizni yeñip kâldi. Birlik bolmay, içkiy düşmänlärni yokatmastin turup, sirtķi düşmänlärni yeñiş mümkün ämäs.

“Mollahun ağabeyim doğru söyledi, dedi Fazıl. Birlik olmayınca bereket olmaz. Düşmanlar güçlü olduklarından değil, birlik ve

beraberliğimizin olmayışından bizi yendiler. Birlik olmadan, iç düşmanları yok etmeden, dış düşmanları yenmek mümkün değildir.” JS, 202

Olumsuz sürekli hareketi ifade edebilmek için *kāl-* tasvir fiili *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte bir esas fiile bağlanır. Bu durumda *kāl-* tasvir fiili esas fiildeki olumsuz iş, oluş ve hareketin sürekliliğini gösterir.

Hār kandaḳ yoşurun işim bolsimu sândin yoşurmay kâlgânidim. Hazir bir söz aňlidim. Uniň şolisidin dimağlırim köydi. Gûmanımçâ bu iştin seniñmu ħävâriñ bar vâ lekin sãn buni maña demây kâldiñ.

“Ne kadar gizli işim olsa da senden saklamadım. Şimdi bir söz duydum. Onun ateşinden dimağlarım yandı. Şüphesiz bu işten senin de haberin var; lâkin sen bunu bana söylemedin.” UĞD 218

12. kät-

12. 1. Yapı

kät-, kapalı tek heceden oluşan kök hâlinde bir fiildir. Nesnesiz kullanılmaktadır. Bugün yaşayan Türk lehçelerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak geniş bir kullanım alanına sahip olan fiil, ses özellikleri bakımından birtakım farklılıklar sergilemektedir (Clauson 1972: 701; KTLS 1991: 276-277). Uygur Türkçesinde, yapısında /ä/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceye sahip kelimeler ek alıp açık hece hâline gelince kapalı kök hecedeki söz konusu ünlü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1972: 53). Bu durumda *kät-* fiili de, ek alıp açık hece hâline gelince, kök hecedeki /ä/ ünlüsünde söz konusu değişiklik ortaya çıkar. *ke-ti-du* < *kät-i-du* “gider”, *ke-ti-miz* < *kät-i-miz* “gideriz”, *ke-ti-p* < *kät-i-p* “gidip, giderek”, *ke-tip-tu* < *kät-i-p-tu* “gitmiş” vb.

12. 2. Kullanım

12. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

Özbek Türkçesinde esas fiile bağlanırken hem *-p* hem de *-A* zarf-fiil ekini alan fiil (Haciyev 1973: 41), Uygur Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birleşik fiil kurmaktadır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise araya /i/, /ü/, /u/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *ket-*, tasvir fiili olarak yer aldığı birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak görev yapar. Fiille ilgili bütün çekim unsurlarını alır. Uygur Türkçesinde *ket-* tasvir fiili ile kurulan birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p kät-

<i>yañrap</i>	<i>kätti</i>	< <i>yañra-p kät-ti</i>	“yankılanıp gitti”
<i>aķirip</i>	<i>kätkän</i>	< <i>aķir-i-p kät-kän</i>	“ağarıp gitmiş”
<i>yäp</i>	<i>kätmäs</i>	< <i>yä-p kät-mäs</i>	“yemez”
<i>sargiyip</i>	<i>ketiptu</i>	< <i>sargiy-i-p ke-tip-tu</i>	“saranıp gitmiş”
<i>ķeķip</i>	<i>kätkänliki</i>	< <i>ķeķ-i-p kät-kän-lik-i</i>	“kaçıp gittiği”

<i>ötüp kätti</i>	< <i>öt-ü-p kât-ti</i>	"geçip gitti"
<i>oḥşap ketidu</i>	< <i>oḥşa-p ke-ti-du</i>	"benzeyip gider"
<i>çömüp ketidu</i>	< <i>çöm-ü-p ke-ti-du</i>	"dalıp gider"
<i>bolup kätti</i>	< <i>bol-u-p kât-ti</i>	"olup gitti"
<i>ḳayğurup kâtmāñ</i>	< <i>ḳayğur-u-p kât-mā-ñ</i>	"kaygılanmayın"

11. 3. İşlevler

Uli Schamiloğlu'na göre *kât-* tasvir fiili esas fiile –A zarf-fiil eki ile bağlandığında iş, oluş ve hareketin artarak geliştiğini, sürdürdüğünü; –p zarf-fiil eki ile bağlandığında ise esas fiildeki hareketin aniden sona erdiğini veya hareket bildiren fiillerle kullanıldığında hareketin konuşandan uzaklaştığını bildirmektedir (Şchamiloğlu 1996: 160). A.V. Gabain *kât-* fiilini "deskriptif" bir fiil olarak tanımlar ve esas fiildeki iş, oluş ve hareketi "uzaklaşma" anlamı ile tasvir ettiğini belirtir (Belleten 1953: 21). Hacıyev, *kât-* fiilinin –p zarf-fiil eki ile birlikte, hareketin tam olarak işlenişini, başlayışını ve o andan itibaren sürekliliğini bildiren birleşik fiiller kurduğunu; –A zarf-fiil eki ile birlikte de yine esas fiildeki iş, oluş ve hareketin başlamasından sonra devam ettiğini bildiren birleşik fiiller kurduğunu ifade eder (Hacıyev 1966: 152). Zeynalov, bu fiille hareketin devam etmesini ve yönünü bildiren birleşik fiiller kurulduğunu söyler (Zeynalov 1986: 466). Yoldaşev'e göre –p *kât-* yapısı çok yaygın bir şekil olarak aniden ortaya çıkan ve artarak devam etmekte olan hareketleri ifade etmek için kullanılır (Yoldaşev 1965: 86).

kât- tasvir fiili ile ilgili bu görüşlerden sonra fiilin Yeni Uygur Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevlerini metinlerden hareketle inceleyelim.

12. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

12. 3. 1. 1. *kât-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin ortaya çıktığı noktadan itibaren artarak devam ettiğini anlatmaya yarar.

Ata-anisi uruq-tuğqanliri zar-zar yığlaştı. Teviplar şunçä davalarni kılğan bolsimu paydisi bolmidi. Kündin-küngä kesili eğirlaştı. Özi äläñ-säläñ bolup zäiplişip kätti.

“Atası anası, akrabaları çok ağladı. Tabipler ne yaptılarsa da faydası olmadı. Günden güne hastalığı arttı. Özü kupkuru kalarak zayıflayıp gitti.”

UHD 253

Samolet helila päsiyip, mollaqçı kaptärdäk, şuñğididä, yantu boldi vä däl şu çağda uniñdin tökülgän aq narsilär qar misali asmanni kaplap kätti.

“Uçak epeyce alçalıp, cambaz güvercin gibi, daldı ve çıktı, tam o anda ondan dökülen beyaz şeyler kar misali gökyüzünü kaplayıp gitti.”

JS, 397

Aldingi küni başk mähällilämi täşürüp, äşməköl boyidiki tötingi mähälligä növät kalgändä kaç kirip ketip işlar ätigä qalganidi.

“Önceki gün başka mahalleleri inceleyip, Eşmeköl boyundaki dördüncü mahalleye sıra geldiğinde akşam olmaya başlayınca işler yarına kalmıştı.” AS, 1

Halizatniñ közliri çanıgidin çık ketidğandäk aliyip kätti. Cancuñ Hekimniñ bu ähvalini zañlık kılğandäk, sirtıga üşüp turğan uttur çışlirini yalap, börä oğşaş heciyip koydi.

“Halizat’ın gözleri çanağından çıkıp gidecek şekilde büyüyüp gitti. General, Hekim’in bu durumunu züppelik gibi düşünerek, dışarıya çıkıp duran dişlerini yalayıp, bir kurt gibi gülümsedi.” M, 32

Halal ämgäk vä baş vaq namazdin başqini bilmäydigan bu mömün ädäm ällik yaştin sälla halkiniğa qarimay, dolisi mükçıyip, çaç-sakili aqirip kätkän; läkin bulak süyidäk sap ikki közidä qandaqtu şerin ümüt-arzular yalğuncap turğandäk körünätti.

“Helâl emek ve beş vakit namazdan başkasını bilmeyen bu mümin adam elli yaşını birazcık geçmiş olmasına rağmen, omuzları düşmüş, saç

sakalı ağarıp gitmiş; lâkin pınar suyu gibi saf iki gözünde ümit ve arzular alevleniyormuş gibi görünüyordu.” M, 43

Aridin bir keçä ötti. Hötuni eriniñ çirayığa qarıganidi, samandäk sarğıyip ketiptu.

-Saña nemä boldi? Hâliñ bäk pärişanğu?-soridi ayali väzir mälikä Gülrühniñ täripini kılıp bu bäyitni okudi.

“Aradan bir gece geçti. Hatunu kocasının yüzüne bir baktı, (adam) saman gibi sararıp gitmiş.

-Sana ne oldu? Hâlin pek perişan ya? diye sordu hanımı. Vezir, melike Gülrüh’u tarif ederek bu beyiti okudu.” UHD 357

-Kâşğârniñ kök amuti,-dedi amuttin bir danini elip, közigä sürtkän Rozi.

-Turgansiri şerinlişip ketidu. Yesilä, közliri roşanlışip, jüräkliri yaşnap ketidu. Alsila, Zamancan.

“-Kâşgar’ın yeşil armutu, dedi armuttan bir tanesini alıp gözüne sürten Rozi.

-Durdukça güzelleşip gider. Yeseniz, gözleri parlayıp, yürekleri kıpır kıpır ediyor. Alsanız, Zamancan.” JS, 250

Tohtidi bir kaçä rät çillap horaz,

Padilar otlak izläp yürüp kätti.

Räñ tüzäp eçilğanda bağda güllär,

Bulbullar händan urup külüp kätti.

“Durdu birkaç kere ötüp horoz,

Sürüler otlak arayıp yürüyüp gitti.

Renk düzüp açılınca bağda güller,

Bülbüller mutlu olup gülüp gitti.” KÄ, 98

Şe'ir hām hösni, hām pıjı, hām tikini, hām yopurmiği bar gülgä oħşap ketidu ki, hösni bilän dilni özigä mäptun kılar.

“Şiir hem güzelliği, hem kokusu, hem dikenini, hem yaprağı olan güle benzer. Çünkü güzelliği ile gönlü meftun eder.” AÖŞ, 596

Kün külüp çıktı. Karlık çokkılar kuyaş zıyasidin çaķnap kätti.

“Gün doğdu. Karlı tepeler güneş ışığından dolayı parlamaya başladı.”

ÄÄ, 112

12. 3. 1. 2. kät- esas fiildeki iş, oluş ve hareketin süreklilik içinde işlenişini bildirir.

Niçün uzak çağlardın beri, bizgä kün nuri tägmäs? Niçün asminimiz haman tumanlık, haman bulutluk, haman tutuk? Bir kün mu oçuk bolğini yok, bir kün mu haman bizgä tün! Ömür lay su kabi ekip kätmäktä. Hər çağ, hər zaman köñlimiz sunuķ...

“Niçin uzun zamandan beri bize güneşin nuru ulaşmaz? Niçin asmanımız daima dumanlı, daima bulutlu, daima kapalı? Bir gün bile açık olduğu yok, her gün bizim için daima gece! Ömür, bulanık su gibi akıp gitmekte. Her zaman, her vakit gönlümüz kırık...” AÖŞ, 586

Pazilniñ esiğa 1864 jildiki Gulca isiyani çüşüp kätti. Şu vakte, Uyğur, Tuñğanlar birläşkän. Ularnıñ başlıqliri Kur'an tutuşup, kāsām-yad kılişkan.

“Fazıl'ın aklına 1864 yılındaki Gulca isyanı düştü. O zaman, Uygurlarla Tunganlar (Çinli müslümanlar) birleşmiş. Onların liderleri Kur'an'ı tutarak, yemin etmişler.” JS, 138

Ĥocabäĥt öygä kirip olturdi. Ĥocabäĥtniñ ĥotuni hər küni bir ķetim tamni cicip koyatti, şundaķ ķilip ottuz säkkiz kün boldi. Ĥotuniğa ottuz säkkiz häptä bilinip kätti. Ĥotuni öy ĥäcisidin zerikti.

“Hocabaht sürekli evde oturuyordu. Hocabaht'ın hatunu her gün sofraya bir parça yemek koyuyordu. Bu şekilde otuz sekiz gün geçti. Bu durum hatununa otuz sekiz hafta gibi geldi. Hatunu evin ihtiyaçlarından bıkmıştı.” UĞD 113

*Tova dāp tuttum yaķa hārbir ķarap ātrapķa mān,
Tolģinip kātīm yılan ķakķan kābi azapta mān.*

“Tövbe diye tuttum yaka, her tarafa bakıp ben,
Kıvranıp gittim yılan sokmuş gibi azapta ben.”

AÖŞ, 374

*Ularıñ köz aldida yeķimliķ küz aptivida altundāk tavlinip turģan
bepayan etizliķ küzlük hosul ķuķıģını kāñ eķip turmakta. İli dāriyasi bolsa,
ķuyaş nurida simaptāk paķirap ketiptu.*

“Onların gözünün önünde parlak güz güneşinde altın gibi olgunlaşmakta olan uçsuz bucaksız ekilmiş güzlük ürün kucağını genişçe açıp durmakta. İli nehri ise, güneşin altında gümüş gibi parlayıp gıtmış.”

M, 111

*Anisi Ėocazadidin ğām ķilatti. Ėoca bir nāķķā kündin beri heķ nārsā
yemidi. Ėoca bu kitabni oķuş bilān **bolup ketip**, aş-tamaķtin ķaldi. Keķā-
kündüz oķup mūlahizā ķilip gah yıģlap, gah külüp kūn ötküzdi.*

“Anası Hocazadeden dolayı üzgündü. Hoca birkaç günden beri hiçbir şey yemiyordu. Hoca sürekli bu kitabı okumakla meşgul olup yemeden içmeden kesildi. Gece gündüz bu kitabı okuyup mūlahaza edip gah ağlayarak, gah gülerek gün geçiriyordu.” UĖD 124

*Pārhad bu sözni ańlap ķattıķ bir ah tartti. Ėolidiki paltini taģķa kūķāp
urganidi. Taģdin yalķun ķikip, şu yalķunda **kōyüp kātti**. Taģdiki keyik,
kāptār, ğaz, tuma, şir, ķaplanlar Pārhadniñ cāsitini halka řāķlidā orap
közidin kanliķ yaş tōķüşti.*

“Ferhad bu sözü duyunca kuvvetli bir ah çekti. Elindeki baltayı dağa bütün gücüyle vurmuştu. Dağdan ateş çıkınca, bu ateşte yanıp gitti. Dağdaki

geyik, güvercin, kaz, turna, arslan ve kaplanlar Ferhad'ın cesedini halka şeklinde çevirip gözlerinden kanlı yaş döktüler." UHD 38

Tuñlar artilğan eşäkni soñdap kelivatқан adām nemilärnidu ğiñşiğandäk kılıdu vā arılap-arılap: Kihā, haramlıklar, kihā! dāp qoyidudā, yānā baş-uçı yok ħıyalğa çömüp ketidu.

"Fıçılar asılmış eşeği takip edip gelmekte olan adam birşeyler homurdanarak ve arada bir: Kihe, namussuzlar, kihe! deyiverir ve yine başı ucu yok hayallere dalıp gider." JS, 50

12. 3. 1. 3. *kāt-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin beklenmedik bir anda tez bir şekilde ortaya çıkışını ve hareketin belirli bir zaman içinde akıp gidişini anlatır.

Gülmährām "yak" dāyışkā pätinalmidi. Çünki Āşkāmi rānjitişni ħalimayvatatti. Şuñā dāligulluk içidā ağızidin ihtiyarsız "mağul" dāgān gāp çıkip kätti.

"Gülmehrem "yok" demeye cesaret edemedi. Çünkü Asker'i gücendirmek istemiyordu. Bunun için şaşkınlık içinde ağzından gayri ihtiyarı "tamam" diye bir söz çıkıp gitti. ĀS, 18

Çiraylıq yaz ayları qandaq ötüp kätti?! Bilgili bolmaydu!...

"Güzel yaz günleri nasıl geçip gitti?! Anlamak mümkün değildir!..."

KBÇ, 66

Bu ikki ay ularğa kündäkmü bilinmäy tez ötüp kätti.

"Bu iki ay onlara gün gibi gelip geçip gitti." ÄÄ, 81

-Boldi, uniñğa dāħli kılmañlar, qazanğa ot qalisun dāp Ħocazadini ot qalıgılı koydi. Ħocazadā ot qalaşni bilmäs idi. Bir bağ otunni uçakğa bir yolu saldı. Qazan qaynap teşip kätti, oçaqniñ çalmisi yerilip qazan örüldi.

“-Tamam, ona engel olmayın, kazan için ateş yaksın diye hocazadeyi ateş yakmak için bıraktı. Hocazade ateş yakmasını bilmez idi. Bir bağ odunu ocağa bir kerede attı. Kazan kaynayıp taşıp gitti, ocağın duvarı yarılıp kazan devrildi.” UHD 110

*Älkissä: Mälikä Gülrüh keçidä balihanidin arğamça bilän çüşüp **keçip kätkänliki** esimizdä. Şu keçisi cohot uyjudin oyğandi. Bir qarapla, Mälikinñ yokluğunu bildi.*

“Kissa: Melike Gülrüh’un geceleyin ikinci kattan urganla inip kaçıp gittiği aklımızda. O gece kâfir uykudan uyandı. Bir baktı hemen Melike’nin yokluğunu anladı.” UHD 333

-Uhlap kaldilimu, ökäm?

-Yaq, Abduniyaz aka. Mänma hissiyatğa çömüp kättimmu, **uykum keçip kätti.**

“-Uyuyup kaldın mı, kardeşim?

-Yok, Abduniyaz ağa. Ben de hissiyata dalıp gittim de, uykum kaçıp gitti.” ÄÄ, 74

-Ässalam begim, huş kăptila, dedi çoğan sap Kâşğâr täläppuzida, ikki qolını köksigä koyup. Uniñ şähla közliridä birdinla yaş **eķip kätti.**

-Selâm beyim, hoş gelmişler, dedi gürültüyle saf Kâşgar telâffuzuyla, iki elini göğsüne koyarak. Onun ceylan gözlerinden birden yaş akıp gitti.

OZ, 106

-Çekinmäymiz!

-Özimizni pida qilimiz!

Havada güldiräk sada yañrap kätti.

“-Çekinmeyiz!

-Özümüzü feda ederiz!

Havada gürültülü bir seda yankılanıp gitti.” JS, 63

*Däriyadin kötirilidiğan leçäk siman yenik tuman yâr betigä aq çayşap yayğandäk, kötirligändä vadiğa **siñip kätti**.*

“Nehirden yükselen bir örtüye benzeyen hafif duman, yeryüzüne ak çarşaf yaymış gibi yükseldikten sonra vadiye sinip gitti.” ÄÄ, 112

12. 3. 1. 4. *kät-* tasvir fiili olumsuz durumda da esas fiile bağlanır. *kät-* tasvir fiilinin bu şekilde kullanıldığı birleşik fiil yapılarında esas fiildeki iş, oluş ve hareketin olumsuz sürekliliği ifade edilir.

*-Älvättä çarisi bar. Bunça **kayğurup kätmäñ**, män sizni şahzadä Pärvizniñ keşiğa yätküzimän, döp cavap bärdi Şapur. Melikä Şerin bu sözni añlap köp hoşal boldi.*

“-Elbette çaresi var. Bu kadar kaygılanıp gitmeyin, ben sizi şehzade Perviz’in yanına ulaştırırım, diye cevap verdi Şapur. Melike Şirin bu sözü duyunca çok memnun oldu.” UHD 38

*-Sän kätssäñ, bizni böri **yöp kätmäñ**, Gasiliñ. Lekin äqidä-işänçini lät kılğanlığıñ äläm kılıdu! döp räncidi Hocaniyaz.*

-Hapa bolma, hacıka, başqa ilacım yok... Sän aka, män uka...

“-Sen gidersen, bizi kurt yiyip gitmez, Gasilin. Lâkin inancını kaybetmen elem verici! diye gücendi Hocaniyaz.

-Kederlenme, hacı ağa, başka çarem yok... Sen büyük, ben küçük...”

13. *qıl-*

13. 1. Yapı

qıl-, kapalı tek heceden müteşekkıl bir kök fiildir. Eski Türkçe döneminden beri yardımcı fiil olarak geçişli birleşik fiiller kuran *qıl-*, bugün de Türk yazı dillerinin pek çoğunda aynı şekilde kullanılmaktadır. Fiil, Yeni Uygur Türkçesinde, fonetik açıdan Eski Türkçe dönemine göre herhangi bir farklılık göstermez (Clauson 1972: 616).

13. 2. Kullanım

qıl-, yardımcı fiilinin isimlerle birleşik fiil kurduğu söylenmektedir. Ama bu incelemede söz konusu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bir tasvir fiili oluşturduğunu tespit ettik. Bulmuş olduğumuz örneklerin azlığı fiilin bu şekilde kullanımının pek işlek olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak fiilin bu şekilde zarf-fiil ekiyle birleşik fiil kurması fiilin kullanımı ile ilgili yeni bir gelişme olarak görülebilir. Şimdi *qıl-* fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanma şartlarını görelim.

13. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili gramerlerde ve Uygur *Tiliniñ İzahlıq Luğiti*'nde bahsedilmeyen fiilin bu kullanımını taramış olduğumuz metinlerden tespit ettik. Söz konusu cümle örneklerinde *qıl-* fiilinin esas fiile *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlandığını gördük. Fiil, ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */i/*, */u/*, */ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *qıl-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurduğu bu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + *-(l)p qıl-*

arılup qılğan < *arıl-a-p qıl-ğan*

kesip qılğan < *kes-ip qıl-ğan*

tutup qılğan < *tut-up qıl-ğan*

13. 3. İşlevler

kil-, temel olarak isimlerle birlikte birleşik fiil oluşturan bir yardımcı fiildir. Fiilin Yeni Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil ekli biçimlerle birlikte kullanılması, yani tasvir fiili olarak her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiiller oluşturmaları, ilgi çekicidir. Şimdi tespit etmiş olduğumuz örnek cümleler üzerinde *kil-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte hangi işlevlere sahip olduğunu görelim.

13. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

13. 3. 2. *kil-* tasvir fiili, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin daha önceden tamamen yerine getirildiğini, gerçekleştirildiğini ifade eder.

Tün yerim boğuça kitap mua mile kilişip olturdi. Andin mâşällärni yandurup koyup yatti, közi uykuğa bardi, Mälikä Gülrux şundaq bir çüş kördiki, u on yigirmä kenizäk vä orda kızlırını arkısığa sälip Pärhad-Şerin üçün tağ kesip kılğan tağ içidiki çahar bağka seyr-tamaşağa bardi.

“Gece yarısı oluncaya kadar kitap okuyup durdu. Sonra fenerleri yakıp yattı, gözü uykuya vardı, Melike Gülrüh öyle bir düş gördü ki, o, on yirmi cariye ve ülkenin kızlarını arkasına alıp Ferhad’ın Şirin için yardığı dağın içindeki Çahar Bağ’a gezinmeye gitti.” UĞD 290

Majuñyiñ degän lomoda Kuran tutup kılğan gädisigä gupa kılmay, bizlärmni aldidi, xiyanät kildi.

“Majunyin denen tellâl Kur’an tuttuğı gövdesine vefa göstermeyip, bizleri aldattı, hıyanetlik yaptı.” ÄÄ, 84

Tätil münasiviti bilän bir kaçä şähärmni arilap kılğan säpärimdä bu ağınam köz aldimdın zadila kätmidi.

“Tatil münasebeti ile birkaç şehri dolaştığım seyahatimde bu arkadaşım gözümün önünden hiçbir zaman gitmedi.” KBC, 40

14. kir-

14. 1. Yapı

kir-, kapalı tek heceye sahip bir kök fiildir. Nesne almaz. Eski Türkçe döneminden beri hem müstakil hem de yardımcı bir fiili olarak kullanıla gelmiş olan fiil, bazı lehçelerde ilk seste *k-* > *g-* değişimine uğramıştır (Clauson 1972: 735-736). Bu bakımdan fiilin Uygur Türkçesindeki durumu Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerine kıyaslandığında herhangi bir farklılık göstermez.

14. 2. Kullanım

kir-, yardımcı fiil olarak Kutadgu Bilig metinlerinde esas fiile bağlanırken *-p* ve *-U* zarf-fiil eklerini almıştır. *okıp kirdi* < *okı-p kir-di* "çağırmaya niyetlendi", *aytu kirdi* < *ayt-u kir-di* "söylemeye başladı", *irlü kirdi* < *iril-ü kir-di* "küçülmeye başladı" vb. (Clauson 1972: 736).

Çağatay Türkçesi döneminde *{-ş-}* eki ile türeyerek *kiriş-* şeklinde kullanılmaya başlar. Bu dönemde tasvir fiili olarak esas fiile bağlanırken *-A* zarf-fiil ekini almıştır. *yamğur yağa kirişti* < *yamğur yağ-a kiriş-ti* "yağmur yağmaya başladı" (Eckmann 1996: 99).

Scharlipp'in *Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* adlı çalışmasında eksik kalmış olan fiillerden biri de *kir-* fiilidir. Bugün bu fiil Uygur Türkçesinde tasvir fiili görevinde kullanılmakta ve esas fiile yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. Şimdi Yeni Uygur Türkçesinde *kir-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanımını inceleyelim.

14. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */l/, /u/, /ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak birleşmektedir. Uygur Türkçesinde *kir-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanımından ortaya çıkan birleşik fiil yapısını şu şekilde formüllestirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p kir-

<i>siñip kirdi</i>	< <i>siñ-i-p kir-di</i>	"sindi"
<i>dämläp kirdi</i>	< <i>dämlä-p kir-di</i>	"demlemeye başladı"
<i>elip kirdi</i>	< <i>el-i-p kir-di</i>	"getirdi"
<i>kötürüp kirkändä</i>	< <i>kötür-ü-p kir-gän-dä</i>	"kaldırırken"
<i>koşulup kirdi</i>	< <i>koşul-u-p kir-di</i>	"katıldı"
<i>köçüp kirip</i>	< <i>köç-ü-p kir-i-p</i>	"göçünce"

14. 3. İşlevler

Uli Schamiloğlu, *kir-* tasvir fiilinin esas fiildeki iş, oluş ve hareketin işlenişindeki kuvveti ve şiddeti gösterdiğini söyler (Schamiloğlu 1996: 165). *Hazirki Zaman Uygur Tili* adlı eserde *kir-* fiilinin *çik-* ve *çüş-* fiilleri gibi kendi leksik anlamına uygun olarak esas fiildeki hareketi herhangi bir tarafa doğru yönelttiği belirtilmektedir (Kaydarov 1966: 193).

Clauson, *kir-* fiilinin tasvir fiili görevindeyken yeni başlamış, tam oluşmamış ve gelişmemiş bir iş ve oluşu bildirdiğini ifade eder (Clauson 1972: 736).

Eckmann, fiilin *kiriş-* şeklinin girişmek, başlamak anlamlarında kullanılan bir yardımcı fiil olduğunu söylemektedir (Eckmann 1996: 99). Şimdi *kir-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte ortaya çıkan işlevlerini inceleyelim.

14. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

14. 3. 1. 1. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin şiddetini ve kuvvetini anlatmaya yarar.

Dadisiniñ vapatidin keyin, anisi Galcat yezisidiki Toqılâk Yüz Begi degän kişigä yatlık bolğan. Velibay yigirmä yaşıldin aşqanda, Galcattin Gulciğa köçüp kirip, halliğ kişilärniñ ticaritini başquruşqa kirişkän vâ özimu beyişqa başlığan.

"Babasının vefatından sonra, anası Galcat ovasındaki Tokilek Yüz Bey'i deneni kişiyle evlenmiş. Velibay yirmi yaşını geçince Galcat'tan

Gulca'ya göçüp varlıklı kişilerin ticaretini yönetmeye girişmiş ve kendisi de zenginleşmeye başlamış." OZ, 74

Yämändin kalgän älçilär bu yärdin Yämängä barğan älçilärgä қоşулup kirdi. Yämän älçiliri Mälikä Gülrüh, şahzadä Pärühni mundaқ bähäyvät sältänät üstidä körüp häyran boldi.

"Yemen'den gelen elçiler buradan Yemen'e giden elçilere katıldı. Yemen elçileri Melike Gülrüh, şehzade Perruh'u bu şekilde gösterişsiz bir saltanat üstünde görünce hayret ettiler." UHD 44

Şundaқ boluşıǵa қаримай, 1951 yilidin başlap Şinjañǵa қаритılған мәдәният siyasiti түрлүк til-yeziqta näşir қilingan materiyallar vasıtisi bilän tarihtin buyanқи äñ yukuri дәrijidä siñip kirdi.

"Böyle oluşuna bakmadan, 1951 yılından itibaren Şincan için uygulanan medeniyet siyaseti, çeşitli dillerde neşredilen eserler vasıtası ile tarihten buyana en üst dereceye yerleşti." UYT, 6

Gülmähräm kündä ularǵa tamaқ sunup bärätti yaki tamaққа täklip қилип kirätti. Şu çağlarda u Äşkärniñ ustisiǵa säzdürmäy özigä yär astidin işkraz közlerini tikip külüp turǵinini körüp yüzi қизirip, hoduқup kätätti.

"Gülmehrem, her gün onlara yemek sunup verir veya yemeğe çağırırdı. O sıralarda, Esker'in ustasına sezdirmeden kendisine yer altından aşkraz gözlerini dikip gülüp durduğunu görünce yüzü kızarıp, telâşlanıp giderdi." AS, 10

14. 3. 1. 2. kir- yardımcı fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte *al-* fiiline bağlanınca "getir-, götür-" anlamını karşılar. Bu iki kelimenin leksik olarak birleştiğini gösterir. Şekil olarak tasvir fiili yapısında olmasına rağmen bu birleşmede *kir-* fiili, tasvir fiili görevinde kullanılmamıştır.

-Äy oğlum, bu yigitni öyge **elip kiriñ**, hoşığa kalgändä söz sorayli,- dedi. Oğli şahzadini yölöp öyigä **elip kirdi**. Añğuçä şahzadä Perruh hoşığa keldi.

“Ey oğlum, bu yiğidi eve götürün, kendisine gelince konuşalım, dedi. Oğlu, şehzadenin koluna girerek eve getirdi. O arada şehzade Perruh kendine geldi.” UHD 315

-Balam,-däptu bovay çoñ oğlığa sivetni körsitip, çiliğimiz teşilip qaptu, sivättä su **epkirgin**.

“-Yavrum, demiş ihtiyar büyük oğluna sepeti göstererek, “kovamız delinmiş, şu sepetle su alıp gel.” UHM, 134

15. koy-

15. 1. Yapı

koy-, kapalı tek heceden oluşan kök hâlinde geçişli bir fiildir. Necmettin Hacıeminoğlu, bu fiilin Eski Türkçe döneminde *ko-* şeklinde olduğunu ve {-d-} fiilden fiil yapma ekiyle genişlediğini belirtmektedir. Söz konusu ek zamanla d>z>y değişimine uğramıştır (Hacıeminoğlu 1991: 31; Clauson 1971: 595). Fiilin ses yapısında Eski Türkçe ile Uygur Türkçesi arasında bu değişikliğin dışında herhangi bir farklılık görülmez. Bugün yaşayan Türk lehçelerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı fiil olarak oldukça sık bir kullanıma sahip olan fiil birtakım ses farklılıkları sergilemektedir (KTLS 1991: 504-505).

15. 2. Kullanım

koy-, Eski Türkçe döneminden itibaren yardımcı fiil olarak kullanılmakta olan bir fiildir. Söz konusu fiil Eski Türkçe döneminde esas fiile bağlanırken sadece -p zarf-fiil ekini almaktadır (Gabain 1988: 91). Bugün *koy-* tasvir fiili bazı çağdaş Türk lehçelerinde Eski Türkçe döneminde olduğu gibi sadece -p zarf-fiil eki ile kullanılırken bazılarında ise -A;-y zarf-fiil ekini de alabilmektedir (Hacıyev 1966: 134; Iskakov 1974: 268-269; Arat 1987: 20-21).

koy- tasvir fiili Uygur Türkçesinde esas fiile üç şekilde bağlanır:

- a) -p zarf-fiil eki ile,
- b) -mAy zarf-fiil eki ile,
- c) -gili zarf-fiil eki ile,

Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesindeki kullanımlarını sırayla inceleyelim.

15. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

koy- tasvir fiili Uygur Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan -p şeklinde ünsüzle bitenlere ise araya /l/, /u/, /ü/, bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanmaktadır. *koy-*, meydana gelen birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır. Birleşik fiille ilgili bütün çekimler *koy-* fiili

vasıtasıyla gerçekleştirilir. Söz konusu yapıyı kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p koy-

<i>koşup koydi</i>	< <i>koş-u-p koy-di</i>	“ekledi”
<i>yätküzüp koyimiz</i>	< <i>yätküz-ü-p koy-i-miz</i>	“yetiştirelim, iletelim”
<i>yalap koydi</i>	< <i>yala-p koy-di</i>	“yalayıp durdu”
<i>bilip koy</i>	< <i>bil-i-p koy</i>	“bile koy”
<i>tonutup koyğan</i>	< <i>tonut-u-p koy-ğan</i>	“tanıtıp koyan”

koy- tasvir fiili Uygur Türkçesinde ikinci olarak *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurar. Bazı örneklerde *-mAy* zarf-fiil eki *-ağ* edatıyla birleşerek genişler ve *-mAyAğ* şekline gelir (Nadzip 1971: 126). Uygur Türkçesinde *koy-* tasvir fiilinin bu zarf-fiil eki ile birlikte oluşturmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -mAy/-mAyAğ koy-

<i>cazalimay koymas</i>	< <i>cazali-may koymas</i>	“mutlalaka cezalandırır”
<i>sorimay koy</i>	< <i>sorimay koy</i>	“sorma”
<i>barmayak koy</i>	< <i>bar-mayak koy</i>	“gitme, gitmeye koy”
<i>arilaşmayak koy</i>	< <i>arilaş-mayak koy</i>	“karışmaya koy”
<i>almayak koyuñ</i>	< <i>al-mayak koy-uñ</i>	“almaya koyun”

15. 2. 3. -ğili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde *koy-* tasvir fiili ile kurulan bir başka birleşik fiil yapısı da *-ğili/-gili* zarf-fiil ekiyle birlikte oluşturulmaktadır. Uygur Türkçesi metinlerinde bu zarf-fiil ekiyle kurulan birleşik fiil yapısı diğerlerine göre daha az görülür. Söz konusu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -ğili/-gili koy

kelgili koymidi < *kel-gili koy-mi-di* “gelmek için izin vermedi”

uğligili koymaysen < *uğli-ğili koy-may-sen* “uyutmuyorsun”

15. 3. İşlevler

Uygur Türkçesinde *koy-* tasvir fiilinin işlevlerini birlikte kullanıldığı zarf-fiile göre üç ayrı başlık altında ele almak gerekir. Fiilin Uygur Türkçesindeki işlevlerine geçmeden önce *koy-* fiili hakkında bilim adamlarının görüşlerine bir göz atalım.

Gabain'e göre *koy-* yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin uzun süre devam ettiğini anlatmaya yarayan *deskriptif* bir fiildir (Gabain 1953: 21). Zeynalov, bu fiilin *ver-*, *dur-*, *gel-* fiilleriyle birlikte *hareketin sürekliliğini ve aniliğini bildiren birleşik fiiller* kurduğunu belirtir (Zeynalov 1986: 467). Uli Schamiloğlu, *koy-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında esas fiildeki iş, oluş ve hareketin ansızın bittiğini, tamamlandığını belirten birleşik fiil yapıları oluşturduğunu söyler (Schamiloğlu 1996: 161).

Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi adlı eserde *koy-* yardımcı fiili *bol-* ve *kal-* yardımcı fiilleri ile birlikte ele alınmaktadır. Bu üç fiil esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını gösteren birleşik fiiller kurar (Şilyaň 1996: 464).

Şimdi Uygur Türkçesinde *koy-* yardımcı fiilinin işlevlerini birlikte kullanıldığı zarf-fiil ekinin türüne göre ayrı ayrı başlıklar altında sırayla ele alalım.

15. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

Uygur Türkçesinde *koy-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılmasından ortaya çıkan işlevleri Uygur Türkçesi metinlerinden hareketle açıklayalım.

15. 3. 1. 1. *qoy-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sona erdiğini, tamamlandığını belirtir.

Qoş mǎñgüzlük İskändār

Başlap kǎlgändä hātār,

*Uniñ ötar yolini **tosap qoyğan** mǎn idim,*

*Şärkliğniñ küçini **tonutup qoyğan** mǎn idim,*

“Çift boynuzlu Iskender

Başlayıp gelende tehlike,

Onun geçtiği yolu kesen ben idim,

Şarklının gücünü tanıtan ben idim,”

AÖŞ, 482

*Kanariğa qoyniñ kallisini **esip qoyup**, işť göşini satqandäk, bugün täñlik vǎ demokratiyani vǎdä qilivatқан Şiñşesäy ätä üzini örüp, vǎtinimizni zulum oçıǵıǵa aylandurmişıǵa kim kapalätlik beräläydu,-dedi Zaman häsrätlik avazda.*

“Kenarina koyunun kellesini asıp, it eti satmak gibi, bugün eşitlik ve demokrasi sözü vermekte olan Şinşesey’in öbür yüzünü çevirip, vatanımızı zulüm ocağına döndürüşüne kim kefâlet verebilir, dedi Zaman hasret çeken bir şekilde.” JS, 406

*-Häy şahim,-dedi mülazımlardin biri,-başqa yurttin äqillik hām kelişkän bir yigit kǎldi. U at baqımǎn dāydu. Şuni şahzadigä **hāmrah qilip qoysaq uniñ bilān sirdaş bolup qalar.***

“-Hey şahım, dedi mülazımlardan biri, başka bir yurttan akıllı ve yakışıklı bir yiğit geldi. O, at bakarım diyor. Onu şehzadeye yoldaş edersek onunla iyi dost olur.” UĞD 26

-Meniñçä, Rozi bay, Mǎnsuraĥun, Nǎzār qazilar muvapıq...

*-Sizni **qoşup qoysaq** nemä dāysiz? dedi özini çätkä elivatқан Tursun babiniñ quvluǵini bilgän Şiñşäsäy.*

“-Bana göre, Rozi Bey, Mensurahun, Nezer Kadı uygun...”

-Sizi de katsak ne dersiniz? dedi kendisini kenara çeken Tursun babanın kurnazlığını bilen Şinşesey.” JS, 111

*Däryalarda lähãñ, cäzirilärdä hayatiŕğa kãst kılguçi vâhşiy hayvanlar uçrap ıalsa etip öltürgäysän, -padişah sözini davamıllıq ata buvisidin miras kalgan okyani şahzadigä bârdi vâ özi üç künlük yârgiçä berip **uzitip koydi.***

“Nehirlerde balıkçıl kuşu, çöllerde hayatına kast edecek olan vahşî hayvanlarla karşılaşırsan atıp öldüreceksin, padişah sözünü söylerken atasından miras kalan ok ve yayını şehzadeye verdi ve üç günlük yolculuğa uğurladı.” UHD 272

15. 3. 1. 2. koy- tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin belirli bir kesinlik içinde yerine getirilişini ifade eder.

Şundin keyin u avazni kôtirip Arslanğimu, nâvgärlärgimu tãñ karitip hitap kildi:

*-Biz ularğa öz küçimizni **körsitip koyimiz!***

“Bundan sonra o, sesini yükselterek Arslan’a da askerlere de aynı şekilde hitap etti:

-Biz onlara kendi gücümüzü gösteririz.” T, 14

Däptu: “Äy hãk, sãn buni añlap koyuş,

*Ukmiğan bolsañ bugün **ukup koyuş!***

Bu zimin äsli maña ata miras,

Bundan bolğan hämmä nãrsä maña has!

“Demiş: “Ey halk, sen bunu dinle!

Duymamış olsan da bugün duy!

Bu zeminin aslı bana atadan miras,

Burada olan her nesne bana has!” AÖŞ, 576

Öygä yoşurunuvalğan ikki çerik çikişip, Äşkärniñ qolıǵa koyza seliştı.

-**Bilip koy, qora qosak, bu koyza maña ämäs, özäñgä selindi, özäñgä!-dedi Äşkär gäzäp bilän.**

“Eve gizlenmiş olan iki savaşçı çıkarak Asker’in eline kelepçe taktı.

-Iyice dinle, tepsı karınlı, bu kelepçe bana deǵıl kendine takıldı, kendine! dedi Asker öfkelenerek.” M, 121

-Undaǵ bolsa, arımızdiki at baqquçılardin biri kesäl bolup yetip qaldı.

Sän şuniñ omidä işlä. Seni padişahqa mälum qilip koyaylı.

-Maqul,-dedi Şapur ve Mirahorlarǵa qoşuldı.

“-O halde, aramızdaki at bakıcılarından biri hasta olup yatıp kaldı. Sen, onun yerinde çalış. Seni padişaha bildireyim.

-Tamam, dedi Şapur ve Mirahorlar’a katıldı.” UĞD 33

Ämma, äläm ädämlikiñgä qaraydu. Zemin ädämlikiñni soraydu. Şuña, tokluqtın özünı tuymıǵanda, aç qalğan, qalidıǵan çağlırıñni **oylap koy.**

“Ama, âlem adamlıǵına bakar. Zemin adam olmanı ister. Bunun için tokluktan özünü duymadıǵın zaman, aç kalmış ve kalacak zamanlarını düşün.” ÇM, 54

Bizniñ düşmân hakimiyät üstidä tıǵan gomından ämäldarlırı vä ularnıñ qol çomaklırı. Umumiy Ėitay ħälkı ämäs, ukup koyuñ.

“Bizim düşman üstündeki hakimiyetimizi Milliyetçi Çin Partisi’nin bürokratları ve onların yaptığı plânlar sağlamıştır. Bütün Çin halkı deǵıl, bilin.” JS, 62

Äy canabi muhtäräm,

Bilip koyuñ şuni häm.

Tariħ digän kitapniñ ħeti mändä pütülgän,

Ni-ni çigiş tügünlär mäniñ bilän yeşilgän.

"Ey cenab-ı muhterem,
Bilip koyun bunu hem.
Tarih denen kitabın hattı bende yazıldı,
Nice bağlı düğümler benimle çözüldü."

AÖŞ, 484

qoy- tasvir fiilinin olumsuz kullanıldığı durumlarda ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kesinlikle yerine getirilmemesi gerektiği anlaşılır.

*Yigitlär nemä qılsa ançimu äyip hesaplanmaydu. Ämma qızlarğa äyip sanilidu. Şunça läşkärlämiñ arisida öziñizni malamätkä **yeqinlaşturup qoymañ**. Kişilär sizni äyipläp söz-çöçäk qılışidu.*

"Yiğitler ne yapsalar o kadar da ayıp görülmez. Ama kızlar için ayıp görülür. Bu kadar askerin arasında kendinizi iftiraya yaklaştırmayın. Kişiler sizi ayıplayıp lâf söz eder." UHD 53

15. 3. 1. 3. *qoy-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bir defaya mahsus işlenip geçtiğini bildirir.

*Bu çağda ikinci kāvättiki iş bölmişiniderizisidin baykap tıan Şiñdübän: "Uh..." döp yenik tinik aldidä, qanğa toyğan ilpizdäk, ikki cavğıyini **yalap qoydi**. Bağ içini bolsa, vahim qorkunuç sükünati besivalğan edi.*

"Bu sırada ikinci kattaki çalışma odasının penceresinden bakıp duran Şindüben: "Uh..." diye hafif bir nefes aldı ve kana doymuş pars gibi, iki yanağını yaladı. Bağ içini ise, korkunç bir sükûnet basmıştı." JS, 209

Bu qetim közini açtı Mayimhan.

*-**Oñitip qoy** devidiñgu, qızım!-dedi ana közini uykidin ararla açkan kızığa, eçingän tavuş bilän.*

-Qaysi vak boldi, apa?

"Bu defa gözünü açtı Mayimhan.

-Uyandırın demiştinya kızım! dedi anası, gözünü uykudan zorla açan kızına acıyan bir sesle.

-Saat kaç oldu, anne?" M, 71

-Män sizgä mehman kütüşniñ yaǵşı bir çarisini **ögitip qoyay**, mehmanni kütüş-kütmäslikni şuniñğa qarap bir täräp qiliñ.

-Däp bekiña qeni, qandaq çarä u?

"Ben size misafir karşılamanın iyi bir yolunu öğreteyim, misafiri karşılamaı ona göre bir tarif edin.

-Söyle bakayım hadi, nasıl bir yol o?" CM, 47

Mäniñ eytkanlirim helik aǵzidiki gäplär. Bälkim elip-qaçtı gäplärdur. Helik nemini demäydu,-däp **qoşup qoydı** säl äymängän Yunus.

"Benim söylediklerim halkın aǵzındaki sözler. Belki dedikodu şeklinde sözlerdir. Halk birçoğunu da söylemiyor, deyip ekleyip koydu biraz çekinen Yunus." JS, 80

Sözgä çıkqanda, aldi bilän cañcuñğa tüzim qilişni, söziñizdä cañcuñniñ alıycanap püzilätlerini mahtap ötüşni untup qalmañ!-däp **külüp qoydı** pän yavnän.

"Söze başlayınca, öncelikle generale tazimde bulunmayı, yüce faziletlerini övmeyi unutmayın! deyip gülüp geçti fen öğretmeni." OZ, 10

Tuyuksız qoyulğan bu soaldin Şiñşesäy hoduqmidi. Bu kämgiçä dölät miqiyasida orun tutudığan bu hil mäsiliär söhbitigä dañıl bolmiğan bolsimu, şu mäzgillärdä Şincañ mäsilisi üstidä, Şincañni dähilsiz Hıtayniñ ayrılmas ölkisi qiliveliş üçün baş qaturuvatқан gomindan säyasätçiliriniñ tüp mähsätliridin hävärdar bolğaçқа cavap ornida **heciyip qoydı**.

"Ansızın sorulan bu sorudan Şinşesey heyecanlanmadı. Bu güne kadar devlet seviyesinde yer alacak olan bu tür meselelerin sohbetine girmemiş olsa da, şu sıralarda Şincan meselesi üstünde, Şincan'ı alâkası olmayan Çin'in ayrılmaz ülkesi yapmak için kafa karıştıran Milliyetçi Çin Partisinin siyasetçilerinin temel maksatlarından haberdar olduğu için cevap yerine gülümseyip geçti." JS, 12

koy- tasvir fiili *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte de birleşik fiil oluşturmaktadır. Bazı örneklerde *-mAy* zarf-fiil ekinin *-aķ* edatını alarak genişlediği örnekleri de görmek mümkündür. Şimdi *koy-* tasvir fiilinin bu zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

koy- tasvir fiili *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve harekete getirilen sınırlamayı, engel olmayı anlatır.

-Mamutķa, apamdin ānsirāp ķaldim, kesāl bolup ķalmıgandu?

*-Hāy...boldi **sorimay koy**, bu Hezim degān kispuruķ...*

"-Mahmut ağabey, anamdan endişelenip kaldım, hasta mı oldu acaba?

-Hey...yeter sorma, bu Hazim denen sahtekār..." KBC, 66

Zarf-fiil ekinin *-aķ* edatıyla genişlemiş olduğu örneklerde bu anlam daha kuvvetli bir şekilde ortaya çıkar.

Hāytbakiniñ ikkilānmāyla cavap bārginigā kōñlidā razilik rāhmitini okudi Mayim.

*-Sān **barmayak koy**. Ātiñni berip tursañ, boldi.*

-Barma desāñ, barmay. Amma lekin barar cayıñni eytip berisān!

"Heytbaki'nin tereddütsüz cevap vermesine gönülden teşekkür etti Mayim.

-Sen gitme. Adını versen, olur!

-Varma dersen, varmayayım. Lâkin, gittiğin yeri söyleyivereceksin!"

M, 75

*-Āhtāmni tilģa **almayak koyuñ**, gañguñ,-dedi Mayim ünini kōtirip. – Kural kūçigā tayinip, aciz kızni moşu katākkā solap koyğanlığıñiz dañķi çıkķan mārdañā jigitiñ kiliģimu?*

"-Ehem'i dile getirmeyin, yiğit, dedi Mayim sesini yükselterek. Silah gücüne dayanarak, aciz bir kızı bu kafese hapsedmeniz şöhretli, mert bir yiğidin yapacağı iş mi?" M, 152

-Män tavakälgä mañalmaymän, ukılar,-dedi Säläy heliğa sozulğan cim-citliktin käyin.

-Käyniñgä siyginiñmu?-tänä qıldı Semät.

-Häñzilär qilidiğan işğa **arılaşmayaq qoy**, toşqan jüräk,-dedi Mahmut salmaqliq bilän. -Qayçañni koluñğa aldä, säyfiñliğıñni qıl.

"-Ben tevekkül edip oturamam, kardeşler, dedi Seley biraz sessizlikten sonra.

-Canına mı susadın? diye sitem etti Samet.

-Çinlilerin yaptığı işlere sakın karışma, tavşan yürekli, dedi Mahmut ağırbaşlılıkla. Makası eline al da, terziliğini yap." M, 123

qoy- tasvir fiilinin de olumsuz olması hâlinde ise esas fiildeki söz konusu iş, oluş ve hareketin kesinlikle vuku bulacağı, yerine getirileceği anlaşılır.

*Köñli yumşaq Rozi bovay bilän täñla jığlaşğa başlidi. Zaman bolsa, därtni içigä siñirip, matäm qayğusida oltiratti.- Häyir, ħuda özi **cazalimay qoymas** bu zalimlarni...dedi puğan içră bovay.*

"Yufka yürekli Rozi dede ile birlikte ağlamaya başladı. Zaman ise derdini içine atıp, dert ve elem içinde oturuyordu. Hayır, Allah cezalandırmadan bırakmaz bu zalimleri... dedi figan içinde ihtiyar." (JS, 199)

15. 3. 2. -gili/-ğili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

qoy- fiili **-gili/-ğili** zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapılarında hem bir çekim unsuru olarak yer alır hem de kendi gerçek anlamını korur. Gabain, bu şekilde kullanılan fiilleri *modal yardımcı fiiller* olarak tanımlar (Gabain 1953: 24). **qoy-** yardımcı fiili söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında ".....-mak için izin ver-, ...-maya imkan ver-" vb. anlamlar ifade eder.

-Nemişkă?-desä:

-Nemişkă bolatti, sâniñ ħoräk tartidiğan äski aditiñ bar, gördä mâni aram ħuda **uħligili qoymaysân**,-däptu hesamdun.

“-Neden? deyince:

-Neden olacak, senin horuldayan eski bir âdetin var, kabirde benim rahatça uyumama izin vermezsin, demiş Hesamdun.” UFA, 276

*-Bir kitab alanidi, uni dadiiz alili n ketim st ildi. mma kitabni arisida bir ar yılan yatan ikn, **yekin klgili oymidi**, -dedi.*

“-Bir kitap kalmıtı, onu babanız almak iin ka kez niyet etmitı. Ama kitabın arasında bir alaca yılan yattıı iin, yaklamaya imkn vermedi, dedi.” UD 124

16. *kör-*

16. 1. Yapı

kör-, kapalı tek heceden meydana gelmiş kök hâlinde bir fiildir. Eski Türkçe döneminden itibaren hem müstakil, hem de yardımcı bir fiil olarak Türk dili metinlerinde oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Fiilin ilk ünsüzünde Oğuz grubu Türk yazı dilleriyle Kumuk Türkçesinde *k-<g-* yönünde bir değişme görülür (Clauson 1972: 736). Bu bakımdan fiilin Uygur Türkçesindeki durumu, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemi ile kıyas edildiğinde herhangi bir ses değişikliği görülmez.

16. 2. Kullanım

kör-, Eski Türkçeden beri Türk dilinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde yardımcı fiil olarak bugüne kadar kullanıla gelmiştir. *kör-* tasvir fiili, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile *-A*; *-y* ve *-U* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır (Gabain 1988: 89; Ercilasun 1984: 87; Eckmann 1996: 99; Hacıeminoğlu 1191: 257-259).

Bugün Özbek Türkçesinde yardımcı fiil olarak esas fiile bağlanırken hem *-p* hem de *-A* ; *-y* zarf-fiil ekini alan *kör-*, (Hacıyev 1966: 176). Uygur Türkçesinde ise sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır. Şimdi *kör-* tasvir fiilinin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımını inceleyelim.

16. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde *kör-* tasvir fiili, ünlü ile biten esas fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise araya */u/*, */ü/* ve */i/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Meydana gelen birleşik fiilin yapısında *kör-* tasvir fiili bir çekim unsuru olarak yer alır. Birleşik fiille ilgili çekimler *kör-* fiili ile yapılır. Uygur Türkçesinde *kör-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p kör-

<i>çarılârnı kılip kördüm</i>	< <i>çarılârnı kı-l-i-p kör-dü-m</i>	"çareleri denedim"
<i>oğup kördi</i>	< <i>oğ-u-p kör-di</i>	"okudu"
<i>selip kör</i>	< <i>sel-i-p kör</i>	"salıp gör"
<i>oynaqlap kör</i>	< <i>oynaqla-p kör</i>	"oynaya gör"
<i>eytip köräyli</i>	< <i>eyt-i-p kör-äyli</i>	"söyleyip görelim"
<i>urup kördi</i>	< <i>ur-u-p kör-di</i>	"vurup gördü"
<i>davalap körüvedük</i>	< <i>davala-p kör-ü-p e-dü-k</i>	"tedavi ediverdik"

16. 3. İşlevler

Gabain, *gör-* fiilini *modal yardımcı fiiller* grubunda değerlendirmekte, "denemek, ...için çalışmak" anlamlarını ifade ettiğini, daha çok emir ve istek tarzında kullanıldığını belirtmektedir (Gabain 1953: 25).

Banguoğlu, *gör-* fiilini *dur-, kal- ve gel-* fiilleriyle birlikte *sürek fiilleri* olarak adlandırmaktadır. Bu fiilin oluşturduğu birleşik fiillerde hareket anlamı olduğunu, söz konusu fiilin olumsuz zarf-fiille birlikte sonu iyi olmayacak bir hareketi ifade ettiğini söylemektedir (Banguoğlu 1990: 492).

Uli Schamiloğlu, *kör-* yardımcı fiilinin esas fiile kattığı anlamı "eylemi tamamlama girişimi" olarak tanımlamaktadır (Schamiloğlu 1996: 159).

Hacıyev, *kör-* fiilinin işlevlerini birlikte kullanıldığı zarf-fiil ekine göre belirlemiştir. Hacıyev, *-p kör-* yapısının esas fiildeki hareketi deneme ve öğrenme anlamları açısından tasvir ettiğini söylemektedir. Hacıyeve göre söz konusu fiil, *-A;-y* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığında ise esas fiildeki hareketin işlenişini kuvvetlendirir, o hareketi uyarı, tedbir gibi anlamlarla tasvir eder (Hacıyev 1973: 47). Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevlerini metinler üzerinde inceleyelim.

16. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

16. 3. 1. 1. *kör-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini ifade eder.

-Meni öltüräy dâmsän, täntäk kız? Hähähä... Bu tar kâpâzdä oynaklap kör!

-Yokal, yokal, ezitku!

“-Beni, öldüreyim demiyorsun ya, yaramaz kız? Ha-ha-ha... Bu dar kafeste oynaya gör!

-Defol, defol, iblis!” JS, 55

Fäläk heçkim muradin çähräsin açmas niķabidin,

***Oķup kördüm,** vâfasin körmädim âlâm kitabidin,*

Ĥabärsiz bolmağil, kaçkil bu gärduniniñ şitabidin,

Kıyas ät şämidin, vâhm äylä çärĥniñ inķilabidin,

“Felek hiç kimsenin muradının çehresini açmaz nikabından,

Okuyup gördüm, vefasını görmedim âlem kitabından,

Habersiz olma, geç bu feleğin faniliğinden,

Kıyas et ışığından, vehm eyle çarkın inkılabından,”

UĤD 21

Heç yärdin bir keçilik pana tapalmığan ikki yoluvçı onlığan kaçķılarnı urup kördi, lekin heç kim ularğa ışık eçip bärmedi. Nailac bolğan yoluvçılar allaniñ “öyi” hesaplinidiğan üç-dört meçitķa dokirip körüvedi, hasil çıķmıdı. – Şäyihlar därvazini eçip bärmedi.

“Hiç bir yerde bir gecelik barınak bulamayan iki yolcu birçok kapı çaldı, lâkin hiç kimse onlara kapısını açivermedi. Çaresiz kalan yolcular Allah'ın evi kabul edilen üç dört mescide rastlamış ama istediklerini elde edememişler. Şeyhler kapıyı açivermemişler.” JS, 197

*Älçilär kirdi. Padişah bilän körüşti. Şehiri Ĥäybärdin elip kalgän sovğa-salam, tartuķlarnı padişahķa tutti. Andin namini sunup bärdi. Padişah Kiliçķan namäni .bıliğa elip **oķup kördi** vâ bu namä padişah Kiliçķanğa maķul kâldi.*

“Elçiler girdi. Padişah ile görüştüler. Heyber şehrinden alıp keldikleri sevgi, selam ve armağanları padişaha tuttular. Sonra nameyi sunuverdiler.

Padişah Kılıçhan, nameyi eline alıp okudu ve bu name padişah Kılıçhan'a makul geldi." UHD 301

Bizlär nemä sävāptin tariḫiy täcribilärdin, äcdatlırimizniñ besip ötkän küräş yolliridin ülgä almaymız? Yaḫşı oylinip körsilä, hacim. İçkiy, taşkiy väziyätñi, özimizniñ mavķimizni toḡra bahalap, iş qilişimiz lazim...

"Bizler hangi sebepten dolayı tarihî tecrübelerden, ecdatlarımızın geçtiği mücadele yollarından ibret almıyoruz? İyi düşünsünler, hacim. İç ve dış vaziyeti, kendi mekimizi doğru bir şekilde değerlendirip, iş yapmamız gerek." JS, 301

-Yaḫşı. Qandaq täsirat aldıñız?

-Ḥelisi bilän söhbätlişip kördüm. Bular içidä Yunus (Ḥitayça herip tamḡisi boyiça isimläñni eytilişi şunḡak Turdi, Papänguti alahidä ħaraktärlik kişilär ekän.

"İyi. Nasıl bir intiba aldınız?

-Hepsi ile çok sohbet ettim. Bunların içinde Yunus (Çince harf sırasına göre isimlerinin söylenişi şöyle), Turdi, Papenguti fevkalâde karakterli kişiler imiş." JS, 15

16. 3. 1. 2. kör- yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketi deneme, gayret etme anlamlarıyla tasvir eder.

Qolumdin kälgän hämmä çarilärni qilip kördüm. İlac bolmidi,-dedi doḡtur Pitrov nahayiti ḡämkin bir ahañda.

"Elimden gelen bütün çareleri denedim. İlaç olmadı, dedi doktor Pitrov oldukça üzüntülü bir şekilde." OZ, 45

Hä degändä Mahmut bazgan heli çäbdäslik bilän örlidiyu, yamin üstigä bir gulaç kalganda topa-çanni pukuritip, pokkidä yärgä çüşti. Ändi, Ähtäm özini sinap kördi. U kiynalmay, çakkanlık bilän yamin üstigä çikalidi.

"Hemen Mahmut Bazgan çevik bir şekilde zıpladı, kayanın üzerine tam bir kulaç kalmıştı ki tozu toprağı kaldırarak pat diye yere düştü. Artık,

Ehtem kendisini denemişti. O, zorlanmadan kolayca kayanın üzerine çıkabilirdi.” M, 167

*-Kenî, almisilimu kolliriğa **elip körsilä**, biz hünärgä hiylä işlätmäymiz, hi...hi...hi...däytti u bāzi tonuşlarğa,-dadiliri Sayit aḥunmu közi çaḳḳan ḳoli ittik ādām idi.*

“Haydi, almasalar da ellerine alıp görsünler, biz hünere hile karıştırmayız, hi...hi...hi...derdi o bazı tanıdıklara, babaları Seyitahun da gözü keskin, eli çabuk adamdı.” KBC, 80

*Bular bolsa yaḥşilikni bilmäy, isiyan çıkarmakta. Män däymän: “Loşñ, sän köñülçäklilikni ḳoy! Yamanlarni cazalaş keräk.” U däydekin: “älikni ayaş keräk. **Nesihät ḳilip köräyli**. Añlimisa başḳa çarä bolar...”*

“Bunlar ise iyilikten anlamayıp, isyan çıkarmaktalar. Ben şunu diyorum: “Başkan, sen hoşgörülü olmayı bırak! Kötüleri cezalandırmak gerek.” O da şöyle dedi: “Halka acımak gerek. Nasihat edip görelim. Anlamazlarsa başka bir çare bulunur...” JS, 116

*Bay öz oḡlini zāmbiräk yemi bolup ketişidin saklap ḳeliş niyitidä, oḡliniñ omiğa bu toksunluḳ ovçı yigit İshakni ävātiş koyiğa çüşüp, uni **çekip kördi**. Hociniyaz kütmiḡän yärdin çıkıp, äşkärlikkâ berişḳa maḳul boldi.*

“Zengin, kendi oḡlunu top kurbanı olmaktan koruma niyetiyle, oḡlunun yerine bu Toksunlu avcı yiḡit İshak’ı gönderme düşüncesine dalıp, onu seçmeye çalıştı. Hocaniyaz beklenmedik yerden çıkıp, askere gitmeye razı oldu.” OZ, 76

Bälkim, öḡärgändimän. Meni zaman, moşu zalimlāzulmi özgärtkändu...

*Mästurāhenimğa **eytip köräyli**,-dedi Lāyli, Mayimniñ köñliçä bolup. Siz aram elip turuñ, män hazir kirimän,-aldıraş çıkıp kätti...*

“Belki, değiştim. Beni zaman ve şu zalimlerin zulmü değiştirdi...”

Mesturehanıma söyleyip görelim, dedi Leyli, Mayim'e saygı duyarak. Siz dinlenin, ben şimdi gelirim, acele çıkıp gitti." M, 129

*Çarva doğturlaridin sorisam, "Bu bir hil yuğumluk kəsäl. Yulunsur maddisiniñ yalluğlinışidin bolidiğan tasadipiy kəsällik" dedi, ämma **davalap körüvedük**, äksiçä ädäp kättiki, kar qılalmidi.*

"Veterinerlerden sorunca, "Bu bir tür bulaşıcı hastalık. Yulunsur maddesinden geçen tesadüfî bir hastalık" dediler, bütün tedavileri yapmaya çalıştık, aksi tesir etti, işe yaramadı." ÄS, 2

17. mañ-

17. 1. Yapı

mañ- kapalı tek heceden oluşmuş kök hâlinde bir fiildir. *gît-, yürü-, seyahat et-, bir şeyle gezme, dolaşma* anlamlarına gelir. Bugün sadece Doğu grubu çağdaş Türk lehçelerinde görülen bir fiildir (Clauson 1972: 767). Yeni Uygur Türkçesinde kapalı tek hece durumundaki kelimeler ek alıp açık hece hâline gelince kök hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne döner (Nadzhip 1971: 53-54). *meñivatimān* < *mañ-i-vatī-mān* “yürümäktäyim”, *meñişni* < *man-iş-ni* “gidişini”, *meñiptu* < *man-i-p-tu* “gitmiş” vb.

17. 2. Kullanım

17. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

mañ- fiili Uygur Türkçesinde yardımcı fiil olarak sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Meydana gelen birleşik fiille ilgili bütün çekimler *mañ-* yardımcı fiili ile gerçekleştirilir. Uygur Türkçesinde bu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formüllestirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p mañ-

<i>çüşüp mañ</i>	< <i>çüş-ü-p mañ</i>	“düşüp git”
<i>izdäp mañğandur</i>	< <i>izdä-p mañ-ğan-dur</i>	“arayıp durmuştur”
<i>añlap meñişni</i>	< <i>añla-p meñ-iş-ni</i>	“anlayıp gidişi”
<i>çüşüp mañdi</i>	< <i>çüş-ü-p mañ-di</i>	“düşüp gitti”

17. 3. İşlevler

Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti adlı sözlükte *mañ-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi süreklilik anlamıyla tasvir ettiği belirtilir (UTİL 1999: 1013). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde ise *kel-, bar- ve tur-* fiilleriyle birlikte tekrar tüsi olarak tanımlanmaktadır (Şilyañ 1996: 450-453). Şimdi *mañ-* yardımcı fiilinin *-p*

zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevlerini metinler üzerinde inceleyelim.

17. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

17. 3. 1. 1. *mañ-* yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini bildirir.

Künlämiñ biridä, bir näççä kün aç qalğan bir tülkä ozuq izläp meñiptu. Meñiptu- meñiptu, ħeli yırax bir çölgä kelip qaptu. Qarisa bir taşniñ yenida qazandäk bir quyruq may turuptu.

“Günlerden bir gün, birkaç gün aç kalan bir tilki azık aramaktaymış. Geze geze hayli ırak bir çöle gelmiş. Bakmış ki bir taşın yanında kazan gibi bir kuyruk yağı duruyor.” UHM, 8

Esiñdä bolsa keräk, canğa capa salğuçı Nävpäl Mäcnunğa yar yöläk bolup, Läyliniñ atisiniñ läşkärleri tuyuqsız kırgın boluştin qorqup ħopraq bir yärgä köçmäkçi bolup mañdi.

“Aklında olsa gerek, cana cefa salan Nevpel, Mecnun’a sevgili olunca, Leyla’nın atasının askerleri ansızın kırgın olmasından korkup gizli bir yere göçmek istiyormuş.” UHD 229

Qayaqtindu aldiraş kelivatқан Pazılğa Tacigül uçrışıp qaldı. Kim bilidu, bälkim här ikkisi bir-birisini izdäp mañğandur. Ular ildam meñişini toĭtitip bir-birsigä ünsiz qaraşқан halda ħäliğıçä cim turup kälışti.

“Bir yerden acele acele gelmekte olan Fazıl ile Tacigül karşılaştı. Kim bilir, belki her ikisi de birbirini aramaktadır. Onlar acele acele yürümeyi bırakıp birbirlerine, sessizce, göz göze, oldukça sakin bir şekilde yaklaştılar.”

JS, 148

Ĥociniyaz Altay diyariğa berip, Qazaq ħälki içidä yaşap turuşni toĭra tapidu vä etini yäñgüşlivelip, bariköl arkılık Altay täräpkä kätməkçi bolidu. Qurban Täñritaĭlıriniñ kış-yezi qar-muz bilän qaplinip turidiğan bir davinidin eşip bolğuçä uniñğa hämrah bolup mañidu.

“Hocaniyaz Altay diyarına varıp, Kazak halkı içinde yaşamayı doğru bulur ve adını değiştirip, Barköl üzerinden Altay tarafına gitmek ister. Kurban, Tanrı Dağlarının kış yaz kar ve buzla kaplı olan bir belinden aşincaya kadar ona arkadaş olup gider.” OZ, 56

17. 3. 1. 2. *mañ-* yardımcı fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketi uzaklaşma anlamıyla tasvir eder. Aynı anlamı *bar-* yardımcı fiilinde de görmek mümkündür.

Maşinilarğa oturup at üstidila gülkörüp oynaşni ħalamsän yaki dehğanniñ harvisiğa oturup, atisidin miras qalğan rivayitini, hikayitini, nämläşkän muñluk naħşilirini añlap menişni yaqturamsän?

“Makinelere oturup at üstünde oynamayı mı istiyorsun ya da çiftçi arabasına oturup, atadan miras kalan masalı, hikâyeyi, hüznü, kederli şarkıları dinleyip gitmeyi mi seviyorsun?” CM, 57

Qonalğu hazirlığını körmäk bolğan karvan beşi bolsa, astidiki ħaltir ħeçirini kamçılap, uzun säp tartқан karvandın üzülüp çıktıdä, alğa çüşüp mañdi.

“Konaklanacak yerin hazırlığını yapmak isteyen kervan başı ise, altındaki atını kamçılıyıp, uzun saf tutan kervandan sıyrılıp çıktı ve öne düşüp gitti.” (JS, 88)

Seni ärkilitip oltirişqa vaktimiz yok, omaq kız, aldimizğa çüşüp mañi-dedi çaparmän.

“Seni şımartmak için vaktimiz yok, sevimli kız, önümüze düşüp yürü dedi emir eri.” JS, 36

18. *oltur-*

18. 1. Yapı

oltur- kapalı iki heceden oluşan, nesne almayan bir fiildir. Ses özellikleri bakımından oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan söz konusu fiilin tarihi ve çağdaş Türk dili metinlerinde farklı şekillerini görmek mümkündür. Eski Türkçe döneminde Uygur ve Göktürk metinlerinde *olur-* şeklinde görülen fiil, bugün yeni Uygur Türkçesi metinlerinde *oltur-* şeklindedir (Clauson 1972: 150-151).

18. 2. Kullanım

oltur-, Eski Türkçe döneminde tasvir fiili olarak *-U* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır (Gabain 1988: 90). Bugün Türk yazı dillerinin pek çoğunda da tasvir fiili olarak oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Bazı lehçelerde zarf-fiil ekinin hem *-A;-y* hem de *-p* şekli ile kullanılabildiği gibi bazılarında ise bu zarf-fiil eklerinden sadece biriyle de birleşik fiil kurabilmektedir. Meselâ, Altay Türkçesinde her iki zarf-fiil ekiyle de birleşik fiil kuran *oltur-* (Arat 1987: 236-237), Özbek Türkçesinde yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır (Haciyev 1966: 60-66). Tasvir fiili olarak Uygur Türkçesinde de işlek bir kullanıma sahip olan *oltur-*, söz konusu lehçede esas fiile bağlanırken *-p* zarf-fiil ekini alır. Şimdi bu fiilin Yeni Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımı üzerinde duralım.

18. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

oltur- tasvir fiili Uygur Türkçesinde ünlü ile biten esas fiillere doğrudan doğruya *-p* şeklinde ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */l/, /u/, /ü/* bağlanıtı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *oltur-* tasvir fiili, meydana gelen birleşik fiil yapılarında bir çekim unsuru olarak kullanılır. Birleşik fiille ilgili bütün çekimler *oltur-* fiili vasıtasıyla gerçekleştirilir. Yeni Uygur Türkçesinde *oltur-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapılarını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p otur-

<i>kütüp oltiratti</i>	< <i>küt-ü-p oltir-atti</i>	“bekler”
<i>saklap olturmağtimiz</i>	< <i>sak-la-p otur-mağ-ti-miz</i>	“saklamaktayız”
<i>yıglap oturup</i>	< <i>yığ-la-p otur-u-p</i>	“sürekli ağlayıp”
<i>oynap olturatti</i>	< <i>oyna-p otur-atti</i>	“oynamaktaydı”
<i>karap olturğan</i>	< <i>kara-p otur-ğan</i>	“sürekli bakan”
<i>kozgılip oltardi</i>	< <i>kozgıl-i-p oltar-di</i>	“kımıldayıp durdu”
<i>yäp oltiratti</i>	< <i>yä-p otur-atti</i>	“sürekli yer”

otur- tasvir fiili Yeni Uygur Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın ikinci tipi* ile birlikte *-p* zarf-fiil ekini almış bir esas fiile bağlandığında ise yardımcı fiil özelliğinden tamamen sıyrılır ve bir kip eki gibi kullanılır ve *şimdiki zaman kipini* karşılar. Bu durumda sadece şahıs eklerini alır. Söz konusu yapıyı kısaca şu şekilde formüllestirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p otur-u-p + şahıs eki

<i>yıglap olturuptimän</i>	< <i>yığla-p otur-u-p-ti-män</i>	“ağlıyorum”
<i>yıglap olturupsän</i>	< <i>yığla-p otur-u-p-sän</i>	“ağlıyorsun”
<i>yıglap olturuptu</i>	< <i>yığla-p otur-u-p-tu</i>	“ağlıyor”
<i>yıglap olturuptimiz</i>	< <i>yığla-p otur-u-pti-miz</i>	“ağlıyoruz”
<i>yıglap olturupsilär</i>	< <i>yığla-p otur-u-p-silär</i>	“ağlıyorsunuz”
<i>yıglap olturuşuptu</i>	< <i>yığla-p otur-u-ş-u-p-tu</i>	“ağlıyorlar”

18. 3. İşlevler

Gabain'e göre *otur-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kuvvetli bir şekilde ortaya çıkışını ifade eder. *çöküdü olur- < çöküd-ü olur* “iyice eğilmek, iki büklüm olmak” (Gabain 1988: 90). Clauson, bu fiilin bazı çağdaş Türk yazı dillerinde yardımcı fiil olarak kullanıldığını ve esas fiildeki hareketi alışkanlık, sıklık ve süreklilik anlamlarıyla tasvir ettiğini belirtir (Clauson 1972: 150). Hacıyev, söz konusu fiilin esas fiildeki hareketi iki yönden tasvir ettiğini belirtir: 1) Devamlılık bildirir. 2) Esas fiildeki hareketin

maksada uygun olmadığını veya hareketi işleyen söz konusu iş, oluş ve kılışa taraftar olmadığını ifade eder (Haciyev 1966: 60-61). Yoldaşev, *-p otur-* yapısının Altay, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Türkmen ve Tuva lehçelerinde şimdiki zamanı ifade ettiğini belirtir (Yoldaşev 1965: 59-65).

Şimdi Uygur Türkçesinde *oltur-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevlerini metinler üzerinde inceleyelim.

18. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

18. 3. 1. 1. *oltur-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini ifade eder.

Ölümdin artuq yığlap olturmak,

Miras midi bu yaşlar akkuzmaq?

Hainlar işi baş egip turmaq,

Pak vicdanımdin bahar çillaymmän.

“Ölümden beter ağlayıp oturmak,

Miras mıydı bu yaşları akıtmak?

Hainler işi baş eğip durmak,

Pak vicdanımdan baharı çağırıyorum.” AÖŞ, 324

Karısaq, yol boyidiki susiz erik içidä üç yaşlardiki yalingaç bir oğul bala, häçnämidin hävârsiz kum oynap olturatti.

“Baksak, yol boyundaki susuz ark içinde üç yaşlarındaki çıplak bir oğlan çocuğu hiçbir şeyden habersiz kumla oynamaktaydı.” AS 3

Şu çağda Hocaniyaz zulümğa karşı atlinip çıkmak bolğan, lekin uni ağışküçilär çıkmığan. Hâr işniñ vakti saati bar. Mana hazır hâlik özi unıñdin âkil-mâslihât kütüp oltiridu...

“O sırada Hocaniyaz zulüme karşı harekete geçmek istemiş, lâkin onu destekleyenler çıkmamış. Her işin vakti saati var. İşte şimdi halkın kendisi ondan tavsiye bekliyor...” JS, 48

-Käç kirip qalğanidi, mälİKä şerin: "Häzinidin özüm çıkmıgıçä silär kirmäñlar" döp tapilidi. Ämma hazırğıçä çıkmayvatidu. Biz bu yärdä mälİKämni **saklap olturmaktimiz**, döp cävap bärdi kenizäklär.

"Akşam olmuştu, Melike Şirin: "Hazineden kendim çıkmayınca ya kadar sizler girmeyin" diye tenbih etti. Ama şu ana kadar çıkmadı. Biz bu yerde Melike'mi korumaktayız, diye cevap verdi cariyeler." UHD 101

Äşkär oñaysızlıqtın qutuluş üçün supa lävidä yärgä **qarap oltarğan** Gülmährämniñ qäşigä yäqin sürülüşigä hoyla işiki uluğ açıldı-dä, Gülmährämniñ dadisi kirip kälidi.

"Asker zorluktan kurtulmak için sekinin kenarında yere bakmakta olan Gülmehrem'in yanına yaklaşmak üzereyken avlunun kapısı tamamen açıldı ve Gülmehrem'in babası girip keldi." ÄS 11

-Täñminän şundak.

-U kämlärdä desilä, **-qozğılip oltardi** Abduniyaz.

"-Tahminen öyle.

-O vakitlerde desenize, isyan etti Abduniyaz." ÄÄ, 83

Anisiniñ yolğa **qarap yiglap olturğan** balğa hämrah bolup oynap qaldıñmikin?

"Anasının yoluna bakıp ağlayıp duran balaya arkadaş olup, oynayıp kaldın mı ki?" CM, 58

Vázirlär Pärvizni Şerinniñ mehmanhanisiğa orunlaşturup, unñ izzät - hürmitini qildi. U **yiglap olturup** bu beyitni okudi.

"Vezirler Perviz'i Şirin'in misafirhanesine yerleştirip, onun hizmetini gördüler. O ağlayıp durup bu beyiti okudu." UHD 49

*Mazihuy ştap benasiğa kirgän çağda uni Kâşkärniñ sabıq dotiyi, hazır yardımçısı Maşavu **kütüp oltiratti**. Kâşkär Yeñişähärdä Hıtaylarnıñ hârbiy-mâmurıy mähkimisi bolup kalgän "titäy yamuli" hazır mudapiä ştabı edı.*

"Mazihuy karargâh binasına girdiği esnada onu Kâşgar'ın eski valisi, şu anki yardımcısı Maşavu beklemekteydi. Kâşgar Yenişehir'de Çinliler'in askerî ve idarî mahkemesi ola gelmiş "titey yamuli" yeni savunma karargâhı idi." JS, 257

*Ot tutuşup mäs kızışka başlıdı. Mäs ejizi salasunidin pildirlap turğan ot şolisğa qarap **hiyal sürüp oltarğan** Ähmätcan Nasimniñ gäp başlışını kütkändäk kılatti.*

"Ateş tutuşup soba kızmaya başladı. Sobanın ağzının korkuluğundan parlayıp duran ateşin ışığına bakıp hayal sürmekte olan Emetcan, Nesir'in söze başlamasını bekler gibiydi." ÄÄ, 125

18. 3. 1. 2. oltur- tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğindeki sıklık ve alışkanlık derecelerini de gösterir. Şimdi vereceğimiz örneklerde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin işlenişindeki sıklık derecesini göreceğiz.

Ikki ämäldar içki mulahizilärgä çömdi.

*-Hoş,-dedi cim-citlikni buzup cañcuñ, çoñkur hiyalda gañzisini tinmay **şorap oltarğan** vañ şāncanğa muraciät kılıp. -Siz bu mäsiliärgä dair qandaq pikirdä?*

"İki bürokrat derin bir düşünceye daldı.

-Hoş, iyi! dedi sessizliği bozarak general, derin bir hayal içinde piposunu durmadan içmekte olan Prens Şencan'a müracaat ederek,

-Siz bu meselelere dair hangi fikirdesiniz?" M, 36

*Şamānsür üst kiyimini yāşmäyla çoñ mamıxtuklağa yölinip, hadim çekip berivañlan Yeñisarniñ mähur badam meizini **yäp oltiratti**. Zaman kırışigä u:*

-Kälsilä, Zamancan, oltarsila! dâp täklip kıldı.

“Şamensür üstündeki giysiyi çıkarmadan büyük pamuk yastıklara dayanıp, hizmet etmekte olduğu Yenişar'ın bademini yiyip durmaktaydı. Zaman, gelince o:

-Gelsenize, Zamancan, otursanıza! diye teklif etti.” JS, 353

*Şu mähzillärdä gözälliktä nami çıqqan vä undaq-mundaq kişilärniñ qoli yätmäydigan bu ħenimni şu tapniñ özidä şir käypi boluvalğan ärlär qolliridiki çokilarğa kişiplä säy bilän қоşup cutuvetidiğandäk tillirini **yalışip oltirişatti**.*

“Şu sıralarda güzelliğe nam salan ve şöyle böyle kişilerin elinin ulaşamayacağı bu hanımı, şu anda arslan keyfi olmuş erler ellerindeki çubuklara kıştırıp sebze ile birlikte yutuverecekmiş gibi dillerini yalayıp dururlar.” JS, 18

18. 3. 1. 3. Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipini ifade etmek için birçok şekil kullanılır. Bunlardan biri *oltur-*, *tur-*, *yat-* ve *yür-* yardımcı fiilleri ile yapılır. Bu kip, söz konusu fiillerin duyulan geçmiş zamanın ikinci tipi ile *-p* zarf-fiil ekini almış bir esas fiilin birleşmesinden meydana gelir. Söz konusu yardımcı fiiller bu yapının dışında başka bir kiple çekimlendiklerinde şimdi zamanı karşılamazlar (Nadzhip 1971: 122-123; Öztürk 1997: 138-139). Şimdiki zaman kipi için kullanılan *oltur-* tasvir fiili, birleşik fiilin yapısında sadece bir çekim unsuru olarak yer alır ve bir kip eki gibi görev yapar. Yeni Uygur Türkçesinde *oltur-* tasvir fiili ile kurulan şimdiki zaman kipi geçmişte başlayan bir hareketin henüz bitmemiş olduğunu, sürdüğünü ifade eder. Bu kip, *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde *Vasitilik bayan meylidiki izçil hazirki zaman hever şekli* olarak isimlendirilmiştir (Tömür 1987: 353).

Şuňa bularğa nisbâtân şübhâ kündin-küngä küçiyip, nâpriti eşip baratti. U mana şu tapta sirtin kelidiğan hâtârdin körä, içki hâtâmi oylap, beşi ketip oltiriptu.

“Onun için bunlara nispetle şüphe günden güne azalmakta, nefreti ise çoğalıp gitmekteydi. O, işte şu anda dışarıdan gelecek tehlikeye karşı, içerideki tehlikeyi düşününce, endişeleniyordu.” JS, 366

Bügün Yunusniñ çoñ ziyapätigä tegişlik işlarni orunlap bolup, ziyapätkimu katnaşmay, öz hocrisiğa kirivälip, kitap oqup oltiriptu.

“Bugün Yunus’un büyük ziyafeti için gerekli işleri yerine getirip, ziyafete de katılmayarak, kendi odasına girip, kitap okumaktadır.” JS, 25

Tülkä dārhal sañgilap tuğan üzümdin ikki talini eli p burniniñ ikki töşügigä tikip koyup, kuvluk bilän hasirap olturuptu.

-Vuy bu yärdä nimä dāp olturisān? dāp soraptu tülkini körgān bōrā.

“Tilki derhal sarkıp duran üzümde iki tanesini alıp burnunun iki deliğine tıkarak kurnazlıkla nefes nefese oturmaktaymış.

-Hey, bu yerde niçin oturuyorsun? diye sormuş tilkiyi gören kurt.

19. öt-

19. 1. Yapı

öt- kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilen bir fiildir. Belirtme hâli eki ile kullanıldığında genellikle karşıdan karşıya geçmek anlamına gelir. Buradaki söz konusu hareket bir şeyin arasından geçmekten ziyade üzerinden geçmek anlamındadır. Yönelme hâli eki ile bir şeyin içine nüfuz etmek; bulunma ve ayrılma hâli ekleriyle birlikte ise bir taraftan geçip diğer taraftan çıkmak anlamını karşılar. Bunun yanında fiilin çeşitli soyut anlamları da vardır: *geçıştirmek, affetmek* vb. (Clauson 1972: 39).

Ses özellikleri bakımından fiilin Uygur Türkçesindeki durumu, Eski Türkçe dönemiyle karşılaştırıldığında herhangi bir farklılığın olmadığı görülür. Ancak bazı çağdaş Türk yazı dillerinde fiilin ünlüsü değişikliğe uğramıştır (KTLS 1992: 262-263).

19. 2. Kullanım

Gabain, bu fiilin Özbek Türkçesinde *deskriptivem hilfsverb* olarak kullanıldığını ve esas fiile *-p* zarf-fiil eki ile bağlandığını belirtir (Gabain 1945: 125; bkz. Hacıyev 1966: 97-99; Schamiloğlu 1996: 163).

Bugün öt- fiili Uygur Türkçesinde de yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan bir tasvir fiili niteliğindedir. Scharlipp, *Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* adlı çalışmasında bu fiilden bahsetmez. Şimdi söz konusu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile ne şekilde bağlandığını görelim.

19. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

öt- tasvir fiili Uygur Türkçesinde yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurar. Ünlü ile biten esas fiillere doğrudan doğruya *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */i/*, */u/*, */ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Meydana gelen birleşik fiil yapısında öt- yardımcı fiili hem bir

çekim unsuru olarak görev yapar hem de kendi gerçek anlamını kısmen korur. Uygur Türkçesinde *öt-* yardımcı fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte herhangi bir esas fiile bağlanması sonucunda ortaya çıkan birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p öt-

<i>körüp öttüm</i>	< <i>kör-ü-p öt-tü-m</i>	"görüp geçtim"
<i>urup öttüm</i>	< <i>ur-u-p öt-tü-m</i>	"vurup geçti"
<i>tizilip ötti</i>	< <i>tizil-i-p öt-ti</i>	"dizilip geçti"
<i>halkıp ötüp</i>	< <i>halkı-p öt-ü-p</i>	"aşarak"
<i>ekip ötüdigan</i>	< <i>eğ-i-p öt-üdigän</i>	"akıp giden"
<i>sanap öttidä</i>	< <i>sana-p öt-ti-dä</i>	"sayıverdi de"
<i>çüşändürüp ötti</i>	< <i>çüşändür-ü-p öt-ti</i>	"hemen anlattı"
<i>bolup ötti</i>	< <i>bol-u-p öt-ti</i>	"olmuş"

19. 3. İşlevler

Gabain'e göre *öt-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tam anlamıyla yerine getirildiğini ifade eder (Gabain 1945: 125). Hacıyev de Gabain gibi bu fiilin tamamlanma bildirdiğini belirtir. Ancak *öt-* tasvir fiili birleştiği her esas fiili bu anlamla tasvir etmez. *öt-* tasvir fiilinin bu anlamı, *bol-* fiili ile birlikte kullanıldığında ortaya çıkar (Hacıyev 1966: 97-99).

Hamit Tömür, *öt-* tasvir fiilinin "nutuk fiilleri" ile birlikte kullanıldığını ve esas fiildeki iş, oluş ve hareketi "bir kez yerine getiriş" anlamıyla tasvir ettiğini söyler (Tömür 1987: 416). Bir başka Uygur Türkçesi gramerinde ise *öt-* tasvir fiilinin esas fiildeki anlamı güçlendirdiği ve ona dikkat çektiği belirtilir (Şilyañ 1996: 469).

Şimdi Uygur Türkçesinde *öt-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevlerini metinler üzerinde görelim.

19. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

19. 3. 1. 1. *öt-* tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tam anlamıyla işlendiğini, bitirildiğini kuvvetli bir şekilde anlatmaya yarar.

*Gülmährämniñ nurluq çähridä illik täbässüm jilviländi. "Kız-bala vaktimda şundak işlarmu **bolup ötkän**-hä? Tova!... Ğşkär dägän bala hälimu barmıdu?*

"Gülmehrem'in nurlu çehresinde sıcacık bir tebessüm oluştu. "Çocuk çağımda böyle işler de olurmuş ha? Tövbe!... Asker çocuk hâlâ gitmedi mi?"

ÄS 11

*Rozimätniñ eytkanliri helila **bolup ötkän** är-çotunluq turmuş läzzitidäk, Aypaşanıñ pütün teni ot bolup yandı. U arkısığa yoşuruvalğan çiraylıq badam doppini Rozimätkä täñlidi.*

"Rozimet'in söyledikleri çoktan geçip gitmiş karı koca hayatının lezzeti gibi, Aypaşa'nın bütün vücudu ateş olup yandı. O arkasına gizlemiş olduğu güzel badem işlemeli takkeyi Rozimet'e fırlattı..." KBC, 91

*-Biz Räsıydin **köçüp ötkändä** äşu bay Noğaylarnıñ çofñ Dadamtudiki cañzisida terikçilik kılğan.*

"Biz Rusya'dan göçünce işte bu zengin, Nogaylar'ın büyük Dadamtu'daki çiftliğinde çiftçilik yapmış." ÄÄ, 89

*Äñ kām degāndimu bu şähärniñ mundin 2.700 yıl ilgiri mävcutlığını, u çağdiki naminiñ "ordu kent" ikānligini uluğ alim Mähmut Kāşķiri "Türki Tıllar Divanı"da **kāyt kılip ötkän**.*

"Bahsedildiği gibi en azından bu şehrin bundan 2.700 yıl önceki varlığından, o zamanki isminin "Ordu Kent" olduğundan büyük alim Kâşgarlı Mahmut "Türkî Tıllar Divanı"nda kaydedip geçmiş." KÄ, 99

*Ähtām barmaķkirini pūküp, bir-kançısını **sanap öttidä**:*

-Bulardin başķa Piliçä golida makan tutķan onçä ķıran bürküttäk oğul balılar barki, ularnıñ hār birsi bir päy çerikkä tetiydu.

“Ehtem, parmaklarını büküp, birkaçını saydı ve:

-Bunlardan başka Piliçe yolunda mekân tutan o kadar yetişmiş kartal gibi erkek çocuklar var ki onların her birisi birçok askere bedeldir.” M, 99

19. 3. 1. 2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin belirli bir zaman aralığında işlenip geçişini, ifade etmeye yarar.

Hätniñ üçinçi qismida orus padişasinimu eǵizǵa elip ötkän. Hätniñ bu qismida keyinki mǵzgilärdä säyahätçilärniñ köpiyip qelişi, aq padişaniñ täsir dairisi şärikqä qarap uq tartişi, äǵär hoşıyar bolmiǵanda “ǵärip tählikisi” sadir boluşi ehtimaldin jiraq ämäsligi yezilǵan.

“Mektubun üçüncü kısmında Rus padişahına da değinmiş. Mektubun bu kısmında daha sonraki zamanlarda seyyahların artışı, Rus çarının etki alanının şarka doğru uzanması, eğer uyanık olunmadığı takdirde “batı tehlikesi”nin ortaya çıkması ihtimalinden uzak olunmadığı yazılmış.” M, 35

1933 jili 7 ayniñ 10 küni Sabit damolla, Şamänsür vä uniñ akisi Mähämmät İmin (Buǵra)lar rähbärligidä Hotän-Yarkänttä “Şärkiy Türkistan İslam Cumhuriyiti” qurulup, “hilal qämär cämiyiti” deklaratsiyasi elan qilingan vä şu jili 11 ayniñ 12 küni bu hökümät Kāşqārgā yötkilip, räsmiyläşkän ädi. Moşu ähvalni Sabit damolla qiskiqä çüşändürüp ötti.

“10. 07. 1933'te Sabit Molla, Şamensur ve onun ağabeyi Mehmet İmin (Buğra)ların rehberliğinde Hoten-Yarkent'te “Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti” kurulunca, “Hilâl Kamer Cemiyeti” deklarasyonu ilân edilmiş ve o yılın 11. ayının 12. günü bu hükûmet Kâşgar'a taşınıp, resmîleşmiş idi. İşte bu ahvali Sabit Molla kısaca anlatıp geçti.” JS, 242

Rähimni azǵan yaşlarni tärbiiyläydiǵan orunǵa ävätiş, Hezimni bac oǵrilaş, qakti-soqti qiliş vä ana balini dāpsändä qiliştäk qilmişlirini täkşürüp bir täräp qiliş häqqidiki qarami oqup ötti.

“Rehim’i, azmış gençleri terbiye eden yere gönderme; Hezim’in ise vergi kaçırma, kavga etme, eşini ve çocuğunu kötü duruma düşürme gibi fiillerini araştırıp bertaraf etme hakkındaki kararını okuyup geçti.” KBC, 70

Vätän azatlıgıdın körä şahsiy mänpiyätni älä bilgüçi mürtätlär yok ämäski, hätta ular baylıgını Hindistan, Avғанistanlarğa elip keçişka urunmaqta. Bu hil napsätlikni mäniy qilidiğan kanun layihäsi işlänmäktä. Canaplarnıñ tästigiğidin ötkäzmäkçimiz,-dedi bu мәsilägä dair yänä bir қанçä ähvalatni bayan қilip ötti baş nazir.

“Hürriyetinden şahsî menfaatini yüce tutan dinden çıkanlar yok değil ki, hatta onlar, zenginliklerini Hindistan’a, Afganistan’a alıp kaçmaya çalışıyorlar. Bu tür pervasızlığı yasaklayacak kanun tasarısı hazırlanmakta. Hazretin tasdikinden geçirmek istiyoruz, dedi, bu meseleye dair yine birkaç durumu beyan edip geçti nazır.” JS, 245

Sän bu dünyadaki hämdu-sana eytip, nalä qilidiğanlarnıñ türlük-tümän tiläklirini añlap öttüñ. Aşularnıñ tiliki bälkim äsirdä qalğandu?

“Sen bu dünyadaki hamd ü sena söyleyip, feryat edenlerin birçok dileğini işittin. İşte onların dileği belki hatırında kalmıştır.” CM, 57

Döñlär tügär ämäs; katarlaşip çöküp yatқан tögilär s iyaqı, birini eşip ötsä, birsi päyda bolatti. Atlarnı zorlaslıq üçün, piyadä mеşii buyrığan Hocaniyaz yol başlığan särkä oğşaş-hämminiñ aldida ketivatidu.

“Tepeler bitecek değil; katarlaşıp yatan develer gibi, birini aşip geçince, birisi peyda oluyordu. Atları yormamak için, yayan yürümeyi emreden Hocaniyaz, yol gösteren teke gibi hepsinin önünde gidiyordu.”

JS, 139

Biz bu məkimizdə 20. əsrdin buyan , bolupmu Ərəp elipbəsi اساسidiki Çəatay Uyğur yezikidın hazırkı zaman Uyğur yezikigä ötüş cäryanidın 1984 yilidiki imləailisi bekitilgəngä qədər bəşan bir pütün tarihıy dävrdiki Uyğur yezikiniñ omumiy ähvali, şundakla yekinkı on yil (1984-

yildin 1994 yilgiçä) içidä yezik islahati häkqidä otturiga çıkkan bâzi mäsiliär häkqidiki köz karişimizni **koyup ötimiz**.

“Biz bu makalemizde 20. asırdan bu yana kullanılan Arap alfabesi temelindeki Çağatay-Uygur yazısından şu andaki Uygur yazısına geçiş sürecini, 1984 yılındaki imlâ kaidesi karara bağlanana kadar olan bu tarihî devirdeki Uygur yazısının umumî durumunu, bununla birlikte son on yıl (1984 yılından 1994 yılına kadar) içinde yazı ıslahatı hakkında ortaya çıkan bazı meseleler hakkında görüşlerimizi anlatıp geçeceğiz.” UYT, 1

*U künlärniñ biridä tğulğan yurtı vâ dost - buradärläri bilän hoşlişip, sâpârgä atlinip, yol yürüp, yol yürgändimu mol yürüp, adäm ağı tägmigän çöl bayavanlarnı kezip, kum döñliridin **halkıp ötüp**, “Yenisu” degän yurtқа kâldi.*

“O, günlerin birinde doğduğu yurdu ve dostları ile vedalaşıp, sefere çıkıp, çok uzaklara gidip, insan ayağı değmeyen çöllerde gezip, kum tepelerinden aşarak, “Yenisu” denen yurda gelmiş.” UHD 166

*Tohti ustiniñ köz aldidin Roziniñ becirim, hayatbâş siması gävdilinip, Rozi bilän billä bolğan köñüllük **huş çak çak oltırışlar tizilip ötti**.*

“Tohti ustanın gözünün önünden, Rozi'nin sağlam, hayat dolu siması canlanıp, Rozi ile birlikte yaptıkları hoş sohbetler dizilip geçti.” JS, 376

*Yadiñdidu belki, bizgä bir ämäs, **lançä-kançä ketimler kattik boranlar soqup ötti**, bu boranlar bilän goya pütün cahan titräp kätkän idi gu!*

“Hatırındadır belki, bize bir değil, nice nice defalar şiddetli fırtınalar vurup geçti. Bu fırtınalarla sanki bütün cihan titreyip gitmişti ya! AÖŞ, 588

*Tuğulgaç ikki mömindin, **ötüp älliktä säkkiz yıl***

Yäkünläş saiti yätti ömürni ämdi ästayidil.

*Näzär salsam **besip ötkän** yolumğa bolmayin gapil,*

Akur köz yaşlırim goya bolup Eritiş vâ yaki Nil.

Cahanda çäkmigäy heçkim mäniñdäk köp nadamätni!

“Doğunca iki müminden, geçip elli sekiz yıl,
Toplama saati yetti  mr  Şimdi yürekten.
Bir baksam bastığım yola, olmadan gafil,
Akar g z yaşlarım güya olur Eritiş veya Nil.
Cihanda çekmeyecek hiç kimse benim gibi pişmanlık”

A ş, 440

20. sal-

20. 1. Yapı

sal- kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Temel olarak, koymak, yerleştirmek gibi anlamlar ifade eden fiil, bu anlamlarının dışında çok çeşitli nüansları da karşılayabilmektedir. Bugün yaşayan Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem geçişli ve geçişsiz bir esas fiil, hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmaktadır (Clauson 1972: 824).

Yeni Uygur Türkçesinde yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek hece hâlindeki kelimeler ek alıp açık hece durumuna gelince söz konusu hecenin ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 53-54). *sal-* tasvir fiili de ek alıp açık hece durumuna gelince kök hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür. *selip* < *sal-i-p* "salıp", *seliniş* < *sal-i-n-i-ş* "salınış", *selinivatidu* < *sal-i-n-i-vat-i-du* "salınıyor", *selinğan* < *sal-i-n-ğan* "salınan" vb.

20. 2. Kullanım

Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmış²¹. Bugün de çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda tasvir fiili olarak kullanılmaktadır. Bazı lehçelerde *-A;-y* ve *-p* zarf-fiillerinden herhangi biriyle kullanılırken bazılarında ise her iki zarf-fiil ekini de alabilmektedir. Mesela, Özbek (Haciyev 1966: 165), Altay (Arat 1987: 248) ve Kazak (Iskakov 1974: 267) Türkçelerinde hem *-p* hem de *-A;-y* zarf-fiil eki ile kullanılır.

sal-, Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile bağlanır. Şimdi Yeni Uygur Türkçesinde bu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan kullanımına bakalım.

²¹ *çünkü dārbānd içigā yetkūngdūr, Zalning köksigā urup itā sal* "(sen) derbende ulaştığın zaman (silahını) Zal'ın göğsüne dayayıp iterek sok" (Eckmann (çev. Karaağaç) 1988: 110).

20. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

sal- tasvir fiili Uygur Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya *-p* zarf-fiil eki ile, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Meydana gelen birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak görev yapar. Birleşik fiille ilgili bütün çekim eklerini *sal-* tasvir fiili alır. *sal-* tasvir fiilinin YeniUygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p *sal-*

<i>yâp selip</i>	< <i>yâ-p sel-i-p</i>	"yiyip"
<i>çiñdap saldidä</i>	< <i>çiñda-p sal-di-dä</i>	"gıcırdattı"
<i>taşlap salsa</i>	< <i>taşla-p sal-sa</i>	"bıraksa"
<i>taşap selip</i>	< <i>taş-p sel-i-p</i>	"eleyip"
<i>havşup saldi</i>	< <i>havşu-p sal-di</i>	"havlamaya başladı"

20. 3. İşlevler

Hacıyev'e göre *-p sal-* yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin eksiksiz bir şekilde yerine getirildiğini ifade eder (Hacıyev 1966: 165-169). Uli Schamiloğlu, *sal-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin *yoğunluk nüansı ile tamamlandığını* bildiren birleşik fiiller kurduğunu söyler. Ona göre *-A;-y sal-* yapısı ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin hemen arkasından başka bir hareketin ortaya çıkışını ifade eder (Schamiloğlu 1996: 161).

Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi adlı eserde *sal-* ve *taşla-* tasvir fiillerinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte *tesadipiylik tüsi* 'ni ifade ettiği belirtilir. Yani bu fiiller esas fiildeki iş, oluş ve hareketin beklenmedik bir anda ortaya çıkışını ve çok çabuk sona erişini ifade ederler (Şilyaň 1996: 446). Şimdi Yeni Uygur Türkçesinde *sal-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

20. 3. 1. -(l)p zarf-fil eki ile ortaya çıkan işlevler

20. 3. 1. 1. *sal-*, esas fiildeki iş, oluş ve hareketin beklenmedik bir anda ortaya çıkışını, tesadüfi olduğunu anlatır.

-Bakkuçılar bukiğa ot-çöp bārgāndā, jaŋgaldiki tālvā ol dāp atilidiğan yava bedā tipidiki bir ħil zāhārlik ot arilişip qaptudāk. Şuni yāp selip galjir bolup qaldı dāyişidu.

“Çobanlar boğaya ot verdiklerinde, ormanda deli diye isimlendirilen yabancı yoncaya benzeyen bir tür zehirli ot karışmış. Bunu yiyince kudurup kaldı diyorlar.” ĀS 2

Kōzi qan-yaş, dili parā sābiylārgā igā kim bar?

Ularıñ bāhtini taskap selip ālgākkā acraştı.

“Gözü(nde) kanlı yaş, gönlü kırık sabilere sahip kim var?

Onların bahtını seçip koyup elek için ayırdılar.” CM, 60

Rast tālvā otni yārlik mal-çarvılar yāp salsimu tālvā bolup, çörölüp yürüp ölüp kätidu,-dedi mähällā başliki pārişan halda.

“Gerçekten deli otu yerli mallar da yeseler deli olup, döne döne ölüp gider, dedi mahalle muhtarı perişan bir hâlde.” ĀS 2

-Yağ!- dāp ātiraz bildurdi kānt başliki, āgiz, çoqurraq kālgān sayit aħun,- azraq yāp salğanğa bundaq zor bukiğa hāçqançā tāsir kōrsitālmāydu. Çarva doħturliridin sorisam, "Bu bir ħil yuqumluq kāsāl."

“-Yok! diye itiraz etti kentin yöneticisi, hızlı, dörtlü gelen Sayit Bey. Azıcık yediği için bu kadar büyük boğaya hiçbir tesir gösteremez. Veterinerlerden sorduğuma göre, bu bir tür bulaşıcı hastalık.” ĀS, 2

Mana, şuniñ üçünmu, qoşumçā selikniñ oñuşluq berişiğa dağdam yol eçilğanligiğa işāngān cañcuñ, uzun tuş ganzisiğa tamaka talkinini çindap saldıdā, dārhal tutaşturdi vā ħelikniñ tāgdirini tamaka isiğa qoşup şoriğandāk, çoñkır dām tartışqa başlıdı...

“İşte, bunun için de, ek verginin başarılı olması için dosdoğru bir yol açılmasına inanan general, uzun piposuna sigara tütününü sıkıştırdı, derhal tutuşturdu ve halkın iradesini sigara dumanına katıp içmiş gibi, derin derin nefes almaya başladı...” M, 33

Kevâzlıktiki hâr qandaq gâyri ziraâtni birdâk yuluvetiş kerâk, kevâzgâ sayâ taşlap salsa bolmaydu! Yänä yigin açtuk, uşşak-çüşşäk hâmmiñi säpärvär kılduq.

“Pamuk tarlasındaki diğer ürünlerin her birini aynı zamanda toplamak gerek, pamuğa gölge ederse olmaz! Tekrar bir araya toplanıp, büyük küçük herkesi seferber ettik.” CM, 49

Siyit bir çağlarda uruşup qalganda hecaygandâk itmu hâmmâ çişini kôrsitip hırkırdı-dâ havşup saldı. Mäydanda mäsşirilik külkilär kôtirildi.

“Seyit biraz mücadele ettikten sonra, tıpkı gülümser gibi köpek de bütün dişlerini göstererek hırladı ve havlamaya başladı. Meydanda alaylı gülüşmeler oldu.” KBÇ, 101

21. taşla-

21. 1. Yapı

taşla-, *+la-* isimden fiil yapma eki ile türetilmiş bir fiildir. Kaşgarlı bu fiilin taşlamak; gurbete gitmek, dışarılıklı olmak gibi anlamlar ifade ettiğini belirtir (Kaşgarlı 1991: C. IV, 583). Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan *taşla-*, birtakım ses farklılıkları göstermektedir (Clauson 1972: 564; KTLS 1991: 32-33).

Uygur Türkçesinde birden fazla heceye sahip kelimelerin ikinci veya daha sonraki heceleri açık orta hece durumuna gelince söz konusu hecelerdeki /a/ ünlüsü /i/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1971: 55; Öztürk 1994: 10). *dada* < *da-di-si* "babası", *ana* < *a-ni-si* "anası", *başla-* < *başlıdi* "başladı" vb. Bu kurala göre aynı ses değişikliği *taşla-* fiilinin ikinci hecesinde de görülür. *taşlivätti* < *taş-li-vât-ti* "atıverdi", *taşlıdi* < *taş-li-di* "attı", *taşliyalmas* < *taş-li-y al-mas* "atamaz", *kādām taşlimak* < *kādām taş-li-mak* "adım atmak" vb. Uygur Türkçesinde fiilin yapısında meydana gelen bu ses değişikliğinin dışında Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerine nispetle herhangi bir ses değişikliği görülmez (Clauson 1972: 564).

21. 2. Kullanım

taşla-, tasvir fiili olarak Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile bağlanmıştır (Eckmann 1996: 97). Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda da tasvir fiili görevinde kullanılmakta olan fiil, bazı lehçelerde *-A;-y* ve *-p* zarf-fiil eklerinin her ikisi ile birlikte birleşik fiil kurarken bazılarında ise bu eklerden sadece biriyle birleşik fiil oluşturur. Mesela, Kazak Türkçesinde hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kuran *taşla-* fiili (Iskakov 1974: 268), Özbek Türkçesinde esas fiile bağlanırken sadece *-p* zarf-fiil ekini almaktadır (Haciyev 1966: 158; Schamiloğlu 1996: 162).

Tasvir fiili olarak Uygur Türkçesinde de oldukça işlek bir şekilde kullanılmakta olan fiil, söz konusu lehçede de esas fiile yalnız *-p* zarf-fiil eki

ile birlikte bağlanır. Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte kullanımını inceleyelim.

21. 2. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

Yeni Uygur Türkçesinde *taşla-* tasvir fiili ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya –p şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *taşla-* fiili ortaya çıkan birleşik fiilin yapısında kendi gerçek anlamını kısmen korur. Aynı zamanda bir çekim unsuru olarak da birleşik fiille ilgili bütün çekim eklerini alır. Uygur Türkçesinde bu fiilin –p zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p taşla-

<i>sundurup taşlansimu</i>	< <i>sundur-u-p taşlan-si-mu</i>	“kırıp atılsa”
<i>külüp taşlıdi</i>	< <i>kül-ü-p taşlı-di</i>	“gülüverdi”
<i>däp taşlıdi</i>	< <i>dä-p taşlı-di</i>	“deyiverdi”
<i>elip taşlıdi</i>	< <i>el-i-p taşlı-di</i>	“alıp attı”
<i>süpürüp taşliyalmas</i>	< <i>süpür-ü-p taşli-y al-mas</i>	“süpürüp atamaz”
<i>kırıp taşlar</i>	< <i>kır-i-p taşla-r</i>	“kırıp atar”
<i>boğup taşlar</i>	< <i>boğ-u-p taşla-r</i>	“boğuverir”
<i>etip taşlaşka</i>	< <i>et-i-p taşla-ş-ka</i>	“atmaya”

21. 3. İşlevler

Eckmann’a göre *taşla-* tasvir fiili –p zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlanıp bittiğini ifade eder (Eckmann 1996: 97). Uli Schamiloğlu, –p *taşla-* yapısının esas fiildeki hareketi yoğunluk anlamıyla tasvir ettiğini veya söz konusu yapının bazen tez bir şekilde sonuçlanan bir hareketi ifade ettiğini belirtir (Schamiloğlu 1996: 162). Hacıyev, *taşla-* fiilinin esas fiildeki iş, oluş ve hareketi üç yönden tasvir ettiğini söyler: 1) Hareketin tam olarak işlenişini bildirir. 2) Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kuvvetli bir

şekilde yerine getirilişini anlatır. 3) Esas fiildeki hareketin birçok kez tekrarlandığını gösterir (Hacıyev 1966: 158-165).

Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi adlı eserde *taşla-*, *sal-* ve *ât-* fiilleriyle meydana getirilmiş olan birleşik fiil yapıları “tesadipiylik tüsi” başlığı altında ele alınmaktadır (Şilyaň 1996: 459).

Şimdi Uygur Türkçesinde *taşla-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

21. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

21. 3. 1. 1. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin kesin ve tez bir şekilde tamamlanmasını ifade eder.

Nimä dägän kaltis nimä äynäk digän,

Kim yasap çikқан bolğay dāslāp uni.

Sundurup taşlansı mu, här parçisi-

Körsitār här nārsiniñ dāl äynini

“Ayna denen ne faydalı şey,

Kim yapmış ilk defa onu.

Kırılıp atılsa da her parçası

Gösterir her şeyin aynısını.” AÖŞ,454

-Koğlaymizmu?-soridi Bähiti.

-Yaq. Biz tağni yamişip çikқиçä, ular hämmimizni kırıp taşlar. –
Unimidi çeriklär başliğı.

“-Kovalayacak mıyız? diye sorar Behti.

-Hayır. Biz dağı sürüne sürüne çıkıncaya kadar, onlar hepimizi kırar.
Kabul etmedi asker başı.” M, 80

Callatlar padişahniñ pärmani boyıça dārhal bayniñ beğıga yetip bardi.
Bu çağda şahzadā başliқ tötyüz yigit māst halättä yetişkanidi. Callatlar altun
kämärlik tötyüz mährām yigitniñ kulaқ-burunlirini kesip taşlidi.

“Cellatlar padişahın fermanı gereği derhal zenginin bağına yetişip geldiler. Bu sırada şehzadenin idaresinde dört yüz yiğit sarhoş bir hâlde yatmıştı. Cellatlar altın kemerli dört yüz savunmasız yiğidin kulak ve burunlarını kesip attılar.” UHD 25

Özi pıgan tartip tağqa çıqip kättiñüñi mäptun kılıçı Şerin
Pärhadniñ bu ähvalğa qarap şu yärdila yığlap taşlıdı. Pärhad bolsa, tağ -
bayavanlarda häsrät çekip yürätti.

“Kendisi figan ederek dağa çıkıp gitti. Gönlünü meftun eden Şirin, Ferhad’ın bu haline bakıp oracıkta ağlayıvermiş. Ferhad ise dağlarda, çöllerde hasret çekmekteymiş.” UHD 68

Murad közlöp kişikim çoñ kädäm taşlar,
Aña imkan berär çöllärdä tağ-taşlar.
Äğär yatsa kanaätni kılıp yastuk,
Uni kăplät koli bir kün boğup taşlar.

“Murat gözleyip kişi büyük adım atar,
Ona imkân verir çöllerde dağ taşlar,
Eğer yatsa kanaat kılıp yastık,
Onu gaflet eli bir gün boğup atar.” CM, 58

Bu ketimki elipbädä Uygur tilida mustäkil fonima süpitidä
kollinilmaydığan pākāt ārāp-pars tilidin kirgän sözlärni yezišta işlitilidiğan “t”,
“n”, “ñ”, “r”, “l”, “gh”, “Gh” din ibarät säkkiz härp Uygur elipbäsidin **çikirip
taşlandı.**

“Bu seferki alfabede Uygur dilinde müstakil bir ses olarak kullanılmayan fakat Arap ve Fars dilinden giren kelimeleri yazmada kullanılan “t”, “n”, “ñ”, “r”, “l”, “gh”, “Gh” den ibaret sekiz harf Uygur alfabesinden çıkarıldı.” UYT, 7

21. 3. 1. 2. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin beklenmedik bir anda ortaya çıkışını, başlayışını anlatır.

Buni bilmäy bir canap

Ĥantäñrigä bir qarap,

Däp taşlıdı: "Bu çoka yiräktin qarimakça-

Uĥsaydikän äl bolğan koşun tutқан bayraqça."

"Bunu bilmeden bir cenap

Hantanrıya bir bakıp,

Demeye başladı: "Bu doruk uzaktan bakınca

Benzer teslim olan ordunun tuttuğu bayrağa." AÖŞ, 482

Lyubindä mähbusniñ beşğa kăplăp kiydürülgän ĥaltasiman yapķuni elip taşlıdı.

"Lyubin de tutuklunun başına geçirilen torba gibi örtüyü alıp attı."

ÄÄ, 41

-Ah meniñ oķuģuķilirim, meniñ balilirim, kanatlırim, yüräk parilirim!- Vicik aç ärvah öz oķuģuķilirini tonup qaldı bolğay, boķuldap yiglap taşlıdı.

"-Ah benim öğrencilerim, benim çocuklarım, kanatlarım, yürek parelerim! Küçükçük gariban öğrencilerini tanımış olacak ki uğuldayarak ağlamaya başladı." KBC, 52

Älkissä: Ĥälipä Qāndiyar şahzadiniñ şu halättä yetip turup külgānlikini körüp özi hām külüp taşlıdı. Vāzirlärgä qarap:

-Äy vāziririm, āmiralirim, bu işķa māniñ āķlim häyrandur.....

"Kıssa: Hâlîfe Kandiyar şehzadenin bu durumda yatıp durup güldüğünü görünce kendisi de gülmeye başladı. Vezirlere bakarak:

-Ey vezirlerim, emirlerim, bu işe benim aklım da şaştı...." UĤD 269

Şu çağda eşäk jilğini beşiğa kiyip qattıķ avaz bilān hañrap taşlıdı. Tağ içi lărzigä kălgāndāk boldı. Ularmu çağrap omidin turup kătişti.

“Bu sırada eşek torbayı başına geçirip kuvvetli bir şekilde anırmaya başladı. Dağın içi titrer gibi oldu. Onlar da sıçrayarak yerlerinden fırladılar.”

ÄS, 18

Boz Körpäs käyikni yeşip ittirivetip, özi bir säkräpla çikıvaldi. Keyik karkunçluk iğañlap kätti. Kız karkkinidin çirkirap taşlıdi.

“Boz Körpeş, kayığı çözüp ittiriverip, kendisi de sıçrayıp çıkıverdi. Kayık çok kuvvetli bir şekilde sallandı. Kız korktuğu için çığlık attı.”

UHD 170

Lekin Şocä bueñim tärsalıjıdın yanmıdı. Yalvuriştin heç närsä çikıralmığan Yunus Şocäniñ, paypıgını serip taşlap, putlirini söyüşkä başlıdi.

“Fakat Şoce bu kez inadından vazgeçmedi. Yalvarmaktan hiç bir şey elde edemeyen Yunus Şoce'nin çoraplarını sıvazlayıp, ayaklarını sevmeye başladı.” JS, 391

U ağırki ketim kaytip çikıkanda apisi keçiçä yiglap näsihät kıldı. Rähim kättik yiglap taşlıdi.

“O, son kez geri geldiğinde anası sürekli ağlayıp nasihat etti. Rehim, çok ağldı.” KBC, 64

Li tänjañ bir batalon çerigini atlıkekindürüp, döñnişğal kılmak boluvedi, arğa täräpkä bekingän Paltahunniñ cäñçiliri ularnı töküp taşlıdi. Gomindançılarnıñ ähvali bargançä naçarlışıp, halka içidä kalğan edi.

“Litenjan, bir tabur askerini geriye çektilirip, tepeli işgal etmek istemiş, arka tarafa hakim olan Paltahun'un savaşçıları onları dağıtıvermiş. Milliyetçi Çin Partisi taraftarlarının durumu gittikçe kötüleşip, halka içinde kalmışlar.”

JS, 144

22. tohta-

22. 1. Yapı

tohta-, “malum iş, hareket ve faaliyetin durması; bir yere varıp dayanmak (yaş hakkında); kararlı olmak; beklemek, korumak” gibi anlamlar ifade eder. (UTİL 1999: 301). Yaşayan Türk yazı dillerinin pek çoğunda kullanılmakta olan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde *k<h* değişikliğine uğramıştır.²²

22. 2. Kullanım

tohta-, Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak kullanılan fiillerden biridir. Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili gramerlerde ve *Uygur Tilinñ İzahlı Luğiti*’nde fiilin bu özelliğinden bahsedilmemiştir. Söz konusu fiil, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır.

22. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

tohta-, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sâdece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan *-p* şeklinde, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */i/, /u/, /ü/* bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *tohta-*, ortaya çıkan birleşik fiilin yapısında hem bir çekim unsuru olarak kullanılır hem de kendi gerçek anlamını kısmen korur. Söz konusu fiilin bu zarf-fiil eki ile birlikte kurduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + *-(l)p tohta-*

kelip tohtidi < *kel-ip tohtidi* “geldi”

berip tohtidi < *bar-ip tohtidi* “vardı”

ekilip tohtatti < *alıp kel-ip tohtatti* “getirtti”

²² Bşk. *tuktav*, Kzk. *toktav*, Krg. *toktö*, Özb. *tohtāmāk*, Tat. *tuktav* vb.

22. 3. İşlevler

tohta-, Yeni Uygur Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan bir tasvir fiilidir. Fiilin, bu şekilde yardımcı fiil olarak kullanılma özelliğine ne *Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti*'nde ne de Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili gramerlerde rastlıyoruz. Söz konusu fiilin bu özelliğini metinlerden tespit ettik. Şimdi bu metinlerden hareketle *tohta-* fiilinin işlevlerini belirleyelim.

22. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

22. 3. 1. 1. *tohta-*, *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamını kısmen korumuştur. Dolayısıyla esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sona erdiğini, tamamen bitirildiğini anlatmaya yarayan bir yardımcı fiildir.

Xoxul Grigori tövān avaz bilān birinçi cahan uruşi toğrisida sözläşkä başlıdı. U sözlävatqanda, gävdilik bir adāmniñ sayisi çedimiñ arkısığa kelip tohtıganidi. Buni çedirdikilärniñ heçkaysisi säzmäytti.

"Hohul Grigori, alçak sesle Birinci Cihan Harbi hakkında konuşmaya başladı. O, konuşmaktayken, iri yarı bir adamın gölgesi çadırın arkasına gelip durmuştu. Bunu çadırdakilerin hiçbiri sezmedi." OZ, 77

Qara at heñiç ä mundaq kattıq bir kamça yäp bakmıganidi. U bir kamça bilān çapqiniçä üç ay üç künlük yärgä berip tohtıdı. Güyaki kuş kanat kakqandäk uçup kätti.

"Kara at, şu ana kadar böyle kuvvetli bir kamçı yememişti. O, bir kamçı ile o kadar hızlı koştu ki üç ay üç günlük yere ulaştı. Güya kuş kanadı salları gibi uçup gitti." UH D, 40

Zohoridin Hekim Beg amalsiz täxtini taşlap keçişğa мәcbur boldi. U şu kaçқанçä Sovet Özbekistandiki Oşğa berip tohtıdı.

"Zohoridin Hekim Bey, tahtını bırakıp kaçmaya mecbur oldu. O, kaçtığı zaman Sovyet Özbekistanındaki Oş'a gitti. KÄ, 101

23. tur-

23. 1. Yapı

tur- tek heceli bir kök fiildir. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Müstakil bir fiil olarak *ayakta durmak*, *dimdik ayakta durmak*, gibi anlamlar ifade etmektedir. Tasvir fiili görevinde kullanıldığında ise esas fiildeki iş, oluş ve harekete çok çeşitli anlamlar yükleyebilmektedir. Ancak genellikle süreklilik bildiren bir tasvir fiilidir (Clauson 1972: 529-530).

Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak oldukça işlek bir şekilde kullanılmakta olan fiil, Eski Türkçe dönemine göre birtakım ses farklılıkları göstermektedir (KTLS 1991:190-191; Clauson 1972: 529-530). Bu bakımdan Yeni Uygur Türkçesi ile Eski Türkçe arasında herhangi bir farklılık yoktur.

23. 2. Kullanım

tur-, Türk dilinin ilk dönemlerinden itibaren tasvir fiili görevinde kullanılmakta olan bir fiildir. Eski Türkçe döneminde esas fiile *-A;-y*, *-U*, *-p* ve *-ğalı;-geli* (Gabain 1988: 90-91; Ercilasun 1984: 86) zarf-fiil ekleriyle bağlanan fiil, Çağatay Türkçesi döneminde ise *-A;-y* ve *-p* (Eckmann 1996: 97-98; Hacıeminoğlu 1991: 266) zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılır olmuştur.

Bugün de çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda tasvir fiili olarak kullanılmakta olan *tur-* fiili, genellikle hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil ekleri ile birlikte kullanılır. Meselâ; Özbek (Hacıyev 1966: 49-58) ve Altay (Arat 1987: 237-239) Türkçesinde esas fiile her iki zarf-fiil ekiyle birlikte bağlanır. Kazak Türkçesinde ise söz konusu eklerin dışında *-ğalı/-geli* zarf-fiil ekiyle birlikte “yakın gelecek zaman” (bk. Gabain 1988: 91) ifade eden kipin kuruluşunda yer alır (KTLS 1991: 1056).

Şimdi *tur-* tasvir fiilinin Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile ne şekilde bağlandığına bakalım. Bu fiil, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile üç şekilde bağlanır.

- a) -A;-y zarf-fiil eki ile,
- b) -p zarf-fiil eki ile,
- c) -gili/-gili zarf-fiil eki ile

23. 2. 1. -A;-y zarf-fiil eki ile kullanım

Uygur Türkçesinde *tur-* tasvir fiilinin bu zarf-fiil eki ile kullanımı çok işlek değildir. Ünsüzle biten esas fiillere -A ünlü ile bitenlere ise -y şeklinde bağlanır. Olumsuzu -mAy zarf-fiil ekidir. Bu şekilde kurulan birleşik fiilin yapısında *tur-* fiili sadece bir çekim unsuru olarak görev yapar. Kendi gerçek anlamını tamamen kaybeder. Taramış olduğumuz bazı örneklerde birleşik fiilin imlâsının birleşik yazıldığını tespit ettik. Bu tür imlâya sahip birleşik fiil yapılarında *tur-* tasvir fiilinin başındaki /t/ ünsüzü tonlulaşarak /d/ ünsüzüne dönüşmüştür. Uygur Türkçesinde *tur-* tasvir fiili ile -A;-y zarf-fiil ekinin birlikte kullanımından oluşan birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -A;-y tur-

<i>bakmaydurğan</i>	< <i>bağ-ma-y tur-ğan</i>	"bir süre bakmayan"
<i>yorutadurğan</i>	< <i>yoru-t-a tur-ğan</i>	"aydınlatıp duran"
<i>okumay turupla</i>	< <i>oku-ma-y tur-u-p-la</i>	"bir süre okumayıp"
<i>beglik kıladur</i>	< <i>beglik kıla-a tur</i>	"beğlik yapa dur"
<i>işenmey turimen</i>	< <i>işen-me-y tur-i-men</i>	"inanmam"

23. 2. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

tur- tasvir fiili, Uygur Türkçesinde ikinci olarak -p zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurar. *tur-* tasvir fiilinin bu ekle birlikte kullanımı oldukça yaygındır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya -p şeklinde, ünsüzle bitenlere ise ünlü uyumuna göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *tur-* fiili, bu şekilde meydana gelen birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır. Birleşik fiiller ilgili bütün çekimler *tur-* fiili vasıtasıyla çekimlenir. Az da olsa taramış olduğumuz örneklerde imlâsı birleşik olan

yapılar da vardır. Şimdi bu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirelim.

Esas fiil + -(l)p tur-

<i>karap turdi</i>	< <i>kara-p tur-di</i>	“bakıp durdu”
<i>taşlinip turatti</i>	< <i>taşli-n-i-p tur-atti</i>	“atılıp dururdu”
<i>çidap turalmidi</i>	< <i>çida-p tur-al-mi-di</i>	“dayanamadı”
<i>bilip turimän</i>	< <i>bil-i-p tur-i-män</i>	“bilirim, bilmekteyim”
<i>körüp turdi</i>	< <i>kör-ü-p tur-di</i>	“bir süre gördü”
<i>meñiptur</i>	< <i>meñ-i-p tur</i>	“gide dur”
<i>selipdurmuşsen</i>	< <i>sel-i-p tur-miş-sen</i>	“salıp durmuşsun”
<i>bolup turidu</i>	< <i>bol-u-p tur-i-du</i>	“olup durur”
<i>buyrup turatti</i>	< <i>buyur-u-p tur-atti</i>	“buyurup dururdu”

Uygur Türkçesinde *tur-* tasvir fiili şimdiki zaman kipinin oluşumunda da kullanılır. Ancak her zaman *tur-* tasvir fiili ile kurulan birleşik fiil yapıları şimdiki zaman anlamı ifade etmez. Şimdiki zaman anlamını karşılayabilmesi için *tur-* tasvir fiilinin *vasitilik bayan meylidiki adiy ötken zaman hever şekli* (Tömür 1987: 312-313) ile çekimlenmiş olması gerekir. Bu kip *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde “Vasitilik bayan meylidiki izçil hazırkı zaman hever” şekli diye isimlendirilmiştir (Tömür 1987: 353). Uygur Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden bu yapıyı kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p tur-u-p-(ti) + şahıs eki

<i>bilip turupmän</i>	< <i>bil-i-p tur-u-p-(ti)-män</i>	“biliyorum”
<i>bilip turupsän</i>	< <i>bil-i-p tur-u-p-sän</i>	“biliyorsun”
<i>bilip turuptu</i>	< <i>bil-i-p tur-u-p-tu</i>	“biliyor”
<i>bilip turuptimiz</i>	< <i>bil-i-p tur-u-p-ti-miz</i>	“biliyoruz”
<i>bilip turupsilär</i>	< <i>bil-i-p tur-u-p-silär</i>	“biliyorsunuz”
<i>bilip turuştu</i>	< <i>bil-i-p tur-u-ş-u-p-tu</i>	“biliyorlar”

23. 2. 3. -ğili/-gili zarf-fiil eki ile kullanım

tur- tasvir fiilinin bu zarf-fiil ekiyle birlikte kullanımını Eski Türkçe dönemine kadar götürebiliriz. *kirğali tur-* < *kir-gāli tur-* “hemen girecek durumda olmak, girecek olmak”, *ölgāli yat-* < *öl-gāli yat-* “hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak” (Gabain 1988: 91). Gabain, bu örneklerde bir gelecek zaman anlamının olduğuna işaret eder. *tur-* tasvir fiilinin söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte oluşturmuş olduğu birleşik fiil yapıları Uygur Türkçesi gramerlerinin birinde *başlanma tüslük özek şekli* (Tömür 1987: 399) olarak tanımlanmaktadır. Yani Uygur Türkçesinde *-ğili tur-* yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin başladığını bildiren birleşik fiillerin kuruluşunda kullanılır. Bu lehçede *tur-* tasvir fiilinin *-ğili/-gili* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -ğili/-gili tur-

<i>çüşkili turdi</i>	< <i>çüş-kili tur-di</i>	“düşmeye başladı”
<i>yiğligili turdi</i>	< <i>yiğli-ğili tur-di</i>	“ağlamaya başladı”
<i>hiñgaytkili turğan</i>	< <i>hiñgayt-kili tur-ğan</i>	“hırlamaya başlayan”
<i>mañtiğili turuptu</i>	< <i>mañti-ğili tur-u-p-tu</i>	“övmeye başlamış”

23. 3. İşlevler

Gabain, yapmış olduğu sınıflandırmada *tur-* fiilini *deskriptif verbe* (tasvir fiili) grubuna alır. Yani *tur-* fiili kullanılmış olduğu birleşik fiil yapılarında kendi gerçek anlamından tamamen farklılaşır ve süreklilik bildiren bir tasvir fiili hâline gelir (Gabain 1953: 19). Gabain, *tur-* tasvir fiilinin Eski Türkçe döneminde *-ğali/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığı zaman gelecek zaman anlamı taşıyan birleşik fiiller oluşturduğunu belirtir (Gabain 1988: 91). Aynı yapının bugün Kazak Türkçesinde *yakın gelecek zaman kipi*²³ için kullanılmaktadır. Eckmann’a göre *-p tur-* yapısı esas fiildeki iş, oluş

²³ *barğalı jatırmin* (yakında gideceğim), *barğalı jatırsın*, *barğalı jatır*, *kelgeli otırmın* (yakında geleceğim), *kelgeli otırsın*, *kelgeli otur*. “yakın gelecek zaman” *jatır*, *jür*, *otır*, *tur* yardımcı

ve hareketin sürekliliğini veya kısa bir süre için işlenişini ifade eder. –A *tur-* yapısı ise sadece esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini bildirir (Eckmann 1996: 98).

Çağdaş Türk yazı dillerindeki birleşik fiilleri ifade ettikleri anlamlarına göre dört gruba bölen Zeynalov, *tur-* tasvir fiili ile kurulan birleşik fiilleri *hareketin sürekliliğini ve aniliğini bildiren birleşik eylemler* olarak tanımlar (Zeynalov 1986: 467).

Banguoğlu, *durmak, kalmak, görmek* ve *gelmek* fiillerini *sürek fiilleri* olarak tanımlar. Bu fiillerin *kullanılış farklarıyla* esas fiildeki iş, oluş ve hareketi süreklilik anlamıyla tasvir ettiğini belirtir. *dur-* ve *gör-* fiilinin hareketli süreklilik bildirir, *kal-* fiili hareketsiz sürmekte olan bir hareketi ifade eder, *gel-* fiili ise geçmişte başlamış bir hareketin hâlâ devam etmekte olduğunu belirtir Banguoğlu 1990:491-492).

Iskakov, *-p tur-* yapısının adet, alışkanlık ve her zaman devam etmekte olan bir hareketi ifade ettiğini belirtir. Ona göre –A *tur-* yapısı ise esas fiildeki iş, oluş ve hareketin ikinci bir iş, oluş ve hareketin başlangıcına kadar olan zaman içinde devam edişini, yerine getirilişini ifade eder (Iskakov 1974: 272).

tur- tasvir fiili ile ilgili olarak ortaya konulan bu görüşlerden sonra söz konusu fiilin Uygur Türkçesinde birlikte kullanılmış olduğu zarf-fiil ekine göre ortaya çıkan işlevlerini üç ayrı başlık altında inceleyelim.

23. 3. 1. –A;-y zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

23. 3. 1. 1. *tur-* tasvir fiili –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte kullanılınca esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekli oluşunu, belirli bir devamlılık içinde işlenişini bildirir.

fiilleriyle yapılır. Kuruluş formülü şöyledir. *fiil + ğalı (-geli, -kalı, -keli) + yardımcı fiil + şahıs eki* (Ercilasun 1991: 1056).

Här küni salkın tañ şamali cilvâlinip âskändä, Tãñriniñ yer yüzini yorutadurğan yoruk kuyaşı “altun qalkın” kebi körünüp, sãniñ yaqañdin baş çıkarar.

“Her gün senin tan rüzgârı cilvelenip estiğinde Tanrının yeryüzünü aydınlatan parlak güneşi “altın kalkan” gibi görünerek senin yakandan baş çıkarır.” (AÖŞ, 616)

Bäg akam bäglik qılatur

Nökärliri bulañçilik.

Han göcam oñdañda yatsa,

Dorğaliri jigar selik...

“Bey ağam beylik ediyor

Hizmetçileri yağmacılık.

Han hazretleri sırt üstü yatsa,

Amirleri toplar vergi...” M, 77

tur- tasvir fiilinin olumsuz zarf-fiil eki olan *-mAy* ile birlikte kullanıldığı birleşik fiil örnekleri de vardır. Bu tür birleşik fiil örneklerinde de esas fiildeki olumsuz iş, oluş ve hareketin kesin bir şekilde devamlılığı ifade edilir.

-Şundak, tähsir,-cavap bärdi tört kämbägälni başlap ketivatқан Zamanğa oқ ilandäk tikilip turğan Hatip,- bu şumniñ ustazi-Pazil degän kızıl paçak ediki, u bäççägärdin ölgändä qutuliveduқ, monusidin qutuluşқа pursät kälmäy turidu.

“-Bu şekilde, efendi, diye cevap verdi dört fakiri getirmekte olan Zaman’a ok yılanı gibi dikilip duran Hatip. Bu uğursuzun hocası Fazıl denen kızıl bacak idi ki o, alçak herif ölünce kurtulmuştuk, işte bundan dolayı kurtulmak için fırsat gelmiyordu.” JS, 241

-Äpu kiliñ, canabiy Juşi. Mãn yaḥşı ḥävär bilän kirginim yok...

-Nemä dediñiz?-räis çöçüp kätti.

-Okup körgäysiz, dedidä, Papengut kızıl lipaplık hătıni räiskä sundi. Hătıni okumay turupla, korkkançaq räisniñ kollirini titiräk bastı.

"Affedersiniz, Juşi Hazretleri. Ben iyi haberle gelmedim...

-Ne dediniz? reis birden endişelendi.

-Okuyup göreceksiniz, dedi ve postacı kırmızı zarflı mektubu reise sundu. Mektubu daha okumadan, korkak reisin ellerini bir titreme bastı."

JS, 203

Ana kuçağıdaki bovaq, ana sütüni ämmäkkä niçük tälpünsä, insanlık häm seniñ nuriñni ämmäkkä şu kadar umtular, uniñ üçün dä tañ nuri saçılarkän sän insanlık üçün çäksiz bir mähämät nuri yağıdurarsän. Aniñ üçün dä saña dārin sevgü bilän bakmaydurğan köz yokdur...

"Ana kuçağındaki çocuk ana sütünü emmeye nasıl yeltenirse insanlık da senin nurunu emmeye o kadar can atar. Onun için de tan nuru saçılırken sen insanlık için sonsuz bir merhamet nuru yağıdırırsın. Bu yüzden sana derin sevgi ile bakmayacak göz yoktur." AÖŞ, 616

-Yänä bir hävär añlıdım. Biräq yalğanmekin degän oyda, eytişka ağızım barmay turıdu...

-Eytiñ, eytiveriñ. Arımızda häç gäp saklanmaslıgı lazım. Yu. Şağıguñ.

"-Yine bir haber duydum. Ancak yalan mı ki diyorum, söylemeye dilim varmıyor...

-Söyleyin, söyleyiverin. Aramızda hiçbir sözün saklanmaması gerekir, Başçavuş." JS, 80

23. 3. 2. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

23. 3. 2. 1. tur- fiili -p zarf-fil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin devamlı oluşunu, sürekliliğini anlatır. Bu süreklilik anlamı bazen âdet, alışkanlık ve tekrar gibi anlam incelikleri ile birlikte ortaya çıkabilir.

Padişahniñ matimi tügigändin kiyin käykabat şähriniñ kırık dārvazisi mähkām taķilip kişi kirgüzülmidi. Käykabat şähriniñ kırık bir dārvazisi bar idi. Pākāt birlä dārvaza eçilip ħalayıklar umiñdin kırıp-çikip turdı.

“Padişahın matemi bittikten sonra Keykabat şehrinin kırık kapısı sağlam bir şekilde kapatılıp hiçbir kimse girdirilmedi. Keykabat şehrinin kırık bir kapısı daha vardı. Ancak, sadece bir kapı açılıp halk yerinden girip çıkıp durdu.” UHD 331

Uygurlarnıñ äynı vaqıttiki yärlık til-yezik yğini Latin yezikığa bolğan kızıkışını ipadiläp turğan şaraitta, Silavyan elipbäsini tallışi tarihıy, ijtimaiy, siyasiy asaskä igä idi.

“Uygurların aynı dönemdeki yerli dil eserlerinin Latin yazısına olan ilgisini ifadeleyip durduğu bir ortamda, Slav alfabesini tercih edişi, tarihî, ictimai, siyasî bir temele sahip idi.” UYT, 9

Aynıñ on baş küni qarañu bolup turidu, horlukñıñ kısasi bolidu, ählaksızlıqñıñ izasi bolidu.

“Aynı on beş günü karanlık olur, bu eziyetin kısa olması, ahlaksızlığın örtülmesi demektir. CM, 55

Äslidä yerim kün käm kırık kün bolğanid i. Şuniñ bilän ätisi mädikarlar soruniğa kelip turdi. Mädikarçılar Hocabähtin hal soridi.

“Aslında yarım gün eksiğiyle birlikte kırk gün olmuş. Bunun için sabahleyin işçiler iş yerine gelmeye başladı ve Hocabeht’in halini hatırları sordular.” UHD 113

-Cenim balam, altın balam...

Ana **çidap turalmidi**. Kızınıñ boynını kucaqlap, ~~pa~~nisini, közini, üzini, hätta **çaçlıñıgıçä** söyüşkâ başlıdi.

“-Canım balam, altın balam...

Anası dayanamadı. Kızının boynuna sarılıp, alnını, gözünü, yüzünü, hatta saçlarına kadar sevmeye başladı.” M, 95

Yıllar sinaymiz, yıllar sanaymiz,

Yıllar koynida talif sinaymiz.

Talif kaj kalsä yiglap turmaymiz,

Talif yulduzi toğur bir küni!

“Yılları sınarız, yılları sayarız,

Yıllar koynunda talih sınarız.

Talih inat etse ağlamayız,

Baht yıldızı doğar bir gün! AÖŞ, 640

Köz aldimizda süp-süzük suliri ätigänlik sälkin şamalda bilinär-bilinmäs davalğup turğan Ğşmäköl namayan boldi.

“Gözümüzün önünde berrak, pırl pırl suları sabah serin rüzgarda belli belirsiz dalgalnıp duran Eşmegöl göründü.” ĞS, 1

-Toğta, toğta jizim, -dedi ustaz oñ olını kötirip, -devirkay kaynitip, bölcürgän teriydiğan iş ämästä!

-Bilip turimän, ustazim, -däp räddiyä berişkä aldiridi Mayim.

“-Dur, dur kızım, dedi öğretmen sağ kolunu kaldırarak, katran kaynatıp, böğürtlen toplanan iş değil!

-Biliyorum, öğretmenim, diye cevap vermeye kalkıştı Mayim.” M, 68

Bukiniñ kılıqlığa tä ğimu häyran alduk. Däşätlik çirkirap, usup - çäyläp, yügürüp-çapçip kelivatğan buğa balini kördi -dä, çirjiraştın to ğtap baliğa bir päs qarap turdi. Andin salmaq kädäm taşlap baliğa qarap mañdi.

“Boğanın kılığına çok hayran kaldık. Dehşetli bir şekilde böğürüp, döküp çiğneyerek gelmekte olan boğa, çocuğu gördü ve böğürmeyi bırakıp çocuğa bir an bakıp kaldı. Sonra ağır adımlarla çocuğa doğru gitti.” ĞS, 3

Çaykilip turğan bu köl köz yaşliriñ durdanisi,

Bälki nâprât hām muhābbāt nāzmisi, pāymanisi.

Yaki u kädimki şärk täkdiriñniñ abidisi,

Ämdi munda aňlinur külğän bähît şadyanisi,
Çünki sändä başlinip kätti bahar, Boğda anam.

“Dalgalanıp duran bu göl, göz yaşların incisi,
Belki nefret ve muhabbet nazmı, kadehi.
Veya o eski şark takdirinin abidesi,
Şimdi burada duyulur gülen baht melodisi,
Çünkü sende başlayıp gitti bahar, Boğda anam.”

AÖŞ, 448

*Usta Äskämi pat-pat öygä-käm äsvablarnı, tomur-täsäklämi älip
kälişkä buyrup turatti. Bundağ çağlarda usta dukanda, ata-anılar bolsa
ätizğa kätkün bolatti.*

“Usta, Asker’e sık sık eve kadar eşyalarını, alet edevatlarını alıp
gelmesini buyurup dururdu. Bu gibi zamanlarda usta dükkânda, ata analar
ise tarlaya gitmiş olurdu.” ÄS, 10

*Bu sähär päslı idi, därhal ormidin qoptı. Bulbul, şatutı, kumrılar hoş
avaz bilän sayrap turatti, bularnı aňlap bir dardı on boldı. Uyan-buyan baqtı.
Şahzadınıñ pirakıda hâli täñ boldı, heç ilac kılalmıdı.*

“Bu seher vaktiydi, derhal yerinden fırladı. Bülbüller, papağanlar,
kumrular hoş bir sesle ötüp dururdu, bunları duyunca bir olan derdi on oldu.
Bir o yana bir bu yana baktı. Şehzadenin ayrılığı aklına düştü, hiçbir şey
yapamadı.” UĞD 291

*Halizat cavap bariş ornıga, Mästüriniñ gözälligini ölçigändäk,
henimğa tikilip qaldı. Därhäkiqät, guman ändişilär täsiridä hayacanlanğan
Mästüriniñ közliri oynap, mähzi alma çeçigidäk kızargan vä jürigi täz-täz
täpkändä köksi titiräp turatti.*

“Hälizat cevap vermektense, Mesture’nin güzelliğini ölçüyormuş
gibi, hanıma bakakaldı. Gerçekten, şüphe ve endişelerin tesirinde kalarak

heyecanlanan Mesture'nin gözleri oynayıp, benzi elma çiçeği gibi kızarıp, yüreği hızlı hızlı çarpmaya başlayınca göğsü titreyip dururdu." M, 26

*Hoyla aldidiki yolğa çıkıp **karap** turdum. Heli vakit ötkändimu u çıkmidi. Yerim saatlârdin keyin arka işik bilân kaçқанlığını bildim.*

"Avlunun önündeki yola çıkıp bakıp durdum. Hayli vakit geçmesine rağmen o çıkmadı. Yarım saatten sonra arka kapıdan kaçtığını anladım."

CM, 50

*Boldi, boldi beşini irğitmay koy. Saniñ közliriñdin **bilip turuvatımân**, sän meni katäkkä beşini tikip hünär kilidiğan toğu oğrisiğa oğşitivatisän.*

"Oldu, oldu başını kaldırma. Senin gözlerinden anlamaktayım, sen beni, kafese başını sokup iş gören tavuk hırsızına benzetiyorsun." KBC, 42

-Çerikläрни қойуп берäyli, күnini alsun. Monu ämäldarlarnи äsirdä tutup turimiz. Hökümat egä bolsa, miltikқа tegişimiz.

"-Askerleri bırakıverelim, hür olsunlar. İşte şu memurları esir olarak tutup duruyoruz. Hükûmet sahip olursa, silaha değişiriz." JS, 59

*Padişah hocini Elkäysniñ omığa oñ kol vâzirlikkä täyinlidi. Hoca üç ay käyqabat şahniñ huzurida **vâzirlik kılip turdi**. Andin padişahın icazät sorap häzinidiki dâpnä-dunyalarnи elip anisiniñ keşige ravan boldi.*

"Padişah hocayı Elkäys'in yerine sağ kol vezirliğine tayin etti. Hoca üç ay Keykabat şahının huzurunda vezirlik yapıp durdu. Sonra padişahın icazet isteyip hazinedeki bütün malları alıp anasının yanına gitti."

UHD 142

23. 3. 2. 2. tur- tasvir fiili esas fiildeki iş, oluş ve hareketin çok kısa bir zaman aralığında işlenişini ve geçiciliğini anlatır. Bu anlamı taşıyan örnekler genellikle emir kipindedir.

Zaman bilân Rozi çoñ kapķiniñ aldıǵa kelip, attin çüşüşti.-Meni at korada kütüp tur, Roziķa. Däriya boyıǵa billä çüşimiz,-däp etini Roziǵa bärdidä, Zaman içkiri kirip kätti.

“Zaman ile Rozi büyük kapının önüne gelip, attan indiler.

-Beni at aǵılında bekleye dur, Rozi aǵa. Nehir kenarına birlikte inelim, deyip atını Rozi'ye verdi ve içeri girip gitti.” JS, 167

-Nemä dediñ?-öz kulaklırıǵa işänmigändäk vaķırvätti Adil. U zäķ kılǵandäk heciyip turǵan Anargülgä bir däķikä tikilip turdidä,-nakaşķi seniñçilik bilimim bolmisa!-devätti räncigänliktin.

“-Ne dedin? Kendi kulaklarına inanmamış gibi baǵırıverdi Adil. O, züppelik yapmış gibi gülümseyip duran Anargül'e bir dakika bakıp kaldı, iyiki senin gibi tahsilim yok! deyiverdi üzgün bir şekilde.” M, 218

Älkıssa, mähinbanu yukırıķi beyitni okup, yıǵa-zar kilişķa başlıdı. Pütün şähär hălķi matämgä çüşti. Bu söz şü yärdä turup tursun. Ämdi gäpni mälikä şerindin añlaylı.

“Kıssa şudur: Mehinbanu yukarıdaki beyiti okuyup, ağlamaya başladı. Bütün şehrin halkı mateme büründü. Bu söz burada dura dursun. Şimdi sözü Melike Şirin'den dinleyelim.” UĞD 43

-Şiñşesäygä,-dedi hëliǵa sozulǵan sükünattin keyin Yunus,-kelişimgä kälduk däp hëvâr bäsäk, rät kılmaydıǵanla, haci ata.

-Bäş küngiçä tähır kılip tur,-dedidä, Sopahunni çağırıp, Yunuslar çüşkän omıǵa yätküzüp koyuşni buyridi.

“-Şinşesey'e, dedi aradan geçen epeyce sükûnetten sonra Yunus, uzlaşmaya geldik deyip haber versek, reddetmeyeceklerdir, Hacı ata.

-Beş gün kadar tehir ededur, dedi ve Sopahun'u çağırıp, Yunusları geldikleri yere götürmesini istedi.” JS, 385

Boz körpəş bilən bayağıl ozuq, talkan raslap, kiliç, okyalirini esişip, sâpərgä atlandi. Ular ormanliqqa kirkändä bayağıl boz körpəşkä mundak dedi:

*-Sän meni**ptur**. Män tärät sunduruvelip, arkañdin yetip baray.*

"Boz Körpeş ile Bayagil azık hazırlayıp, kılıç, ok ve yaylarını asıp, sefere çıktılar. Onlar ormana girince Bayagil, Boz Körpeş'e şöyle dedi:

-Sen gide dur. Ben abdest bozuverip, arkandan yetişip ulaşayım."

UHD 180

23. 3. 2. 3. *tur-* tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile kullanıldığında şimdiki zaman kipini karşılar. Ancak *tur-* tasvir fiili ile kurulan bütün birleşik fiil yapıları bu kipi karşılamaz. Şimdiki zaman kipini karşılayan birleşik fiil yapılarında *tur-* tasvir fiili "vasitilik bayan meylidiki adiy ötken zaman *ğever* şekli"²⁴ (Tömür 1987: 312-313) ile çekimlenmiş olması gerekir. Bunun dışındaki birleşik fiil yapıları genel olarak süreklilik anlamı ifade ederler.

Kış päsliä eçilidiğan bu güldin namığa layıq ipar siman ğuş purak kelip turuptu.

"Kış mevsiminde açılacak olan bu gülden, adına yakışır şekilde hoş koku gelip durmaktadır." JS, 16

Misal İsrail bağ; mən uniñ bilən sözläştim. Rast u bizgä at üstidin qaraydu, lekin uniñma hökümätkä öziğä narazılığı barlığı bilinip turuptu. Äğär u bizgä qolini sozidekän, kaçmaymiz. Küç-ömlüktigu!

"Misal İsrail Bey; ben onunla konuştum. Gerçi, o bize at üstünden bakar, lâkin onun da hükûmete kendine göre razı olmadığı biliniyor. Eğer o bize elini uzatırsa, geri çevirmeyeceğiz. Güç, birliktedir ya!" M, 120

²⁴ "duyulan geçmiş zaman kipinin ikinci tipi" (Öztürk 1997: 121).

Bu yaş jigit azatlık üçün qaza tapqiniğa razı olşaydu, ätimalim, çirayida täbässüm oynap turuptu. Uniñ kelişkän qara burutini sähär sälkini komuç pöpügidäk liñşatti.

“Bir genç yiğit azatlık için ölmeye razı gibiydi; ihtimal, yüzünde tebessüm oluşuyor. Onun güzel, gür, kara bıyığını seher serinliği kamış püskülü gibi savuruyordu.” JS, 146

-Hä, ähvaliñ kandaq dostum?

-Yaşşı. Mana körüp turupsän, tirikçilik şu,-däp cävängä yeyip qoyulğan dorilarnı ima qıldı Lopän,-öygä kirmisäk bolmıdı.

“-Hey, ahvalın nasıl dostum?

-İyi. İşte görüyorsun, yaşam mücadelesi, deyip dolaba yayıp koyduğu ilaçlarını işaret etti Lopen. Eve girmesek olmazdı.” JS, 85

İbrahim Sayıtmu maqul bolup, aşxanğa kırıptu. Bel ät alidiğan çağda heliki adäm u yär, bu yerini axturup:

-Apla, pulum kastyomniñ yañçukıda qaptu, däp közini parkiritip turuptu.

“İbrahim Sayit de razı olup, aşhaneye girmiş. Bilet alacağı vakit adı geçen adam bir o yanını bir bu yanını arayıp:

-Aaa! param elbisenin cebinde kalmış, deyip gözünü parlatmaktaymış.” Ms, 32

Oğrı” bolsa kimirlimay qarap turuptu. Yoluçi teximu bäk qorqup:

-Nimişkä ünçikmaysän ? Xam-xiyal qılmay yaxşilikçä maña yol bär, bolmaydigan bolsa ya sän ölisän, ya män ölimän!

“Hırsız” ise kıpırdamadan bakmaktaymış. Yolcu daha da korkarak:

-Niçin ses çıkarmıyorsun? Ham hayale kapılmadan iyilikle bana yol ver. Yoksa ya sen ölürsün, ya ben ölürüm!” UHM, 132

23. 3. 3. -gili/-gili zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

23. 3. 3. 1. *tur-* tasvir fiili söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte Eski Türkçe döneminden beri birleşik fiil yapıları oluşturma gelmiştir. Bu yapı çeşitli dönemlerde değişik anlamlar ifade etmiştir²⁵. Bugün Uygur Türkçesinde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin yeni başlamış olduğunu belirtmeye yarar. *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde *tur-* ve *başla-* tasvir fiillerinin *-gili/-gili* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturdıkları birleşik fiil yapıları “başlanma tüslük özek şekli” başlığı altında incelenmiştir (Tömür 1987: 399)

Birdinla padişaniñ çirayi tatişka başlaptu. Vāzir āmāldarlar bolsa şahzadini teñimu mañtūgili turuptu.

-Nimā digān usta-hā! Suğa birla çömüp kirip ketip teñiçila çıkmıdı!...Dünyada bundağ mahir su üzgüçini zadila körmigān ikānmiz.

“Birdenbire padişahın çehresi sararıp solmaya başlamış. Vezir ve yardımcıları ise şehzadeyi daha da övmeye başlamışlar:

-Ne kadar ustaymış! Suya birden dalıp daha da çıkmadı! Dünyada bu kadar mahir yüzücü hiç görmemiştik.” UHM, 34

U kōl boyida harva üstidā turupla u yārgā uzun qarap turup kätti. Ata-anisi koyulğan kābristanlıq çättä-ñilvättäräk bolsimu dua-tilavāt kıldı. Andin tezäk purap tumsuqini hingaytkili turğan āşākkā tayaq saldı.

“O, kıyı boyunda araba üstünde durup o yere uzun uzun bakıp gitti. Atasının anasının koyulduğu kabristanlık çok sessiz görünse de dua okudu. Sonra tezek kokup burnunu (oynatıp) dişlerini göstermeye başlayan eşeğe dayak dayadı.” ĀS, 9

²⁵ *kir-geli tur-* “hemen girecek durumda olmak, girecek olmak.” (Gabain 1988: 91); Hareketi tamamlamaya hazırlık: *-yın de-*, *-ğalı otır-*, *-ğalı jür-*, *-ğalı tur-*, *-ğalı jat-*. *şıqqalı tur-* “az sonra çıkacak”, *jürgeli otır* “az sonra gidecek (yürüyecek).” (Oralbayeva 1971: 100); “yakın gelecek zaman kipi.” (KTLS 1991: 1056)

Öyigä barduk, yok. Ayali bu gäpni añlap yigligili turdi. Yeğin-yıraqtiki uruk-tuğkan, tonuş-bilişliriniñkigä barduk, yok. Yänä başqa beriş i mümkün bolğan caylarnıñ hämmisigä barduk, yänä yok. Könlümgä kaçmigän hiyallar besip kalgili turdi.

“Evine vardık, yok. Hanımı bu sözü duyunca ağlamaya başladı. Yakın ve uzaktaki akrabalarına, tanıdık bildiklerine vardık, yok. Yine başka gitmesi mümkün olan yerlerin hepsine vardık, yine yok. Aklıma kötü kötü düşünceler gelmeye başladı.” CM, 52

Yenikkinä şamal çıkip, däl-därählärniñ yopurmaqliri şildirlaşqa başlidi. Gülmährämmu mügdäşkä çüşti. Şu çağda ögzigä “gup-gup” avaz çıkirip çalma çüşkili turdi. Arkıdinla bir är kişiniñ yötäl avazi añlandi.

“Biraz hafif bir rüzgâr çıkip, ağaçların yaprakları hışırdamaya başladı. Gülmehrem de uyuklamaya başladı. Bu sırada çatıdan “gup gup” diye ses çıkararak toprak düşmeye başladı. Hemen arkasından bir er kişinin öksürük sesi duyuldu.” AS, 19

24. tūgāt-

24. 1. Yapı

tūgāt-, bir açık bir kapalı heceden oluşan türemiş bir fiildir. Fiilin kökünü *tū-* fiiline kadar indirmek mümkündür.²⁶ Fiil, önce *-k-*, sonra *-a/-e-*, daha sonra ise *-t-* fiilden fiil yapma ekleri ile türetilmiştir. DLT'te, *tūke-* "tükenmek, bitmek; yetmek, kifayet etmek", *tūket-* ise "tüketmek, bitirmek" anlamlarını karşılamaktadır (DLT I 1992: 47; DLT II 1992: 20, 243, 309; DLT III 1992: 270). Yeni Uygur Türkçesinde birden fazla heceden oluşan kelimelerin son hecesinde bulunan /ä/ ünlüsü, kelime ek alınca açık orta hecelerde /i/ ünlüsüne dönüşür (KTLS 1991: 1109; Öztürk 1994: 12). *tūgāt-* fiilinin ikinci hecesindeki /ä/ ünlüsü de bu kurala göre /i/ ünlüsüne dönüşmektedir. *tūgāt-* < *tūgitipsān* "tüketmişsin, bitirmişsin", *tūgāt-* < *tūgitiptu* "tüketmiş, bitirmiş" Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda kullanılmakta olan fiil, ses özellikleri bakımından Eski Türkçe dönemine göre Yeni Uygur Türkçesinde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.²⁷

24. 2. Kullanım

tūgāt-, tasvir fiili olarak Eski Türkçe döneminde esas fiile *-ı, -i, -u, -ü* zarf-fiil ekleri ile birlikte bağlanmıştır.²⁸ Bugün çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında bu tasvir fiilinin yerine aynı anlamı karşılayan başka fiiller kullanılmaktadır.²⁹ Şimdi Uygur Türkçesinde *tūgāt-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımına bakalım.

²⁶ *tūg-* < *tū-k-* "düşümlemek", *tūgūl-* < *tū-k-ū-l-* "düşümlenmek", *tūgūm* < *tūg-ū-m* < *tū-k-ū-m* "düşüm, bağlanmış", *tūgūn* < *tū-k-ū-n* "düşüm", *tūgūn* < *tūg-ū-n* "düşün" İki ailenin birbirine bağlanması. *tūp* < *tū-p* "kök" (Hacıeminoğlu 1991: 28).

²⁷ Azr. *tūkātmāk*, Krg. *tūgötū*, Özb. *tūgātmāk*, Trkm. *tūketmek*, YUyg. *tūgātmāk* (KTLS 1991: 906-907).

²⁸ *kılu tüketmiş ayığ kılınçlarım, ıdı tüketmiş, munda tegū tüketip* (Clauson 1972: 479). *kir-ū tüket-* "girmeyi tüketmek, tamamıyla girmek" (Gabain 1988: 85).

²⁹ *-b bit-*: *yānib bit-, çirib bit-, tūzib bit-*; *-b bitir-* (*bitkāz-/bitkār-*): *yāzib bitir-, sātib bitir-* vb. (Schamiloğlu 1996: 157-158); *-p bit-*: *aytıp bit-, cazıp bit-, tasıp bit-* vb. (Iskakov 1974: 270).

24. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile kullanım

Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmakta olan *tügät-* fiili, meydana gelen birleşik fiilin yapısında hem kendi gerçek anlamıyla hem de bir çekim unsuru olarak yer almaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde *tügät-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz.

Esas fiil + -(l)p tügät-

okup tügättim < *oku-p tügä-t-ti-m* “okuyup bitirdim, okudum”

däp tügitiptu < *dä-p tügi-t-i-p-tu* “ demiş, demeyi bitirmiş”

içip tügitipsän < *iç-i-p tügi-t-i-p-sän* “tamamen içmiş”

eytip tügätkili < *eyt-i-p tügä-t-kili* “tam söylemek için”

24. 3. İşlevler

Clauson, *tügät-* fiilini, Eski Uygur metinlerinde esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını gösteren yardımcı fiil olarak tanımlar (Clauson 1972: 479). Zeynalov, bu fiilin eş anlamlısı olan *bit-/bitir-* fiilinin “hareketin sınırını, bitmesini bildiren birleşik eylemler” kurduğunu ifade eder.³⁰ Yine bu fiil için Schamiloğlu da aynı görüştedir (Schamiloğlu 1996: 157-158). Şimdi Yeni Uygur Türkçesinde *tügät-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevlerini metinler üzerinde görelim.

24. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

24. 3. 1. 1. *tügät-* esas fiildeki iş oluş ve hareketin tam olarak işlendiğini ifade etmeye yarar. Uygur Türkçesinde hareketin tamamlandığını bildiren bir diğer fiil ise *bol-* fiilidir. Bu iki fiil arasındaki en temel fark şudur: *tügät-* fiili ile kurulan birleşik fiil yapılarında *tügät-* fiilinin yerine *bol-* kullanılabilir ancak *bol-* fiili ile kurulan birleşik fiil yapılarında *tügät-* fiili kullanılamaz. Çünkü *tügät-* nesne ile ilgili olan bitmeyi tamamlanmayı ifade

³⁰ Azr. : *deyib bitirmek, işlenib bitmek vb.* (Zeynalov 1986: 467).

eder. *bol-* ise hareketin tam, bütünüyle işlenişini bildirir. Şimdi *tügät-* fiili ile ilgili örnekleri inceleyelim.

-Porıñni atmisañçu, buradär, şundakımu kazan bolarmış,-däptu üçinçi oltarğan birisi. Şu çağda törtinçisi:

-Häy dostum, şundakı kazan bolmisa mozay möküvalidiğan kavini nemidä pişiridu,-däp tügitiptu.

“-Gücünü bırakmasana, birader, böyle kazan mı olurmuş, demiş üçüncü sırada oturan birisi. Aynı anda dördüncüsü:

-Hey dostum böyle kazan olmasa buzağı saklayacak kadar büyük kabağı nerede pişirecek, demiş.” UFA, 273

5 san jurnalni birakla okup tügättim-dä, hayacandin uluğ kiçik tindim: Nemigidur aççık küldüm, nemigidur yenik năpäs aldım.

“Beş tane gazeteyi bir anda okuyup bitirdim ve heyecandan az çok kurtuldum: Bazen acı acı güldüm, bazen rahat bir nefes aldım.” CM, 44

-Äy nainsap, bulakniñ tatlık, şerin süyiniñ hämmisini içip tügitiipsän. Bu bulakniñ süyini ädämlärgä kătră kaldurmay içip tügätmisäm,-däp rodupay beşini suğa tiğip bir däm tarttı-dä, zähär sularnı koşup hämmisini tügätti.

“-Ey insafsız, pınarın tatlı, şirin suyunun hepsini içip tüketmişsin. Bu pınarın suyunu insanlara damlasını bırakmadan içip tüketmezsem, diye çaresiz başını suya sokup biraz içti ve zehirli suların hepsini birlikte tüketti.”

25. yat-

25. 1. Yapı

yat-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Müstakil bir fiil olarak *yatmak*, *uzanmak*; *uyumak için yatmak*;³¹ *bir yerde geçici bir süre için kalmak* gibi anlamları karşılayabilmektedir (Clauson 1972: 884).

Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem müstakil, hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan fiil, Eski Türkçe dönemine göre birtakım ses farklılıkları gösterebilmektedir.³² Uygur Türkçesinde yapısında /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceden oluşan kelimeler ek alıp açık hece durumuna gelince kök hecedeki /a/ ünlüsü /e/ ünlüsüne dönüşür (Nadzhip 1971: 54; Öztürk 1994: 9). Bu kurala göre *yat-* fiilinin ünlüsünde de bu değişiklik meydana gelir. *yét-i-p* < *yat-ı-p* "yatıp", *yét-i-p-tu* < *yat-ip-tu* "yatmış", *yét-i-ş* < *yat-i-ş* "yatma, yatış" vb.

25. 2. Kullanım

Gabain, *yat-* fiilini Eski Türkçe döneminde *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte "tasvirî fiiller" başlığı altında incelemiştir (Gabain 1988: 91). Söz konusu fiil, bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda *oltur-*, *tur-* ve *yür-* fiilleriyle birlikte süreklilik bildiren tasvir fiilleri olarak kullanılmaktadır. Bazı lehçelerde hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurabilen fiil, bazı lehçelerde ise bu zarf-fiil eklerinden sadece herhangi biriyle de birleşik fiil oluşturabilmektedir. Meselâ Altay (Arat 1987: 235-236) ve Kazak³³ (Iskakov 1974: 273) Türk yazı dillerinde hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil ekleri ile birlikte birleşik fiil kuran *yat-*, ÖzbekTürkçesinde ise sadece *-p* zarf-fiil eki ile kullanılmaktadır (Haciyev 1966: 47-49).

³¹ *aydım emdi yat* "şimdi yat, dedim", DLT I 1992: 36; *öküş yatıp üzeldi* "çok yatıp sıkıldı" (DLT I 1992: 233); *tezek karda yatmas, edhgü ısız katmas* "tezek yerde yatmaz; iyi, kötüye karışmaz" (DLT I 1992: 386).

³² Kzk. *jatuv*; Krg. *catu*; Özb. *yâtmâk* (KTLS 1991: 974-975).

³³ *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte "yakın gelecek zaman" kipini kurar. *barğalı jatırmin* (yakında gideceğim), *barğalı jatırsın*, *barğalı jatır* (KTLS 1991: 1056).

yat- fiilinin kullanımı ile ilgili olarak bu bilgilerden sonra fiilin Uygur Türkçesindeki kullanımına geçelim. *yat-* tasvir fiili, Özbek Türkçesinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de esas fiile yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır. Şimdi *yat-* tasvir fiilinin bu zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanma şartlarını inceleyelim.

25. 2. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile kullanım

yat- tasvir fiili, Uygur Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya *-p* zarf-fiil eki ile birlikte, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya */i/*, */u/*, */ü/*, bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Ortaya çıkan birleşik fiilin yapısında *yat-* fiili kendi gerçek anlamından tamamen uzaklaşır ve sadece bir çekim unsuru olarak görev görür. Bu birleşik fiil yapısındaki yardımcı fiil unsuru ile zarf-fiil unsurunun birtakım ses hadiseleri sonucunda *-vat-* şeklinde ekleştiği de görülür. Bu yapı *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserde “peilniñ izçil tüslük özak şakli” olarak tanımlanmaktadır (Tömür 1987: 394). Uygur Türkçesinde *yat-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + *-(l)p* *yat-*

<i>ketivatқан</i>	< <i>ket-i-p yat-қан</i>	“gitmekte olan”
<i>kelivatқан</i>	< <i>kel-i-p yat-қан</i>	“gelmekte olan”
<i>ketivatsam</i>	< <i>ket-i-p yat-sa-m</i>	“gitmekteysem”
<i>tolup yatidu</i>	< <i>tol-u-p yat-i-du</i>	“sürekli dolar”
<i>qarap yatmaymiz</i>	< <i>qara-p yat-may-miz</i>	“bakıp durmayız”

Uygur Türkçesinde, yine *yat-* tasvir fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığı birleşik fiil yapısında meydana gelen birtakım ses olayları sonucunda bugün şimdiki zaman kipini karşılayan *-vati-* kip eki ortaya çıkmıştır. Uygur Türkçesi gramerlerinde bu ekle kurulan şimdiki zaman kipi “Vasitisiz bayan mäylidiki izçil hazirki zaman hävär şakli” (Tömür 1987: 352)

ve “Hazirki zaman” (Kaydarov 1966: 223; Abihan 1985: 131) diye adlandırılmıştır. *yazivatidu* < *yazivatiptu* < *yaziv(y)atiptu* < *yazip yatip turur*, *oquvatidu* < *oquvatiptu* < *oquv(y)atiptu* < *oqup yatip turur* vb. (Nadzhip 1971: 122). Bu örneklerden –*vati*- ekinin ekleşme süreci ve ortaya çıkmış olduğu birleşik fiil yapısı açıkça görülmektedir (Gülensoy 1985: 290-292). Bu ek ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya –*vati*- şeklinde ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. Uygur Türkçesinde bu ekin olumsuz şekli, kendisinden önce –*may/-mäy* getirilerek yapılır. *körivatimän* < *kör-i-vati-män* “görüyorum”, *ötüvatisän* < *öt-ü-vati-sän* “geçiyor”, *tuyuluvatidu* < *tuyul-u-vati-du* “duyuluyor”, *devatimiz* < *de-vati-miz* “diyoruz”, *izdävatisilär* < *izdä-vati-silär* “istiyorsunuz”, *qaravatidu* < *qara-vati-du* “bakıyorlar”.

Uygur Türkçesinde *yat-* tasvir fiilinin kullanıldığı bir başka şimdiki zaman kipi daha vardır. Şimdiki zaman kipinin bu türünde *yat-* tasvir fiilinin “vasitilik bayan meylidiki addiy ötken zaman hever şekli” (Tömür 1987: 354) diye isimlendirilen yani duyulan geçmiş zaman kipi ile çekimlenmiş şekli kullanılır. Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipinin bu türünü kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p yatip-(ti)-şahıs eki

<i>yezip yatip(ti)män</i>	< <i>yez-i-p yat-ip-(ti)män</i>	“yazıyorum”
<i>yezip yatipsän</i>	< <i>yez-i-p yat-ip-sän</i>	“yazıyorsun”
<i>yezip yatiptu</i>	< <i>yez-i-p yat-ip-tu</i>	“yazıyor”
<i>yezip yatiptimiz</i>	< <i>yez-i-p yat-ip-ti-miz</i>	“yazıyoruz”
<i>yezip yatipsilär</i>	< <i>yez-i-p yat-ip-silär</i>	“yazıyorsunuz”
<i>yezip yatışiptu</i>	< <i>yez-i-p yat-iş-ip-tu</i>	“yazıyorlar”

25. 3. İşlevler

Gabain’e göre *yat-* fiili esas fiildeki iş, oluş ve harekete süreklilik anlamı yükleyen bir tasvir fiilidir (Gabain 1945: 123-124). Yoldaşev, –*p yat-* yapısının Kazak, Kırgız, Karakalpak, Altay, Tuva gibi Türk yazı dillerinde

geniş bir kullanımının olduğunu ve şimdiki zamanı ifade ettiğini belirtmektedir (Yoldaşev 1965: 53-59). Iskakov'a göre, *-p jatır-* yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin aralıksız devam ettiğini bildirmeye yarar.³⁴ Hacıyev, *yat-* tasvir fiilinin esas fiildeki iş, oluş ve hareketi devamlılık anlamıyla tasvir ettiğini belirtir. Aynı zamanda bu fiilin esas fiildeki iş, oluş ve harekete güç kattığını ifade eder (Hacıyev 1966: 47-49).

yat- tasvir fiilinin Uygur Türkçesi dışındaki Türk yazı dillerindeki işlevleri ile ilgili olarak verilen bu görüşlerden sonra şimdi bu fiilin Uygur Türkçesindeki işlevlerine bakalım.

25. 3. 1. *-(l)p* zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

25. 3. 1. 1. *yat-* tasvir fiili, Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini ifade eder. Uygur Türkçesinde bu yapı "peilniñ izçil tüslük özäk şäkli" (Tömür 1987: 394) diye isimlendirilmektedir.

Män on näççä yilniñ mabäynidä, muşu til boyıçä, oluş vä tātqıqat bilän şuğullıñp kelivatқан añlıq capagäşlämiñ biri boluş salahiyetim bilän, öz imkaniyätimçä izdiniş vä mulahizäñlik arkılıq, "Çağatay tili" degän bu atalgıni muvapiq islah qılıp qollinişniñ zörürlükini his qıldım.

"Ben on yıldan bu yana, bu dille okutma ve araştırma ile meşgul olup gelen kültürlü cefakeşlerin bir oluş salahiyetim ile, kendi imkânımca araştırma ve mülahaza etmekle, "Çağatay dili" denen bu terimi uygun bir şekilde düzeltip kullanmayı hissettim." ÇU, 5

Derizä aldidiki uzunçaq üstäldä Pravada, Kızıl Özbekistan vä Täyāncindä nāşir qilinidiğan Dagoñbav gāzıtiliriniñ bir qisim sanlıri bilän munçä jumallar yeyilip yatatti.

³⁴ *aytıp jatır, okıp jatır, söylep jatır, kelip jatır, istep jatır vb.* (Iskakov 1974: 273).

“Pencere önündeki uzunca masada *Pravda*, Kızıl Özbekistan ve Teyencin’de neşredilen *Dagonbav* gazetelerinin bir kısım sayıları ile birkaç gazete yayılıp durmaktaydı.” OZ, 14

Bu seniñ nesiväñ uka, lekin-zä, niyazğa rähmät desäñ bolidu. Bolmisa bu çağkıçä pit-bürgilärgä hämrah bolup yatattıñ.

“Bu senin nasibin kardeşim, ancak Niyaz’a teşekkür etmen gerekir. Yoksa bu zamana kadar bit pireye arkadaş olup kalırdın.” KBÇ, 62

Hazırkı ähvalğa qariganda,-däp sözini davam kildi Äşkär.

–Bizgä qarşı hänkät ciddiy ketivatқан körünidu. Şuñlaşқа nahayiti hoşıyar bolayli.

“Hazırki duruma bakıldığında, deyip söze devam etti Asker.

–Bize karşı hareket ciddî gitmekte görünüyor. Bunun için çok uyanık olalım.” M, 120

Ömür boyi otunçilik bilän kün kaçürüp kälivatқан Savut “otunçı” adättikidäk, bugün mu sähär omidin turdi.

“Ömür boyu odunculukla gün geçirip gelmiş olan Savut oduncu olduğu zamanlardaki gibi, bugün de seher vaktinde kalktı.” ÄÄ, 15

Kälbim kızıl çağ turup,

Kızıl tuğni kötirip.

Ketivatsam märdanä çelip cäñdä män dumbaқ,

Қaysi yüziñiz bilän meni дәysiz aқ bayрақ!

“Kalbim kızıl kor olup,

Kızıl tuğu kaldırıp.

Gitmekteysem ben mertçe çalıp cenkte davul,

Hangi yüzünüz ile bana dersiniz ak bayrak.”

AÖŞ, 486

-Sabit damolla bilân kâlişim tüzâş lazim. Uniñ üçün âtidin qalmay, Bâйда yolğa çikidiğan bolsun. Lâkin, sülhidin ümüt kütüp, **karap yatmaymiz**. Kâşqârni işgal kilişni tâzlitimiz.

“-Sabit öğretmenle anlaşma yapmak lazım. Onun için yarına kalmadan, Beyda yola çıkmış olsun. Lâkin, barıştan umut bekleyip, bakıp durmayız. Kâşgar’ı işgal etmeyi hızlandıracağız.” JS, 289

-Hoş, seniñ “radioriñda” nemä yeñiliklar bar?-soridi attin çüşivätip Sadık.

-Hävär deginiñ **tolup yatidu**. Qaysusini eytsam sâniñ kuliğiñğa **huş yaqidikentañ**?

“-Güzel, senin radyonda ne tür yenilikler var? diye sorar attan iniverip Sadık.

-Haber dediğin sürekli geliyor, hangisini söylesem senin kulağına hoş gelir mi ki, acaba?” M, 232

Andin keyin u **hâzinilärgä qädäm koy**, **hâzinilärni saqlap yatқан** äcdihalar bar, ular saña ağızidin ot çaçidu.

“Ondan sonra o hazinelere git, hazineleri saklayıp duran ejderhalar var, onlar sana ağızlarından ateş saçarlار.” UHD 4

25. 3. 1. 2. yat- tasvir fiili ile **-p** zarf-fiil ekinin birtakım ses olayları sonucunda kaynaşması ile ortaya çıkan **-vatı-** eki, Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipini karşılar. **yat-** tasvir fiili ile kurulmuş olan bu şimdiki zaman kipi geçmiş, içinde bulunulan zamanı ve geleceği içine alabilir.

-Kim sän?-däp soridi.

-Abdulla dorğiniñ çaparliri!

-Abdulla dorğiniñ?

-Hää! Celilyüzidin **kelivatimiz!**

“-Kimsin? diye sorar.

-Abdullah komutanın emir erleri!

-Abdullah komutanın?

-Hee! Celilyüzün'den geliyoruz!" M, 118

*Ularnıñ içidä bir qädär uzun häm ünümlük, omumyüzlük kollarğanlıridin Soğdi yeziki, Orhon-Yensäy yeziki, qädimki Uyğur yeziki, Ārāp yeziki, Ārāp elipbäsi asasıdiki Uyğur yeziki **qollinilivatidu**.*

"Onların içinde, çok uzun ve yaygın bir şekilde kullanılanlarından Soğd yazısı, Orhun Yenisey yazısı, eski Uyğur yazısı, Arap yazısı, Arap alfabesine dayanan Uyğur yazısı kullanılmaktadır." UYT, 1

*-Ämdi sän nimişka meniñ qäyärdin kelivatqanlığimni, nimä qilip yürgänliğimni sorimaysän?-däp kütülmigän bir soalni qoydi vä uniñ cavabini kütmäyla yänä ciddi qiyapättä sözini davamlaşturdi, bilip qoy, batur yigit elimizgä bir küçlük düşmän basturup **kelivatidu**.*

"Şimdi sen niçin benim nereden gelmekte olduğumu, ne yapıp durduğumu sormuyorsun? diye beklenmeyen bir soru sordu ve onun cevabını beklemeden yine ciddi bir şekilde sözünü sürdürdü, iyice bil, batur yigit memleketimize güçlü bir düşman gelmektedir." T, 13

*On bir kün nemidegän uzak! Maña ħuddi on bir yıldak **tuyuluvatidu**. Uniñ üstigä yamğurnıñ toħtimay yeğişişu teħi.*

"On bir gün ne kadar uzun! Bana tıpkı on bir yıl gibi geliyor. Bunun üzerine yağmurun durmadan yağması da nasıl?" KBÇ, 2

Döñ üstidä cesäkkä qoyulğan jigit ularnıñ söhbitini buzuvätti, u:

-Hacı ata! Bir top atlıq kelivatidu!-däp vakıridi.

-Sopaħun!

-Hoş, hacika!

-Jigitlär atlansun!

"Tepenin üstünde sipere bırakılan yigit onların sohbetini bozuverdi, o:

-Hacı ata! Bir grup atlı geliyor! diye bağırdı.

-Sopahun!

-Efendim, Hacı ağa!

-Yiğitler atlansın!" JS, 140

Häy balam, män bāşyüz yıldın beri muşu yärdä seni kütüp yetivätimän, şükri lillah sāni kördüm, män bir dora yasap qoyğanidim. Uni pütün bädiniñgä sürtkin.

"Hey balam, ben beşyüz yıldan beri işte burada seni bekliyorum, Allah'a şükür seni gördüm, ben bir ilaç hazırlayıp koymuştum. Onu bütün bedenine sür." UHD 4

-Vakit ötüvätidu. Biz bolsaq kürük to ħulardäk heç iş beciralmay yatkinimiz-yatқан. Şiñşesäy bizni nazarät, ikmaydu dāmsilär? -Aççığı bilän Tudiğa tikildi Yunus.

"-Vakit geçiyor. Biz ise, gürk tavuklar gibi hiçbir iş beceremeden yattıkça yattık. Şinşesey bize eşlik etmiyor demesinler? –Sinirli bir şekilde Tudi'ye baktı Yunus." JS, 253

26. yăt-

26. 1. Yapı

yăt-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Müstakil bir fiil olarak *arkasından yetişmek, birini yakalamak, durmakta olan bir şeye değmek* vb. anlamlar ifade eder (Clauson 1972: 884). DLT'te fiil, hem yăt- hem de yét- şeklinde verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, bu fiilin Oğuz ve Kıpçak Türkçesinde *çet-* şeklinde olduğunu belirtir.³⁵ Bugün yaşayan Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak kullanılmakta olan fiil, Eski Türkçe dönemine göre birtakım ses farklılıkları arz etmektedir.³⁶

26. 2. Kullanım

Eckmann, bu fiilin *yavuş-* fiili ile birlikte Çağatay Türkçesi döneminde *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığını belirtir.³⁷ Arat, yăt- fiilinin karşılığı olarak Kutadgu Bilig'de *täg-* fiilinin tasvir fiili olarak kullanıldığını işaret eder,³⁸ *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen* adlı çalışmasında yăt- fiilinin Altay Türkçesinde esas fiile bağlanırken *-p* zarf-fiil ekini aldığını söyler.³⁹ Özbek Türkçesinde de tasvir fiili olarak kullanılmakta olan fiil, bu lehçede de esas fiile *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır.⁴⁰

yăt-, Özbek ve Altay Türk yazı diillerinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurar. Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesindeki kullanım özelliklerine bakalım.

³⁵ *ol meni yetti* "o, bana erişti", *ol meni çetti* "o bana erişti", (DLT II: 314).

³⁶ Bşk. *yitiv*, Kzk. *jetüv*, Krg. *cetü*, Özb. *yétmâk*, Tat. *citü* (KTLS 1991: 220).

³⁷ *kelgeç köngül yarası yavuştı ongalğalı* "o, gelince gönül yarası sağalmalı oldu" *ölgeli yettim* "ölmeli oldum" (Eckmann 1988: 112).

³⁸ (age: 246); *yorıp tegmegü yirke barma yadağ, qalı barding erse öz emger küçün* (Arat 1991: 385-3831).

³⁹ *âmdi janip jätti, parip jätpâspis, kôs körüp cätpâs kók talai* vb. (Arat 1987: 245).

⁴⁰ *kélib yétibdi, açilib yétmegen, tolışib yétmegen, bârib yétmesden* vb., (Hacıyev 1966: 96-97); *bârib yét-, kélib yét-, pişib yét-* vb. (Schamiloğlu 1996: 158).

26. 2. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile birlikte kullanım

yät-, Uygur Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya *-p* zarf-fiil eki ile, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *yät-*, meydana gelen birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak görev görürken aynı zamanda gerçek anlamını da kısmen korur. *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı Uygur gramerinde *yät-*, *öt-* ve *çık-* fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanımı “ceryan tüsiniñ meniliri ve kullinilişi” başlığı altında ele alınmıştır (Şilyaň 1996: 467-468). Fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p *yät-*

<i>tonup yättim</i>	< <i>tonu-p yät-ti-m</i>	“tanıdım”
<i>berip yätti</i>	< <i>ber-i-p yät-ti</i>	“varıp yetti”
<i>çüşinip yätmigän</i>	< <i>çüşin-i-p yät-mi-gän</i>	“yeterince düşünemeyen”
<i>oylap yätkänliktin</i>	< <i>oyla-p yät-kän-lik-tin</i>	“düşündükten”

26. 3. İşlevler

Eckmann’a göre, *yavuş-* ve *yät-* yardımcı fiilleri Çağatay Türkçesi döneminde *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını, sona erdiğini bildirir.⁴¹ Schamiloğlu, *-b yät-* yapısının tamamlanmakta olan hareketi ifade ettiğini belirtir.⁴² Zeynalov, *yetiş-* fiilini “Hareketin sınırını, bitmesini bildiren birleşik eylemler” başlığı altında vermektedir (Zeynalov 1986: 467). Hacıyev, *yät-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tam olarak ortaya çıkışını ifade ettiğini belirtir ve hareketin tam olarak ortaya çıkışının mekan, zaman, hareketin derecesine nisbetle olacağını söyler (Hacıyev 1966: 96-97). Şimdi

⁴¹ *kélgeç köngül yarası yavuştı ongalğalı* “o, gelince gönül yarası sağalmalı oldu”, *ölgeli yéttim* “ölmeli oldum” (Eckmann 1988: 112).

⁴² *bârib yét-* “varıp yet-”, *kélib yét-* “gelip yet-”, *pişib yét-* “pişmek üzere ol-” vb. (Schamiloğlu 1996: 158).

söz konusu fiilin Uygur Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

26. 3. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

26. 3. 1. yät- tasvir fiili –p zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tam olarak ortaya çıkışını anlatır.

Mähbus ayät-sünlärni teñimu carañliq , zeri-zäwärlärni teñimu kaidilik okuşini davam kılıvardı. Añiri bu “macra” türmä başliğığa, uniñdin eşip liyiñçiğa berip yätti.

“Tutuklu, âyetleri oldukça sedalı ve tecvid kurallarına uygun bir şekilde okuyuşunu sürdürdü. Sonra bu olay hapishane müdürüne, ondan ötesi ordu komutanına kadar vardı.” ÄÄ, 48

Karamät ünüm bardı. Män şu çağdila pişkan bir siyasionniñ roliniñ nä qädär çoñluqini häkikiy türdä tonup yättim. Eşäk, kala-qoylinığa çöp alğıli erinip aç koyğanlar rasa oñşığan qonakları paraslitip yulup harviliriğa basti.

“Kehanet sonuç verdi. Ben şu zamanda yetişmiş bir siyasetçinin rolünün ne kadar gerekli olduğunun gerçekten farkına vardım. Eşek, inek ve koyunlarına ot almak için erinip, aç koyanlar olgunlaşmış mısırları koparıp arabalarına yüklediler.” CM,

-Ana Vätinimniñ, ħälkimniñ riştisi tartsa keräk.

-Him,-dedi yoluvçiniñ keyinki söziniñ tüp mänisigä ançila çüşinip yätmigän otunçı.

“-Ana vatanımın, halkımın ipi çekse gerek.

-Him, dedi yolcunun sonraki sözünü tam anlamayan oduncu.”

ÄÄ, 20

Zohoridin Hekim Bägniñ özimu cahanniñ vapasizliqini, ölümniñ rähimsizlikini, tacu-täğtniñ mäñgü ämäslikini oylap yätkänliktin bu dunyaniñ mehri-muhäbbitidin köñli sovup, ämäl, mänsäp, bayliq, şanu-şävkät

degānlārgā kıziķmaydıġan, ۆlümniñ vāhimisidin ķorkup, keķā-kündüz ġudani seġinidiġan, ahirātlisini oylaydıġan bolup ķalġanidi.

“Zohoridin Hekim Bey’in kendisi de dūnyanın vefasızlıġını, ۆlümün acımasızlıġını, tac ve tahtın ebedī olmadıġını dūşūnūp anladıktan sonra bu dūnya sevgisinden gönlü soġuyup, emel, makam, zenginlik, şan ve şevket denilen şeylere ilgi göstermeden, ۆlümün dehşetinden korkup, geķe gündüz Allah’ı dūşūnen, ahireti hayal edip dururdu.” KÄ, 103

27. yür-

27. 1. Yapı

yür-, kapalı tek heceden oluşan bir kök fiildir. Türk dilinin tarihi ve çağdaş dönemlerinde ses özellikleri bakımından farklı şekilleri ortaya çıkmıştır. Tarihî metinlerde daha çok *yorı-/yor-* şekli tercih edilmişken, modern Türk yazı dillerinde ise *yürü-/yür-* gibi şekiller kullanılmıştır (Clauson 1972: 957). DLT'te müstakil bir fiil olarak *yürümek*, *gitmek*, *varmak*; *ismi varıp yayılmak*; *yürüyüp yorulmak* gibi anlamlar ifade ettiği belirtilir.⁴³ Bugün çağdaş Türk yazı dillerinin pek çoğunda hem müstakil hem de yardımcı bir fiil olarak oldukça yaygın bir şekilde kullanılmakta olan fiilin ilk ünsüzünde Eski Türkçe dönemine göre birtakım ses farklılıkları görülmektedir.⁴⁴ Bu açıdan fiilin Yeni Uygur Türkçesindeki durumuna bakıldığında Arap alfabesi ile yazılmış metinlerde *yür-*, Kiril alfabesi ile yazılmış metinlerde ise *jür-* şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

27. 2. Kullanım

yür-, Eski Türkçe döneminden beri yardımcı fiil olarak kullanılmakta olan bir fiildir. Arat, bu fiilin KB'de iki yerde tasvir fiili olarak hem *-U* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığını kaydetmiştir.⁴⁵ Çağatay Türkçesi döneminde de yardımcı fiil olarak kullanılmış olan fiil, bu dönemde ise *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır.⁴⁶

⁴³ *er yorıdı* "adam yürüdü" (DLT III 1992: 87); *kız kişi sawı yorıgılı bolmas* "pinti adamın ünü yayılmaz" vb. (DLT I 1992: 326).

⁴⁴ Kzk. *jüröv*, Krg. *cürü*; KTLS 1991: 1002; Tuv. *coru-/cor-* vb. (Clauson 1972: 957).

⁴⁵ *bayat 'adlinge tutçı qorqu yorı, umın fazlınga tutçı tagnü yorı* "Tanrının adlinden daima korkarak yaşa, fakat fazlından da hiç bir zaman ümit kesme"; *kezikçe kelir bu ölümününg qurı, ölümke özüng çın anuqlap yorı* "Ölümün sırası nöbetle gelir, ölüme kendini her an hazır bulundur" (Arat 1987: 239-3668, 240-1476).

⁴⁶ *su omığa çağır içip yürürler édi* "su yerine şarap içip dururlar idi"; *téve kıtüp yürür érdi* "deve güdüp duruyordu." (Eckmann 1988: 116).

Bugün yaşayan Türk yazı dillerinin bazılarında hem –A;-y hem de –p zarf-fiil ekini alan *yür-* fiili, bazılarında ise bu zarf-fiil eklerinden sadece biriyle kullanılmaktadır. Meselâ, Kazak⁴⁷, Altay (Arat 1987: 239-240) Türk yazı dillerinde hem –A;-y hem de –p; Başkurt, Tatar (Yoldaşev 1965: 72-73), Özbek⁴⁸ Türk yazı dillerinde ise yalnız –p zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır. Taramış olduğumuz metinlere baktığımızda fiilin Uygur Türkçesinde de esas fiile sadece –p zarf-fiil eki ile birlikte bağlandığını gördük. Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte kullanımı üzerinde duralım.

27. 2. 1. –(l)p zarf-fiil eki ile birlikte kullanım

yür-, tasvir fiili olarak ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya –p zarf-fiil eki ile birlikte, ünsüzle bitenlere ise uyuma göre araya /i/, /u/, /ü/, bağlantı ünlülerinden birini alarak bağlanır. *yür-*, ortaya çıkan birleşik fiilin yapısında bir çekim unsuru olarak yer alır ve kendi gerçek anlamından uzaklaşır. Birleşik fiille ilgili bütün çekimler *yür-* fiili vasıtasıyla gerçekleştirilir. Uygur Türkçesinde bu fiilin –p zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil yapısını şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + –(l)p yür-

<i>setip yürgän</i>	< <i>set-i-p yür-gän</i>	“satıp duran”
<i>işläp yürdi</i>	< <i>işlä-p yür-di</i>	“çalışıp durdu”
<i>añlap yürgän</i>	< <i>añla-p yür-gän</i>	“sürekli dinleyen”
<i>otlap yürätti</i>	< <i>otla-p yür-ätti</i>	“otlayıp duran”
<i>oqup jürdi</i>	< <i>oqu-p jür-di</i>	“okuyup durdu”
<i>kezip yürdüm</i>	< <i>kez-i-p yür-dü-m</i>	“gezip durdum”

⁴⁷ *kızmet etip jür, oqıp jür, oynap jür, körip jür, aqıl bere jür, ayta jür, bile jür, kele jür, köre jür, suray jür* vb. (Iskakov 1974: 273).

⁴⁸ *oyláb yüribmen, älib yürigenmiz, kıynälib yürügünçä, çıkip yürmäsin* vb. (Haciyev 1966: 58-60).

Uygur Türkçesinde *yür-* tasvir fiilinin “vasitilik bayan meylidiki addiy ötken zaman hever şekli” (Tömür 1987: 354)⁴⁹ yani duyulan geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş hâlinin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılması sonucunda şimdiki zaman kipi oluşur. *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı gramerde bu şekilde kurulan şimdiki zaman kipi “Vasitilik bayan meylidiki izçil hazirki zaman hever” şekli diye isimlendirilmiştir (Tömür 1987: 353). Bu şekilde kurulan şimdiki zaman kipini şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Esas fiil + -(l)p yürüp(ti) + şahıs eki

<i>oqup yürüptimän</i>	< <i>oqu-p yür-üp(ti)-män</i>	“okuyorum”
<i>oqup yürüpsän</i>	< <i>oqu-p yür-üp-sän</i>	“okuyorsun”
<i>oqup yürüptu</i>	< <i>oqu-p yür-üp-tu</i>	“okuyor”
<i>oqup yürüptimiz</i>	< <i>oqu-p yür-üp-ti-miz</i>	“okuyoruz”
<i>oqup yürüpsiler</i>	< <i>oqu-p yür-üp-siler</i>	“okuyorsunuz”
<i>oqup yürüşüptu</i>	< <i>oqu-p yür-üş-üp-tu</i>	“okuyorlar”

27. 3. İşlevler

Gabain'e göre, *yür-* tasvir fiili *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığı zaman esas fiildeki iş, oluş ve hareketin âdet hâline geldiğini bildirir.⁵⁰ Ünlü zarf-fiil eki ile kullanıldığında ise uzun süren bir oluşu ifade ettiğini belirtir.⁵¹ Eckmann, bu fiilin *-p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini bildirdiğini söyler.⁵² Schamiloğlu'na göre, *-b yür-* yapısı esas fiildeki iş, oluş ve hareketin süresini, tekrarını ve tipik olduğunu anlatır.⁵³

Şimdi bu fiilin Uygur Türkçesinde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte ortaya çıkan işlevleri üzerinde duralım.

⁴⁹ bk. “duyulan geçmiş zamanın ikinci tipi” (Öztürk 1997: 138).

⁵⁰ *yat-ıp yür-* “yatmayı âdet hâline getirmek, yatıp durmak” (Gabain 1988: 91).

⁵¹ *ezberle-yü yürü-r-ken, gör-e yürü-r-siz anı, çekil-i yürü-r tamuya* (Gabain 1953: 23).

⁵² *su omığa çağır içip yürürler édi* “su yerine şarap içip dururlar idi”; *téve kütüp yürür érdi* “deve güdüp durur idi” (Eckmann 1988: 116).

⁵³ *uçib yur-, axtarib yur-* vb. (Schamiloğlu 1996: 164).

27. 3. 1. -(l)p zarf-fiil eki ile ortaya çıkan işlevler

27. 3. 1. 1. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin sürekliliğini bildirir. Söz konusu süreklilik anlamı âdet ve alışkanlık olarak ortaya çıkabilir. Alışkanlık hâline gelen bir hareket süreklilik bakımından oldukça uzun bir zaman dilimi içine alır. Bu zaman dilimi içinde süreklilik hâlinde olan iş, oluş ve harekete ara verilse de söz konusu fiil belli bir zaman sonra tekrar devam edecektir.

Yürikimdä siligä yäñip tuğan ot barlıqını tä hiçä bilmäy yürämdilä Gülmähräm? Aililirigä küyoğul bolsam ata-aniliri qobul körärmü?

“Yüreğimde sizin için yanıp duran ateşin varlığını şimdiye kadar nasıl anlamamışım Gülmehrem? Ailelerine damat olsam ata anası kabul eder mi?” AS, 10

-Äy dostumniñ pärzänti, yañşi iş mipsiz, män dukan açqanıdim, ätigändä dukanni on kişi kötürüp açıku. A hşimi häm on kişi elip kiridu. Şuniñğa mädikar izdäp yürimän,-dedi.

“-Ey dostumun çocuğu, iyi iş görmüşsünüz, ben dükkân açmıştım, sabahleyin dükkânı on kişi idare ediyor. Akşam da on kişi gerekli. Bunun için gündelikçi arayıp duruyorum.” UJD 111

*Ömür mänzilidä istäp gubarsiz çin häkikätni,
Qäländärdäk kezip yürdüm çekip miñbir müşäkkätni.
Vä lekin yok ikän tüz yol tepişta uşbu mäsätni
Teñirkip ötti köp ömrüm çüşänmäy sirri hekmätni,
İşit dilbär, bayan äyläy saña bu häktä söhbätni.*

“Ömür menzilinde arayıp dumansız hakikati,
Kalender gibi gezdim çekip binbir meşakkati.
Lâkin yok imiş doğru yol, bulmak için bu maksadı
Hayretle geçti ömrüm anlamadan hikmet sırrını,
İşit sevgili, beyan edeyim sana bu konuda sohbeti.”

AÖŞ, 440

-Gülmähräm,-dedi Äskär gäptin,ik ynalğan halda,-şunça yildin bəri silini **oylapla yürdüm**. İşim oña tartmidi.

-Gülmehrem, dedi Esker sözden rahatsız olmuş bir halde, bu kadar yıldan beri sizleri düşünüp durdum. İşim iyi olmadı." ÄS, 18

Rozimät süpürgä, çoyla setip yürgän künlärdä uhlisa çüşidä, mañsa hiyalida yok bir iş yüz bardi.

"Rozimet; süpürge, süzgeç satıp durduğu günlerde uyusa düşünde; yürüse hayalinde olmayan bir işle karşılaştı." KBC, 80

-Vah, bu nemä deginiñ? Bähti bilän çöçäkniñ arilğı nayiti on säkkiz çakırım müsapä bolsa, tört kün **nemä kilip jürdüñ**? Häy, bala!

"-Vah, dediğin nasıl şey? Behti ile Çöçek'in arası en fazla on sekiz kilometre mesafe olsa, dört gün ne yapıp durdun? Hey, bala!" ÄÄ, 21

Buğa-maral pada-pada

Oynap yürgän saylar kaldı.

Tag bağrida oynap säkräp

Botçaqlar taylar kaldı.

"Boğa maralın sürü sürü

Oynayıp koştığı çaylar kaldı.

Dağ bağrında oynayıp zıplayan

Kuzucuklar taylar kaldı." AÖŞ, 342

*Kiçigidin yokçilik bilän namratçilikni körgän İsrayil Taylak Kätmän bilän Gulca ariligini **piyadä besip jürätti**. Bir küni bir top saltañ atlıklar bilän Gulciğa qarap piyadä yolğa çıqqan äkän.*

"Küçüklüğünden yokluk ile fakirliği gören İsrayil Taylak Ketmen ile Gulca arasını sürekli yayan yürürmüş. Bir gün bir grup atlı ile birlikte Gulca'ya doğru yola çıkmış." UFA, 249

*Padişah bilän Şähribanuxan “ah balam” dăp yığlap bihuş bolup yikildi. Bir saättin keyin hoğa kelip ah -piğan bilän **yığlap yürdi**. Ol küni şähri Qāndiyarnıñ içi güya kıyamāt-kayim bolğandäk bolup kätti.*

“Padişah ile Şehribanuhan “ah balam” deyip ağlayarak kendinden geçip ykıldı. Bir saat sonra kendine gelince ah u figan ile ağlayıp durdu. O gün Kendiyar şehrinin içi sanki kıyamet günü gibi olup gitti.” UHD 277

*-Qut bolsun saña, batur yigit!-dăp cavap qayturdi Bars Tegin, etiñ nimä? Bu çöldä yalguz **nimä qilip yürüsän?***

“-Kut olsun sana, batur yigit! Diye cevap verdi Bars Tegin, adın ne? Bu çölde yalnız ne yapıyorsun?” T, 12

*Bu çağda kuyaşmu upuqtin baş kötürüp, asmanda **läylişip yürgän** bulutlarni, yiraktiki qarlıq tağ çokqılirini şäpäkkä purkivätkänidi.*

“Bu zamanda güneş de ufuktan yükselip, gökyüzünde uçuşup duran bulutları, uzaktaki karlı dağ tepelerini kızılığa büründürüvermişti.” AS, 9

İstisä, u қоş kezäklär yok imiş,

Däptu şunda bāzilār bu nimä iş?

*Añiri **istäp yürüp** mäydan ara,*

Tepişiptu siñliseni qan ara,

“İstese, o ikizler yok imiş.

Burada bazıları demiş, bu ne iş?

Sonunda arayıp durup meydan içinde,

Bulmuşlar kız kardeşini kan içinde.” AÖŞ, 580

*Qeni bizniñ öyimiz? Qeni uqam Ārkin?! Qeni siñlim Ruşān?! Ular... Ular kimläрниñ bosuğisida boyun qisip **tāmtiräp yürüşidu?**... Siz bu yārgä nemä sävāptin kelip qaldıñiz?*

“Hani bizim evimiz? Hani erkek kardeşim Erkin?! Hani kız kardeşim Ruşen?! Onlar... Onlar kimlerin kapısında boyun eğip durmaktalar?... Siz buraya hangi sebepten dolayı geldiniz?.” KBÇ, 68

U Mäkkidiki muqäddäs caylarnı tavap kılip bolğandin keyin, kaçandur bir zamanlarda Kâşkär täräptin berip qalğan Yakup Hacı degän kişiniñ hizmitigä kirdi vä gah tögä bekıp, gah ħurmilik bağda işläp yürdi.

“O Mekke'deki mukaddes yerleri tavaf ettikten sonra, çok önceki zamanlarda Kâşgar tarafından gelmiş olan Yakup Hacı denen bir kişinin hizmetine girdi ve gâh deve bakıp, gâh hurma bahçelerinde çalışıp durdu.”

OZ, 81

Bayaqtın beri sän eytkanlarnıñ hämmisi daim män añlap yürgän, başqılarnıñ naĥşiliriğı? Başqılarnıñkini dorımay öz naĥşañni eytip baqqın añlap baqay dāptu bulbul.

“Deminden beri senin söylediklerinin hepsini dinleyip durdum, başkalarının şarkıları değil mi? Başkalarınınkini taklit etmeden kendi şarkını söyle bakayım da dinleyeyim, demiş bülbül.” UHM, 30

Şerinniñ bundağ deyişidiki sävāp: “Bu şahzadä män bilän uzaqtın buyan āşık-māşuk oynap yüridu. Āğār rastınla şahniñ oğlı bolsa, atisiğa eytip toy kılsa bolmamdu?” dāp ħapa bolğanlıkidin idi.

“Şirin'in böyle demesindeki sebep: “Bu şehzade benimle eskiden beri âşık mâşuk gibi oynayıp duruyordu. Eğer gerçekten şahın oğlu ise, atasına söyleyip toy yapsa olmaz mı?” diye kederlenmesindendi.” UHD 64

Säl nārıda bir harva turatti. Uniñmu nārıraķıda boyluķ bir āşāk otlap yürätti. Jılğa içidä uzundın bāri pāyda bolğan bir harva yoli yilandāk āğri-būğri sozulğiniçä tağniñ yānā bir bāşığa ulinip ğayip bolatti.

“Biraz ötede bir araba duruyordu. Onun biraz ilerisinde de boylu bir eşek otlayıp durmaktaydı. Derenin içinde eskiden beri peyda olan bir araba

yolu yılan gibi eğri büğrü uzanarak dağın yine bir başka tepesine ulanıp kayboluyordu.” ĀS, 14

-Silärni täptiş idarisigä apirip täkşüräymiz. Bälkim, arañlarda ħälik içigä täpriķä selip jürgän buzuklar bardur. –Ünlük vaķiridi Zaman.

“-Sizleri teftiş idaresine götürüp sorgulayacağız. Belki, aranızda halk içine tefrika salıp duran bozguncular vardır. Kuvvetlice bağırdı Zaman.”

JS, 331

Diliñni pak tutķin, davalğup yürmä,

Birsini koltuklap, birisini urma.

Aldida gül bolup, käynidä tikkän,

Häsättin dostlarğa sän tuzak ķurma.

“Gönlünü pak tut, dalgalanıp durma,

Birisini koltuklayıp, birisini vurma.

Yanında gül olup, arkasından diken,

Hasetten dostlarına tuzak kurma.” KĀ, 98

27. 3. 1. 2. *yür-* tasvir fiili *tur-*, *ya-* ve *oltur-* fiilleri gibi Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kipinin kuruluşunda yer alır. Ancak *yür-* fiili ile kurulan her birleşik fiil yapısı şimdiki zaman kipini ifade etmez. Diğer üç fiilde olduğu gibi *yür-* fiilinin de sadece öğrenilen geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş şekli *-p* zarf-fiil eki ile birleşince şimdiki zamanı karşılar. Bunun dışındaki yapılarda yer alan *yür-* tasvir fiili ifade edilen zamandaki sürekliliği anlatır.

-Az-tola ħävirim bar. Säniñ bilän munasivät bağlaş üçün kişi ävätkän äduk, säni tapalmay kaytip kaldi. Sän bolsañ, Çinħäydä täräpdar izdäp jürüpsän,-däp miyigida külüp, köz äynigini sürtüşkä başlıdi Lopän.

“-Az çok haberim var. Seninle münasebet kurması için üç kişi göndermiş idik, seni bulamadan dönüp geldiler. Sen ise, Çinhey'de taraftar arıyorsun, deyip bıyık altından gülerek, gözlüğünü silmeye başladı Lopen.”

JS, 85

SONUÇ

Türkolojinin problemli konularından biri olan birleşik fiil kavramının alt başlıklarından birini oluşturan tasvir fiillerinin Yeni Uygur Türkçesindeki durumu ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür.

Bugün Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde tasvir fiili olarak kullanılan yardımcı fiillerin adedi 27'dir. Bu fiilleri yapılarına göre iki grupta toplamak mümkündür: 1. Kök halinde olanlar, 2. Türemiş olanlar

Kök halinde olanlar *al-*, *bağ-*, *bar-*, *bär-*, *bol-*, *çık-*, *çüş-*, *ät-* (*ävät-*), *kal-*, *käl-*, *kät*, *kıl-*, *kir-*, *kör-*, *koy-*, *mañ-*, *öt-*, *sal-*, *tohta-*, *tur-*, *yat-*, *yät-*, *yür-* fiilleri; türemiş olanlar ise *başla-*, *oltur-*, *taşla-* ve *tügät-* fiilleridir.

Yine bu fiillerden *bağ-* ile *kör-*, *bar-* ile *yät-*, *tohta-* ile *tur-* fiilleri eş anlamlı; *al-* ile *bär-*, *çık-* ile *kir-*, *käl-* ile *kät-* fiilleri de zıt anlamlıdır.

Bu fiilleri, esas fiile bağlanırken birlikte kullanıldıkları zarf-fiil ekinin türüne göre de sınıflandırabiliriz. Bu bakımdan Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiillerinin kuruluşunda yer alan yardımcı fiilleri beş grupta toplayabiliriz.

1. Sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılanlar:

***bağ-*:** *kör-* tasvir fiili ile aynı anlamı ifade eden fiil, Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde *kör-* tasvir fiiline göre daha seyrek görülür. Özbek Türkçesi'nde esas fiile *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde de sadece bu zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurmaktadır. *añlap baqsun* "duysun, işitsin", *äytip bekiña* "söylesene, söyle bakayım", *tetip bekip* "tadıp bakıp", *sinap bakmaqçidim* "denemek istedim" vb.

***bar-*:** Türk dilinin ilk dönemlerinden itibaren tasvir fiil olarak kullanılmakta olan fiil, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde esas fiile hem *-A;-y* hem de *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır. Bugün Özbek Türkçesi'nde de bu zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil oluşturan *bar-*, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. *yetip barganda* "yetişip varınca, yetişince", *eşip baratti*

“artar, artıp gider”, *qarañgulişip baridu* “gittikçe karanlıklaşıp”, *izdäp bardi* “arayıp gitti” vb.

çiq-: Çağatay ve Özbek Türkçelerinde esas fiile *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanan fiil, Uygur Türkçesinde de sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *teşip çikқан* “taşmış, taşan”, *näzär selip çikti* “baktı”, *yäp çikaylıla* “yiyip bitirelim”, *taşlap çikti* “attı”, *qarap çikқandin keyin* “baktıktan sonra”, *yeñip çiksa* “yense” vb.

çüş-: Çağatay Türkçesi döneminde *-A;-y*, Özbek Türkçesi’nde *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan fiil, Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde de sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurar. *äyipläp çüşti* “ayıplamaya başladı”, *besip çüştidä* “ansızın bastı”, *kelip çüşti* “geldi”, *irgip çüşti* “atladı”, *tökülüp çüşätti* “döküldü” vb.

ät- (ävät-): Eski Türkçe döneminde *ıd-* “göndermek”, Çağatay ve Özbek Türkçelerinde *yiber-* “göndermek, atmak” fiilinin tasvir fiili olarak kullanıldığını biliyoruz. Bugün bu fiil Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde görülmez. Söz konusu fiilin yerine aynı anlamda *ävät-* “göndermek, sevk etmek, çabucak bitirivermek” fiilinin kullanıldığını düşünüyoruz. *yeqip ävät-* < *yeqiv(äv)ät-* < *yeqivät-* “yakmak, yakıvermek”, *örüp ävät-* < *örüv(äv)ät-* < *örüvät-* “yıkma, devirmek”, *qoşup ävät-* < *qoşuv(äv)ät-* < *qoşuvät-* “eklemek, birleştirmek”, *sundurup ävät-* < *sunduruv(äv)ät-* < *sunduruvät-* “kırıvermek, parçalayıvermek”.

qal-: Eski Türkçe döneminde *-p*, Çağatay Türkçesi döneminde hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde de Çağatay Türkçesindeki gibi her iki zarf-fiil ekini de almaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise *-(l)p* ve olumsuz *-mAy* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *siñip qalğan* “sinmiş, sinip kalmış”, *oltirip qaldi* “oturup kaldı”, *körüp qaldi* “gördü”, *oñşap qaldi* “benzedi”, *taşlinip qaldi* “atılıp kaldı”, *ölüp qalisān* “ölüp kalırsın”, *yātmāy qaldi* “yetmedi”, *tāsir bārmāy qalmaydu* “tesir etmeden kalmaz”, *buzulmay qalmaydu* “bozulmadan kalmaz”.

kāl-: Türk dilinin ilk dönemlerinden beri tasvir fiili olarak kullanılmakta olan fiil, esas fiile bağlanırken Eski Türkçe döneminde *-A;-y, -U* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil kurmuş; Çağatay Türkçesi döneminde *-A;-y* ve *-p* zarf-fiil eklerini almıştır. Bugün Özbek Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan *kāl-* tasvir fiili, Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde ise *-p* ve olumsuzu *-mAy* (az kullanılır) zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturur. *yetip kaldi* "ulaştı", *kirip kaldi* "ansızın girdi", *demäy kaldiñ* "(bir süre) demedin, söylemedin", *saklap kaldi* "(bir müddet) sakladı", *yeñip kaldi* "sürekli yendi", *kütüp kalgānidim* "beklemekteydim", *çikip kalsāñ* "çıkıp gelsen" vb.

kāt-: Özbek Türkçesinde hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanır. *ötüp katti* "geçip gitti", *kaplap katti* "kaplayıp gitti", *bilinip katti* "bilinip gitti", *köyüp katti* "yanıp gitti", *qaygurup kätmäñ* "kaygılanmayın", *yäp kätmäz* "yemez" vb.

kıl-: Genellikle isimlerle birleşik fiil oluşturan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte tasvir fiili olarak da kullanılmaktadır. *tutup kılğan* "tuttuğu", *kesip kılğan* "kestiği", *arilap kılğan* "gezip dolaştığı" vb. Fiilin tasvir fiili özelliğinden Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili gramerlerde ve *Uygur Tilinñ İzahlı q Luğiti*'nde bahsedilmemiştir. Fiilin bu kullanımı taramış olduğumuz cümle örneklerinden tespit edilmiştir.

kir-: Eski Türkçe döneminde *-p* ve *-U* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde fiilin türemiş şekli olan *kir-i-ş-* yardımcı fiili *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmuştur. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde sadece *-(l)p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil teşkil etmektedir. *köçüp kirip* "göçüp", *siñip kirdi* "yerleşti, sindi" vb.

qoy-: Bu fiil Eski Türkçe döneminde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır. Söz konusu fiil bugün Özbek Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılırken Yeni Uygur Türkçesinde ise *-(l)p, -ğili/-gili* ve *-mAy*, zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır. *tosap qoyğan*

“engelleyen”, *bilip koy* “iyice anla”, *oylap koy* “düşün”, *yekınlaşturup koymañ* “yaklaştırmayın”, *sorimay koy* “yeter sorma”, *barmayak koy* “varma, gitme”, *tilğa almayak koyuñ* “ağzınıza almayın”, *cazallimay koymas* “mutlaka cezalandırır”, *uñligili koymaysän* “uyutmazsın”, *yekın kalgili koymidi* “yaklaştırmadı” vb.

kör-: Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi döneminde –A;-y ve –U zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde esas fiile bağlanırken hem –A;-y hem de –(l)p zarf-fiil ekini alan *kör-* tasvir fiili, Yeni Uygur Türkçesinde ise sadece –(l)p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *okup kördüm* “okuyup gördüm”, *urup kördi* “vurdu, vurup gördü”, *sinap kördi* “deneyip gördü”, *nesihât kılip köreyli* “nasihat edip görelim” vb.

mañ-: Yardımcı fiil olarak sadece Yeni Uygur Türkçesinde görülen bu fiil, söz konusu lehçede esas fiile –(l)p zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. *izläp meñiptu* “arayıp durmuş”, *köçmäkçi bolup mañdi* “sürekli göçmek istedi”, *algä çüşüp mañdi* “öne düşüp gitti” vb.

oltur-: Tasvir fiili olarak Eski Türkçe döneminde esas fiile –U zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır. Özbek Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmakta olan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde de sadece –(l)p zarf-fiil eki ile birlikte birleşik oluşturur. *yıglap olturmak* “ağlayıp durmak”, *oynap olturatti* “oynamakta”, *kütüp oltiridu* “bekleyip durmakta”, *saklap olturmaqtimiz* “saklayıp durmaktayız” vb.

öt-: Özbek Türkçesinde –p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan bir tasvir fiilidir. Yeni Uygur Türkçesinde de sadece bu zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *çüşändürüp ötti* “anlatıp geçti”, *okup ötti* “okuyup geçti”, *bayan kılip ötti* “beyan edip geçti”, *añlap öttüñ* “işittin” vb.

şal-: Çağatay Türkçesi döneminde –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde hem –A;-y hem de –p zarf-fiil eki ile birlikte esas fiile bağlanmakta olan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde ise sadece –(l)p zarf-fiil eki ile birleşik fiil kurar. *yäp selip* “yiyince, yer yemez”, *çindap saldidä* “hemen sıkıştırdı”, *sayä taşlap salsa* “gölge ederse”, *havşup saldi* “hemen havlamaya başladı” vb.

taşla-: Söz konusu fiil Çağatay Türkçesi döneminde *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Fiil, bugün Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil kurmaktadır. *kesip taşlıdi* “kesip attı”, *boğup taşlar* “boğup atar”, *sundurup taşlansa* “kırılsa”, *yıglap taşlıdi* “ağlamaya başladı”, *külüp taşlıdi* “gülmeye başladı” vb.

tohta-: Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde ve *Uygur Tilinñ İzahlıķ Luğiti*’nde tasvir fiili özelliğinden bahsedilmeyen fiilin bu özelliğini metinlerden tespit ettik. Söz konusu fiil, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. *kelip tohtidi* “geldi, gelip durdu”, *berip tohtidi* “vardı, varıp durdu” vb.

tügät-: Eski Türkçe döneminde esas fiile bağlanırken *-ı, -i, -u, -ü* zarf-fiil eklerini almıştır. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde sadece *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *okup tügättim* “okudum, tam olarak okudum”, *içip tügitipsän* “içip bitirmiştin”, *däp tügitiptu* “demiş” vb.

yat-: Eski Türkçe döneminde *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde esas fiile bağlanırken *-p* zarf-fiil ekini alan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde de yine aynı *-p* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır. *yeyilip yatatti* “yayılp durmaktaydı”, *hämrah bolup yatattiñ* “arkadaş olup kalırdın”, *qarap yatmaymiz* “bakıp durmayız”, *tolup yatidu* “dolmaktadır”, *saklap yatқан* “saklayıp duran” vb.

yät-: Çağatay Türkçesi döneminde *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile birlikte birleşik fiil oluşturmuştur. Bugün Özbek Türkçesinde esas fiile bağlanırken *-p* zarf-fiil ekini alan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde de yalnız bu zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *berip yättim* “vardı, ulaştı”, *çüşinip yätmigän* “tam anlamayan”, *tonup yättim* “tanıdım, farkına vardım” vb.

yür-: Eski Türkçe döneminde esas fiile bağlanırken *-p* ve *-U* zarf-fiil eklerini almış, Çağatay Türkçesi döneminde ise *-p* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmıştır. Bugün söz konusu fiil Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de esas fiile yalnız *-p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. *läylişip yürgän* “uçuşup duran”, *istäp yürüp* “arayıp durup”,

işlāp yürdi “çalışıp durdu”, *mān añlap yürgān* “dinleyip durdum”, *oynap yüridu* “oynayıp duruyordu”, *otlap yürätti* “otlamaktaydı” vb.

2. Hem -(l)p hem de -A;-y zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılanlar:

al-: Bu fiil, Yeni Uygur Türkçesinde hem -p hem de -A;-y zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. *bas-a almidi* < *basalmidi* “bastıramadı”, *kötür-ā alğan* < *kötürā alğan* “götürebilmiş”, *süyül-ā alsa* < *süyülā alsa* “sevilebilse”, *al-a almas* < *ala almas* “alamaz”; *kunup alip* < *kunuvelip* “konup, konuverip”, *içip alay* < *içivalay* “içeyim, içivereyim”, *örüp aldiñ* < *örüvaldiñ* “örüp aldın”, *ilip aldiñ* < *ilivaldiñ* “bağlayıp aldın” vb.

bār-: Eski Türkçe dönemi ile Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile bağlanırken -A;-y ve -U zarf-fiil eklerini almıştır. Özbek Türkçesinde -A;-y ve -p zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil kuran *bār-*, Yeni Uygur Türkçesinde de aynı zarf-fiil eklerini alır. *kāsām kıl-a bārsāñ* < *kāsām kili bārsāñ* “yemin ediverirsen”, *kötür-ā berilip* < *kötürā berilip* “kaldırıliverince”, *ket-ā bārsun* < *ketā bārsun* “gidiversin”, *yat-a bārdi* < *yativārdi* “yatıverdi”, *ayt-a bār-iñ* < *eytiveriñ* “söyleyiverin”; *sözlā-p bārdi* < *sözlāp bārdi* “söyledi”, *eç-ip bārmidi* < *eçip bārmidi* “açıvermedi”, *kül-üp bārdi* < *külüp bārdi* “gülüverdi”, *koy-up bār* < *koyup bār* “koyuver” vb.

3. Hem -(l)p hem -A;-y hem de -gili zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılanlar: Yeni Uygur Türkçesinde bu üç zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan sadece *tur-* tasvir fiili vardır. Eski Türkçe döneminde -A;-y, -U, -p ve -galı/-geli zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil kuran *tur-* tasvir fiili, Çağatay Türkçesi döneminde -A;-y ve -p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılır olmuştur. Bugün Özbek Türkçesinde de -A;-y ve -p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde bu zarf-fiil eklerinden başka bir de -gili/-gili zarf-fiil ekini almaktadır. *yorut-a turğan* < *yorutadurğan* “aydınlatmakta olan”, *bāglik kıl-a tur* < *bāglik kılatur* “beylik etmekte”, *pursāt kāl-māy turidu* < *pursāt kālmāy turidu* “fırsat gelmiyor”

4. -(l)p ve -gili ile birlikte kullanılanlar:

bol-: Eski Türkçe döneminde –A;-y, –U, –p ve –ğalı/-geli; Çağatay Türkçesi döneminde –A;-y ve –p zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde sadece –p zarf-fiil eki ile birlikte kullanılan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde esas fiile –p ve –gili/-gili zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmaktadır. *oku-p bolup* < *okup bolup* “okuyup”, *bil-ip bol-maḡḡa* < *bilip bolmaḡ* “tam olarak bilmek”, *ögin-ip bolḡan* < *öginip bolḡan* “öğrenebilmiş”; *hayat kaçūr-gili bolamdu* < *hayat kaçūrgili bolamdu* “hayat geçirmek mümkün mü”, *sāz-ḡili bolatti* < *sāzḡili bolatti* “sezilebilir” vb.

5. Hem –A;-y hem de –gili zarf-fiil eki ile birlikte kullanılanlar:

başla-: Çağatay Türkçesi döneminde esas fiile sadece –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır. Bugün Özbek Türkçesinde de esas fiile bağlanırken –A;-y zarf-fiil ekini alan fiil, Yeni Uygur Türkçesinde ise –A;-y ve –gili/-gili zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Ancak *başla-* fiilinin bu iki zarf-fiil eki ile birlikte kurmuş olduğu birleşik fiil örnekleri Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde pek sık görülmez. Bu örnekler, özellikle –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte kurulmuş olanlar Çağatay yazı dilinin etkisinin devam ettiği ilk dönem metinlerinde karşımıza çıkmıştır. Yeni dönem metinlerinde zarf-fiil ekinin yerine yönelme hal eki olan +ḡA ekinin geçtiğini görülmektedir. *taptal-a başladiñ* < *taptala başladiñ* “çığnenmeye başladın”, *ḡorlan-a başladiñ* < *ḡorlana başladiñ* “horlanmaya başladın”; *havṣi-ḡili başlidi* < *havṣi-ḡili başlidi* “havlamaya başladı”, *koldurlat-ḡili başlidi* < *koldurlatḡili başlidi* “aldatmaya başladı”

Bazı birleşik yapılarda zarf-fiil eki ile birlikte tasvir fiili kalıplaşmıştır. Söz konusu yapılar iki şekilde ortaya çıkar:

1. –(l)p zarf-fiil eki ile birlikte kalıplaşan tasvir fiilleri: Bu zarf-fiil eki ile birlikte *al-*, *āvāt-* ve *yat-* tasvir fiilleri kalıplaşır. *ḡisip al-* > *ḡisival-* “kısıtınvermek, kısıtmak”, *tutup al-* > *tutuval-* “yakalamak”, *uḡlap al-* > *uḡlival-* “uyumak”, *urup al-* > *uruval-* “vuruvermek”; *üzüp āvāt-* > *üzüvā(vā)t-* > *üzüvāt-* “kesivermek, koparmak”, *ḡurutup āvāt-* > *ḡurutuvā(vā)t-* > *ḡurutuvāt-* “kurutuvermek”, *yāp āvāt-* > *yevā(vā)t-* > *yevāt-* “yiyivermek”,

toldurup ävât- > tolduruvä(vä)t- > tolduruvât- “dolduruvermek”, *oyup ävât- > oyuvä(vä)t- > oyuvât-* “oyuvermek, kazıvermek”; *oynap yatsa > oynavatsa* “oynuyorsa”, *okup yatқанlığını > okuvatқанlığını* “okumakta olduğunu” *yat-* tasvir fiili bu gibi örneklerde hangi kiple kullanılmışsa o kipte sürekliliği belirtir. Söz konusu birleşik fiil yapıları şimdiki zamanı karşılamaz. Şimdiki zamanı karşılayan *-vati* eki ise yine *yat-* tasvir fiili ile kurulan şimdiki zaman kipinden ekleşmiştir. *işlâp yatıptımân > işlevatımân* “çalışmaktayım”, *işlâp yatıpsân > işlevatımân* “çalışmaktasın”, *işlâp yatıptu > işlevatidu*, *işlâp yatıptımız > işlevatımız*, *işlâp yatıpsılâr > işlevatisilâr*, *işlap yati(şi)ptu > işlevati(şi)ptu* vb.

2. *-A;-y* zarf-fiil eki ile birlikte kalıplaşan tasvir fiilleri: Söz konusu zarf-fiil eki ile birlikte kalıplaşanlar ise *al-* ve *bâr-* tasvir fiilleridir.

al- tasvir fiili bu zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve hareketi imkân ve iktidar anlamı ile tasvir eder. *al-* fiili ile *-A;-y* zarf-fiil ekinin kalışmasından dolayı birleşik fiilin imlâsı da birleşiktir. *tonuy almaydu < tonuyalmaydu* “tanıyamaz”, *sayray almaydu < sayriyalmaydu* “ötmeyebilir”, *müâllim bola alimân < müâllim bolalaymân* “muallim olabilirim”, *bina kıla alimân < bina kılalaymân* “bina edebilirim” vb. *al-* tasvir fiili ile *-A;-y* zarf-fiil ekinin kalıplaşmadığı birleşik fiil örnekleri de vardır. Ama bu örnekler oldukça sınırlıdır. *tosap ala almas* “engelleyemez”, *kötürä alğan* “götüre bilmiş” vb.

Bu zarf-fiil eki ile birlikte kalıplaşan bir başka fiil de *bâr-* tasvir fiilidir. *ayt-a bâr-iñ < eytiverin* “söyleyiverin”, *asil-a bâr-sun < esilivärsun* “asılıversin”, *davam kıl-a bâr-âyli < devam kıliveräyli* “devam ediverelim” vb. Az da olsa kalıplaşmamış örnekler de vardır. *kât-ä bârsun < ketä bârsun* “gidiversin”, *ķāsām kıl-a bârsāñ < ķāsām kıli bârsāñ* “yemin ediverirsen”, *kötür-ä berilip < kötürä berilip* “kaldırıliverince” vb.

Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiillerini esas fiildeki iş, oluş ve harekete katmış oldukları temel işlevler bakımından da şu başlıklar altında gruplandırabiliriz.

1. İktidar ve imkân bildirenler:

Yeni Uygur Türkçesinde imkân ve iktidar bildiren birleşik fiil yapıları *al-* ve *bol-* yardımcı fiilleri ile kurulur. *al-* fiili bu anlamı –A;-y zarf-fiil eki ile birlikte; *bol-* ise –*gili* ve –*p* zarf-fiil eki ile birlikte ifade eder. İktidar ve imkân bildiren bir başka fiil, *bil-* tasvir fiilidir. Özbek Türkçesinde kullanılan bu fiil, Yeni Uygur Türkçesinde görülmez.

2. Hareketin başladığını bildirenler:

başla- ve *tur-* yardımcı fiilleri esas fiildeki iş, oluş ve hareketin başladığını bildirirler. Bu iki fiilden *başla-* yardımcı fiili –A;-y ve –*gili/-gili* zarf-fiil ekleriyle; *tur-* ise sadece –*gili/-gili* zarf-fiil ekiyle birlikte bu anlamı ifade eder.

3. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin tamamlandığını veya sona erdiğini ifade edenler:

Bu anlam; –*p bar-*, –*p bol-*, –*p çık-*, –*p kal-*, –*p kil-*, –*p koy-*, –*p tohta-*, –*p tügät-* ve –*p yät-* yapılarıyla karşılanır.

4. Hareketin sürekliliğini, tekrarlandığını bildirenler:

–*p bar-*, –*p käl-*, –*p mañ-*, –*p oltur-*, –A;-*p tur-*, –*p yat-* ve –*p yür-*.

Bu fiillerden *bar-*, hareketin gittikçe geliştiğini anlatır. *käl-*, geçmişte başlamış bir iş, oluş ve hareketin sürekliliğini ifade eder. *mañ-*, hareketin bulunulan zaman içinde birçok kere tekrarlandığını bildirir. *oltur-* tasvir fiili ile iş, oluş ve hareketin şu anda yapıldığı anlaşılır; *yat-* tasvir fiili ile ifade edilen süreklilik ise geçmiş, hali ve geleceği içine alan bir sürekliliktir. *tur-* fiili kısa aralıklarla işlenen bir hareketi ifade eder. *yür-* tasvir fiili de hareketin uzun aralıklarla yapıldığını, sürdüğünü anlatır. Fakat *yür-* fiilinin ifade etmiş olduğu süreklilik *tur-* fiiline göre daha geniş bir zamanı içine alır.

5. Deneme, gayret ve çaba ifade edenler: Bu anlam için –*p baq-* ve –*p kör-* yapıları kullanılır. –*p baq-* yapısı –*p kör-* yapısına göre daha seyrek kullanılır.

6. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin bir anlık oluşunu bildirenler: –*p çüş-*, –*p ät-(ävät-) > -vät-*, –*p kät-*, –*p kir-*, –*p öt-*, –*p sal-*, –*p taşla-*.

7. Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin özne veya bir başkası için işlenişini anlatanlar: *-p al- > -val-* yapısı, hareketin özneye yönelişini, özne için işlenişini bildirir; *-p bār-* yapısı da bir başkası için yapılan hareketi ifade eder.

8. Kolaylık ve çabukluk ifade edenler: Bu anlam *-A;-y bār- > -vār-* yapısı ile karşılanır.

9. Şimdiki zaman kipini karşılayanlar:

Ayrıca *oltur-, tur-, yat- ve yür-* fiillerinin öğrenilen geçmiş zamanla çekimlenmiş şekillerinin (*olturuptu, turuptu, yatıptı, yürüptü*) *-p* zarf-fiil eki ile birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapıları şimdiki zaman kipini karşılamaktadır. Bunların içinden *yat-* fiili ile kurulan şekil (*yezıp yatıptı)mān < yat-a turur men*) *-vati* şeklinde eklediği için diğerlerine nazaran metinlerde daha az yer almıştır. *yat-* tasvir fiilinin yerine *-vati* eki yaygınlaşmıştır.

Bugün, Türk yazı dilleri içinde önemli bir yere sahip olan Yeni Uygur Türkçesi üzerinde yapmış olduğumuz bu çalışma, bizi şu sonuca ulaştırmıştır. Yeni Uygur Türkçesi, her iki unsuru da fiilden oluşan birleşik fiiller veya tasvir fiilleri bakımından oldukça zengin bir yazı dilidir. Bu tür yapılar Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde müstakil fiiller kadar işlek bir kullanıma sahiptir. Bu inceleme eş zamanlı bir çalışma olmasına rağmen zaman zaman, bugüne kadar yapılmış olan çalışmalardan hareketle fiillerin tarihi dönemlerdeki kullanımlarından da bahsetme ihtiyacını duyduk. Buna göre hem Eski Türkçe hem de Çağatay Türkçesi döneminde tasvir fiili olarak kullanılmış olan pek çok fiilin bugün Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili olarak kullanılmakta olduğunu gördük. Zaman zaman Yeni Uygur Türkçesine en yakın yazı dili olması sebebiyle Özbek Türkçesiyle de karşılaştırmalar yaptık. Her iki lehçe arasında birleşik fiilin bu türü bakımından çok belirgin farkların olmadığını tespit ettik. Özbek Türkçesinde iktidar ve imkân ifade eden *bil-* tasvir fiili, Yeni Uygur Türkçesinde görülmez. Yine Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan *yibār-* fiiline karşılık Yeni Uygur Türkçesinde *āt-(ävāt-); bit-* fiiline karşılık *tügāt-* fiilinin kullanıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

A) TARANAN ESERLER

20. *Äsirdin Buyanki Uyghur Yezik Täräqqiyäti*, Uyghurlar

www.yahoogroups.com 02.12.2002 (inceleme).

Äziz Savut, www.tangritagh.net(com) 5/25/2003 Makale-Xewerliri
(Hikâye).

BÄHRAM, Calalidin (1994), *Qäbrä Beşidiki Çüş*, Şincan.

Cungo Milletliri, S. 2001-6, (2001), Şincan.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1988), *Uyghur Halk Masallari*, Ankara.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2000) *Abdurrehim Ötkür'ün Şiirleri*,
C. I-II, İstanbul. (inceleme).

Miras, S. 1987-1, (1987), Şincan.

ÖTKÜR, Abdurrehim (1989), *Oyğanğan Zemin*, Şincan.

Qäşqär Ädäbiyatı, S. 1987-4, (1987), Şincan. (Dergi)

SÄMÄDİY, Ziya (1984), *Mayimhan*, Almuata.

_____ (1985), *Jillar Siri*, Almuata.

_____ (1995), *Ähmät Äpändi*, Almuata.

Tarim, S 1984-7, (1984), Şincan, (Dergi)

Uyghur Folkloriniñ Antologiyası, (1988), Almuata.

Uyghur Halk Dastanliri, (1991), Şincan.

B) FAYDALANILAN ESERLER

ABİHAN, Tohti (1985), *Hazirki Zaman Uyghur Tili Asasliri*, Kaşgar.

ARAT, Reşid Rahmeti (1987), "Die Hilfsverben und Verbaladverbien
im Altaischen", Makaleler, Ankara.

_____ (1991), *Kutadgu Bilig I. Metin*, Ankara.

_____ (1994), *Kutadgu Bilig II. Çeviri*, Ankara.

_____ (1979), *Kutadgu Bilig III. İndeks* (hızl. Kemal
Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul.

ATALAY, Besim (1991), *Divanü Lûgati't-Türk Dizini IV*, Ankara.

- HACIYEV, Azim (1966). Özbek Tilide Kömekçi Fe'ller, Taşkent.
- KAYDAROV, A. T. (1966), Hazirki Zaman Uygur Tili II-Morfologiya ve Sintaksis, Almatı.
- ISKAKOV, A. (1974), Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya, Almatı.
- KARAHAN, Leyla (1990), "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-dî'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonlarına Dair", TKAE C. XVIII, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (1991), C. I, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (1992), C. II, Dizin, Ankara.
- KASAPOĞLU, Hülya (1988), Modern Uygur Türkçesinde Fiil (GÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- KONONOV, A. N. (1956), Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva.
- _____ Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva.
- KORKMAZ, Zeynep. "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları" (1995), "Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, Ankara.
- _____ (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara.
- NADŽHIP, E. N. (1971), Modern Uigur, Moskov.
- _____ (1968), Uygurçe-Rusçe Luget, Moskova.
- ORALBAYEVA, Nurcamal (1979), Kazak Tilindegi Etistiktin Analitikalık Formanttarının Kurılısı Men Magınası, Almatı.
- ÖNER, Mustafa (1998), Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara.
- Özbek Tilinin İzahlı Lügeti, (1981) C. I-II, Moskova.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara.
- _____ (1997), Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara.
- RÜSTEMOV, R. (1965), Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l, Bakü.
- SADVAKASOV, G. S. (1989), Stroy Uygurskogo Yazıka, Almaata.

- ATALAY, Besim (1992), Divanü Lûgatî't-Türk Tercümesi I, II, III, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), Türkçenin Grameri, Ankara.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1999), "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1984), Türkçe Dilbilgisi, İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish, Londra.
- DEMİR, Nurettin (2000), "Birleşik Fiiller ve Vurgu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997, Ankara.
- DENY, Jean (1941), Türk Dili Grameri (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1990), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara.
- ECKMANN, Janos (1988), Çağatayca El Kitabı (çev. Günay Karaağaç), İstanbul.
- _____ (1996), Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara.
- _____ (1993), Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1989), Türk Dil Bilgisi, İstanbul.
- GABALIN, A. Von (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara.
- _____ (1988), Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), Ankara.
- _____ (1945), Özbekische Grammatik, Leipzig.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara.
- _____ (1991), Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller, İstanbul.
- HACİYEV, Azim (1973), Fe'l, Taşkent.

SCHAMİLOĞLU, Uli (1996), "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu"

Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988, Ankara,

SCHARLIPP, W.-Ekkehard (1984), Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang, Berlin.

ŞEMİYEVA, İ. ve İ. EHMETOV (1955), Uygur Tili Grammatikisi I-Fonetika Hem Morfologiya, Almatı.

ŞİLYAN, Çen (1996), Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi, Şincan.

TÖMÜR, Hamit (1987), Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya, Şincan.

Türkçe Sözlük, (1988), C. I-II, Ankara.

Uygur Tilinin İzahlık Lugiti, (1999), (Kiskartılması), Şincan.

Yeni Tarama Sözlüğü, (1983) (Düz. Cem Dilçin), Ankara.

YOLDAŞEV, A. A. (1965), Analitiçeskie formı glagola v tyurkskiñ yazıkah, Moskva.

ZEYNALOV, Ferhad (1975), "Çağdaş Türk Dillerinde Birleşik Sözcükler Sorunu", I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972'den ayrışım, Ankara.

_____ (1986), "Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi"

İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.

TÜRKÇE ÖZET

Bu incelemede Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiilleri üzerinde durulmuştur. Yeni Uygur Türkçesi, birleşik fiilin bir türü olan tasvir fiili yapıları bakımından oldukça zengin bir lehçedir. Söz konusu lehçenin yazı dilinde tespit ettiğimiz tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiillerin sayısı yirmi yedidir.. Bu fiillerden dördü türemiş, geri kalan yirmi üç tanesi de kök halinde kullanılmaktadır.

Yine bu fiillerden yirmi iki tanesi sadece *-p* zarf-fiil ekiyle kullanılmaktadır. Geriye kalan beş fiilden *al-* ve *bär-* fiilleri hem *-A;-y* hem de *-p* zarf-fiil ekiyle; *tur-* hem *-A;-y*, hem *-p* hem de *-gili* zarf-fiil ekiyle; *bol-*, *-p* ve *-gili* zarf-fiil ekiyle; *başla-* ise *-A;-y* ve *-gili* zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır. Bu fiillerden *al-*, *ber-*, *ät-(ävät-)*, *yat-* tasvir fiilleri birlikte kullanıldıkları zarf-fiil ekleriyle birleşip ekleşme sürecine girmişlerdir.

Bu çalışma temel olarak giriş, inceleme ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, önce birleşik fiil kavramı ile ilgili olarak bugüne kadar ileri sürülmüş olan görüşlerin değerlendirmesini yaptıktan sonra kendi bakış açımızı belirttik.

İnceleme bölümünde tespit etmiş olduğumuz yirmi yedi fiili alfabetik sıraya göre yapı, kullanım ve işlevler olmak üzere üç alt başlıkta incelemeye tâbi tuttuk. Yapı başlığı altında her bir fiilin müstakil olarak ne tür bir yapıya sahip olduğu üzerinde durduk. Kullanım başlığı altında bu fiillerin yardımcı fiil olarak esas fiile bağlanırken hangi zarf-fiil ekleri ile birlikte kullanıldığını, esas fiile bağlanma şartlarının ne şekilde gerçekleştiğini tespit etmeye çalıştık. İşlevler başlığı altında ise, her bir fiilin, esas fiile bağlanırken almış olduğu zarf-fiil eki ile birlikte kullanımından ortaya çıkan işlevleri üzerinde durulmuş ve bu işlevler örnek metinlerle desteklenmiştir.

Sonuç bölümünde ise, incelemeye tâbi tuttuğumuz yirmi yedi fiille ilgili olarak elde ettiğimiz sonuçları sıraladık. Yeni Uygur Türkçesindeki tasvir fiillerini yapı, kullanım ve ifade etmiş oldukları anlamlara göre sınıflandırdık.

Çalışmamızı, bu incelemede doğrudan veya dolaylı olarak başvurduğumuz eserlerin künyelerinin yer aldığı kaynaklar bölümüyle tamamladık.

İNGİLİZCE ÖZET

In this study verbs of descriptive in New Uygur Turkish have been examined. The New Uygur Turkish is a fairly rich dialect in terms of the structure of descriptive verb which is a type of compound-verb. In the written language of this dialect, the number of descriptive verbs that we have determined is twenty seven. Four of these verbs are used as derivation and three of them are used as root.

This study is basically composed of introduction, examination and conclusion parts.

In the introduction part, first we have evaluated the views put forward about the concept compound verbs up to this time and then stated our view.

In the examination part, we classified twenty seven verbs that we determined into three subheadings in an alphabetical order as to structure, usage and functions. Under the heading of structure we pointed out what kind of structure each verb has individually. Under the heading of usage, which adverbial-verb additions these verbs take as a descriptive verb while being combined to the main verb and how the conditions to combine to the main verb occur have been explained. Under the heading of functions, each verb's functions as result of being used together with the adverbial-addition it took while being combined to the main verb have been pointed out these functions have been supported by example sentence.

In the conclusion part, we gave the results in order about 27 verbs we examined. We also classified the descriptive verbs in New Uygur Turkish according to their structure, usage and meanings which they express.

We completed our study giving the references in which the names of the works we directly benefit while making the study.

Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiili yapılarında kullanılan yardımcı fiiller ile bu fiillerin birlikte kullanıldıkları zarf-fiil eklerini gösteren tablo

Yardımcı Fiiller	Zarf-fiil ekleri	Analitik şekli	Sentezik şekli (kaynaşmış)	Tasvir fiili örnekleri	Kip oluşturan yapılar	Kullanım sıklığı
al- "almak"	-A;-y	-A;-y al-	-Al-, -AAl-, -yAAlA	basalmadı, ala almas, süydü almas, kılaymayın, uşlayaydu	---	Ekleşmiş şekli daha işlek, ekleşmemiş şekli ise seyrektir.
	-(l)p	-(l)p al-	-val-	kırvaldı, tayıyalar alınıldı, kuçaklar aldı, içvalgansılar,	---	Ekleşmiş şekli daha işlek, ekleşmemiş şekli ise seyrektir.
bak- "bakmak"	-(l)p	-(l)p bak-	---	körüp bakay, oynap bakdı, teip bakmıgan, aytıp beña , taşlap bekipu	---	Kör- fiiline göre daha seyrek bir kullanıma sahiptir.
bar- "varmak"	-(l)p	-(l)p bar-	---	eşip baratı, izdöp baramın, yetip barğan, ketip barmakta	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
başla- "başlamak"	-A;-y	-A;-y başla-	---	taptala başladın, borana başladın	---	Çağatay tesirinin olduğu metinlerde görüldü. Yeni metinlerde görülmez.
	-gilil/-gili	-gilil/-gili başla-	---	havşıgilil başlıdı, koldurıatlı başlıdı	---	İşlek değildir.
bär- "vermek"	-A;-y	-A;-y bär-	-lver-	eytiverñ, esliwarsun, yatıwırdı ketä batsun, kötürä berlip	---	Ekleşmiş şekli daha işlek, ekleşmemiş şekli ise seyrektir.
	-(l)p	-(l)p bär-	---	sözlap bardı, keip barsä, koyup bär, külip bardı	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
bol- "olmak"	-gilil/-gili	-gilil/-gili bol-	---	arşkilil bolmaydu, , degilil bolamdu, okugilil bolıdın, saşgilil bolatı	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
	-(l)p	-(l)p bol-	---	buzup bolmas, kesip bolsa, tüzüp bolmas, tepip bolıguça	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
çik- "çıkmaq"	-(l)p	-(l)p çik-	---	okup çikti, karap çikti, yäp çıkaylla, teşip çıkkan	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
çüş- "düşmek, inmek"	-(l)p	-(l)p çüş-	---	berip çüşti, kelip çüşti, ilip çüşti, besip çüşti	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
äwät- "göndermek"	-(l)p	---	-vät-,	elivät, taşlıvätünäñ, külvätü, öltüvätip, kömüvätinlar, eşvätikän, oyuvätü, bolıvätü	---	Analitik şekli yoktur. Sürekli ekleşmiş şekilde kullanılır. İşlek bir kullanıma sahiptir.
kal- "kalmak"	-(l)p	-(l)p kal-	---	ötüp kaldı, sezmay kaldı, yätmay kaldı, tapalmay kaldı	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
käl- "gelmek"	-(l)p	-(l)p käl-	---	yaşap kelivatkan, saklap kädı, yetip kädı, demäy kädin	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
kät- "gitmek"	-(l)p	-(l)p kät-	---	yatırap kättı, yäp kätmaa, sarğıyap ketipü, keşip kätkaniki	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
kil- "kılmak, yapmak"	-(l)p	-(l)p kil-	---	arılap kılgan, kesip kılgan, tutup kılgan	---	İşlek değildir.
kir- "girmek"	-(l)p	-(l)p kir-	---	siñip kirdi, dämlep kirdi, köçüp kirip, koşulup kirdi	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
koy-	-gilil/-gili	-gilil/-gili koy-	---	kalgılil koyımdı, uşılilil koymaysın	---	İşlek değildir
	-(l)p	-(l)p koy-	---	bilip koy, tonutup koygan, yalap koydı, yäktüzüp koyımnız	---	İşlek bir kullanıma sahiptir.
kör-	-(l)p	-(l)p kör-	---	oynaklap kör, urup kördı, davalap kördüvädük	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
mañ-	-(l)p	-(l)p mañ-	---	çüşüp mañ, izdöp mañğandur, añlap menışni	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
olur-	-(l)p	-(l)p olur-	---	kütüp olıratı, yigılap olıturup, karap olıturğan	-p olıturupı- şekli şimdiki zaman kipini karşılar. ketip olıturıtu	İşlek bir kullanıma sahiptir. Kiplleşmiş şekli daha seyrek kullanılır.
öt-	-(l)p	-(l)p öt-	---	tızılıp ötti, sanap öttidä, kördöp öttün, eşip öttüdın	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
sal- "	-(l)p	-(l)p sal-	---	çındap saididä, taşlap selip, taşlap salsa, yäp selip	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
taşla- "	-(l)p	-(l)p taşla-	---	boğup taşlar, döp taşlıdı, elip taşlıdı, südürüp taşlıyalımas	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
toğta- "	-(l)p	-(l)p toğta-	---	kelip toğtıdı, berip toğtıdı, ekilip toğlatı	---	İşlek değildir
tur- "	-A;-y	-A;-y tur-	---	bağlık kıladur, yortıdadurğan	---	İşlek değildir
	-gilil/-gili	-gilil/-gili tur-	---	kalgılil turdı, yigılgılil turdı, çüşkilil turdı	---	İşlek değildir
	-(l)p	-(l)p tur-	---	tutup turımnız, kütüp tur, bilip turuvatımnäñ, tılırap turatı	-p turupıtu- şekli şimdiki zaman kipini karşılar. körüp turupsän	İşlek bir kullanıma sahiptir. -p turupıtu- yapısı -p olıturupıtu- yapısından daha işlektir.
tügät- "	-(l)p	-(l)p tügät-	---	döp tügitiptü, içip tügilipsän, eytip tügätkilil, okup tügättim	---	İşlek değildir.
yät-	-(l)p	-(l)p yät-	-vat-, -vati-	kelivatkan, tolıup yätdu, kelivatkan, karap yätmaymnız	-p yatıptı-, -vati- şekli şimdiki zaman kipini karşılar. Ekleşmiş şekli daha işlektir.	İşlek bir kullanıma sahiptir. Şimdiki zaman kipini karşılayan -vati- şekli diğer şimdiki zaman kiplerine göre en sık kullanılandır.
yät-	-(l)p	-(l)p yät-	---	tonup yättim, berip yättı, çüşinip yätmnğan, oylap yätkanlıktın	---	Çok işlek bir kullanımı yoktur.
yür- "	-(l)p	-(l)p yür-	---	setip yürğän, otlap yürättı, kezip yürüdüm, añlap yürğan, işlap yürü	-p yürüptı- şekli şimdiki zaman kipini karşılar. izdöp yürüpsän	Şimdiki zaman kipini karşılayan yapı işlek değildir. Süreklilik ifade eden şekiller biraz daha yaygın kullanılır.